

Політичні
дослідження

Political Studies

№ 1 (7)' 2024

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Ідентифікатор медіа
в Реєстрі суб'єктів у сфері
медіа R30-1222
(рішення Національної ради
України з питань телебачення
і радіомовлення
від 31.08.2023 р. № 792)

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року
Виходить двічі на рік

Журнал включено до переліку
наукових фахових видань
України з політичних наук
(категорія „Б”)
за спеціальністю
052 — „політологія”
(наказ Міністерства освіти
і науки України
від 07.04.2022 р. № 320)

Засновник
**Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса**
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

ISSN 2786-4774 (Print)
ISSN 2786-4782 (Online)

Політичні дослідження

Political Studies № 1 (7)' 2024

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2024

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віктор Еленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, науковий співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Редакційна рада

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, голова ради

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнопо-

літології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, завідувач кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник головного редактора, відповідальний редактор журналу

Світлана Носова, літературний редактор

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Марина Баранівська, редактор англomовних текстів

Валерій Мачуський, адміністратор вебресурсів

Адреса електронної пошти для листування з авторами: editor_ipiend@ukr.net

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ МОН України від 07.04.2022 р. № 320)

Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

Бібліографічна база даних цитувань Crossref

Міжнародний каталог журналів відкритого доступу Directory of Open Access Journals

Міжнародна наукометрична база даних Index Copernicus International

Європейський індекс академічних журналів з гуманітарних та соціальних наук (HSS)

Система вільного доступу та індексації наукових публікацій Google Scholar

Здійснюється обов'язкове розсилання періодичного видання відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів”.

Примірники журналу безоплатно надсилаються у всі обласні універсальні наукові бібліотеки України, у бібліотеки ЗВО державної форми власності, де здійснюється підготовка фахівців за спеціальністю 052 „Політологія”

Повний текст видання розміщується на платформі „Наукова періодика України” Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1>

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

Весь контент доступний на умовах ліцензії із зазначенням авторства Creative Commons Attribution 4.0 International

Рецензенти журналу

Ольга Андрєєва, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор (Швейцарія)

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климончук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Віталій Переvezій, кандидат історичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянюк, доктор політичних наук, професор, Воєнна академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Маргарита Чабанна, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Кієво-Могилянська академія”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Олена Стойко, Петро Мироненко

Конституціоналізація концепції войовничої демократії 7

Політичні інститути та процеси

Юрій Мацієвський, Яна Лук'янчук

Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні:
новий погляд крізь призму неформальних інститутів 19

Політична культура та ідеологія

Юрій Ніколаєць

Державна інформаційна політика України
в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації:
суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність 42

Ніна Ржевська

Сучасна інформаційна політика: досвід США для України 68

Микола Рябчук

Картографування „нації нізвідки”.
Токсичний вплив „імперського знання” та виклики деколонізації 86

Павло Гай-Нижник

„Неонацизм” у публічній риторичі В. Путіна:
динаміка сенсових змін (2004 — початок 2022 рр.) 110

Тетяна Василевська, Тетяна Бевз

Конструювання політики національної пам'яті:
ідеї, смисли, акценти 135

Основи національної безпеки

Дарія Сингаєвська, Олександр Дем'янчук

Енергетична сек'юритизація ЄС:
місце України в європейській енергетичній системі 159

Наукові дискусії

Віктор Котигоренко

Що вивчають соціальні науки: інститути чи інституції? 172

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі „Інтернет” вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 3 від 18.04.2024 р.)*

CONTENTS

Theory and history of political science

Olena Stoiko, Petro Myronenko

Constitutionalising the Concept of Militant Democracy 7

Political institutions and processes

Yuriy Matsiyevsky, Yana Lukianchuk

Volunteering and Fake Volunteering in Ukraine: A New Research Direction
Through the Prism of Informal Institutions 19

Political culture and ideology

Yurii Nikolaiets

State Information Policy of Ukraine in the Conditions
of a Full-Scale Military Invasion of Russian Federation:
Social Mobilization Potential and Efficiency 42

Nina Rzhenska

Modern Information Policy: The US Experience for Ukraine 68

Mykola Riabchuk

Mapping a „Nowhere Nation”.
The Toxic Spell of „Imperial Knowledge” and Challenges of Decolonization 86

Pavlo Hai-Nyzhnyk

„Neo-Nazism” in V. Putin's Public Rhetoric:
Dynamics of Meaningful Changes (2004 – early 2022) 110

Tetiana Vasylevska, Tetyana Bezv

Constructing a Policy of National Memory:
Ideas, Meanings, Accents 135

Fundamentals of national security

Daria Synhaievska, Oleksandr Demyanchuk

EU Energy Securitisation:
Ukraine's Place in the European Energy System 159

Scientific discussions

Viktor Kotygorenko

What do Social Sciences Study: Institutes or Institutions? 172

*Recommended for printing and publication on the Internet by the Academic Council
of the Kurus Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine
(Report № 3 from April 18, 2024)*

УДК 321.7:34

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-1>

Конституціоналізація концепції войовничої демократії

Анотація. Розглянуто принципи войовничої демократії як вияв інстинкту самозбереження демократичних систем. Проаналізовано аргументацію прихильників і критиків войовничої демократії щодо застосування обмежувальних заходів заради порятунку демократичних інститутів.

Виокремлено два основні види інструментів войовничої демократії: 1) створення перешкод для приходу до влади ймовірних ворогів демократії з використанням механізму виборів (заборона політичних партій); 2) обмеження можливостей для зловживання державною владою. Наведено низку заходів щодо недопущення виродження войовничої демократії в авторитаризм, зокрема закріплення монополії на заборону партій за органом, захищеним від політичного тиску.

Визначено та проаналізовано два способи імплементації положень войовничої демократії: через конституцію та відповідне законодавство або лише у законодавчих актах. На прикладі Німеччини проаналізовано особливості першого способу, що характерний для країн з негативним історичним досвідом руйнування демократичних інститутів формально законними методами. Другий спосіб, до якого вдаються держави, що не хочуть компрометувати ідеальну модель ліберальної демократії, проілюстровано аналізом Іспанії, Італії, Великобританії, США.

Відзначено, що Конституція України містить низку положень войовничої демократії, зокрема щодо ускладненої процедури зміни основоположних статей та підстави для заборони політичних партій. Останні були застосовані до проросійських партій занадто пізно — після початку російської агресії у 2014 році, однак їх актуальність зростатиме у разі затягування війни та погіршення соціально-економічного становища громадян.

Ключові слова: войовнича демократія, демократія, політична партія, конституція, вибори, екстремізм, права людини, суд, ідеологія.

Олена Стойко,

доктор політичних наук,
Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
НАН України

Olena Stoiko,

Doctor of Political Science,
Koretsky Institute of State and
Law of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-1021-5270
ol_stark@ukr.net

Петро Мироненко,

доктор політичних наук,
наукова установа
„Академія "Українська
Політія"”

Petro Myronenko,

Doctor of Political Science,
Scientific Establishment
„Academy "Ukrainian Politeia"”

ORCID: 0000-0002-7067-3214
academy.mpv@gmail.com

Constitutionalising the Concept of Militant Democracy

Abstract. The principles of militant democracy as a manifestation of the instinct of self-preservation of democratic systems are considered. The argumentation of supporters and critics of militant democracy regarding the use of restrictive measures to save democratic institutions is analysed.

Two main types of instruments of militant democracy are distinguished: 1) creation of obstacles to the coming to power of alleged enemies of democracy using the election mechanism (prohibition of political parties); 2) restriction of opportunities for abuse of state power. A number of measures to prevent the degeneration of militant democracy into authoritarianism are given, in particular, fixing the monopoly on banning parties to a body protected from political pressure.

Two ways of implementing the provisions of militant democracy are defined and analysed: through the constitution and relevant legislation, or only in legislative acts. Using the example of Germany, the peculiarities of the first method, which is characteristic of countries with negative historical experience of destroying democratic institutions by formally legal methods, are analysed. The second method, which is used by the states which do not want to compromise the ideal model of liberal democracy, is illustrated by the analysis of Spain, Italy, the United Kingdom and the USA.

It is noted that the Constitution of Ukraine contains a number of provisions of militant democracy, in particular, the complicated procedure for amending the fundamental articles and the grounds for banning political parties. The latter were applied to pro-Russian parties too late - after the beginning of the Russian aggression in 2014, but their relevance will grow with the prolongation of the war and deterioration of the socio-economic situation of citizens.

Key words: militant democracy, democracy, political party, constitution, election, extremism, human rights, court, ideology.

Триваюча понад десятиліття російсько-українська війна не зводиться лише до спроби силою задовольнити свої територіальні претензії, а є виявом споконвічної боротьби авторитаризму та демократії. У глобальному контексті погіршення якості демократичних інститутів у країнах Заходу та зростання випадків посилення авторитарних тенденцій у „молодих” демократіях особливої актуальності набуває проблема виживання демократії під атаками зовнішніх та внутрішніх ворогів. Схожа ситуація мала місце у часи Веймарської республіки, коли демократична республіка виявилася беззахисною перед внутрішніми ворогами й виродилася у націонал-соціалізм, який стрімко поширився Європою та світом. У відповідь була запропонована концепція „озброєної”, войовничої демократії, здатної захиститися від своїх ворогів, яка може мати практичне застосування в Україні, змушена боронитися проти зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Постановка та дослідженість проблеми. Вперше термін „войовнича демократія” (wehrhaften Demokratie) був використаний К. Левенштейном у 1937 році. На його думку, демократії не здатні захистити себе від фашистських рухів, якщо вони не припинять дотримуватися „демократичного фундаменталізму” та „перебільшеного формалізму”

верховенства права". Протягом останніх двох десятиліть практика войовничої демократії значно розширилася, охопивши політику, спрямовану на боротьбу із загрозами екстремізму, популізму, релігійного фундаменталізму і глобального тероризму. Тобто сьогодні войовнича демократія більше не стосується лише питання про те, які політичні партії можуть брати участь у виборах, а скоріше про те, хто може брати участь у політичному дискурсі як такому. Тому якщо демократія хоче уберегтися від ризику приходу до влади антидемократичних сил, то найкращим способом є застосування інструментарію войовничої демократії [Стойко, 2023, с. 99].

Конституційна практика сучасних демократій свідчить, що важко знайти сучасну конституцію, в якій повністю відсутні положення, характерні для войовничої демократії, навіть якщо відсутні прямі норми. Часто до такого висновку можна дійти з аналізу тексту конституційних положень і преамбули. Більше того, О. Пферсманн стверджує, що демократії завжди більш-менш войовничі, оскільки правова структура войовничої демократії зіставна з іншими формами демократії [Pfersmann, 2004, р. 53]. А. Сайо доводить, що демократія, заснована на правлінні більшості, може призвести до деформації демократії і встановлення режимів, які її ліквідують. На його думку, найбільш природною характеристикою держави є самозахист, тому войовнича демократія може бути виправдана як єдиний спосіб виживання держави в умовах кризи [Sajó, 2004, р. 213].

Інстинкт демократичного самозбереження притаманний самій природі демократії, яка в іншому разі була б надто вразливою для внутрішніх ворогів. До того ж, за наявності історичного досвіду поступової ерозії демократичних інститутів та встановлення авторитаризму заходи войовничої демократії схвально сприймаються як фахівцями, так і широким загалом. Іншими словами, демократична конституція повинна містити в собі гарантії самозбереження, щоб запобігти авторитарній трансформації демократичних інститутів та конституційних структур.

А. Сайо вважає, що логіка войовничої демократії передбачає два види захисних механізмів [Sajó, 2021, р. 193–194]. По-перше, це створення перешкод для приходу до влади ймовірних ворогів демократії з використанням виборів шляхом обмеження їх прав. Ці заходи передбачають заборону партій, обмеження пропаганди (використання певних символів, одягу, підбурювання тощо). Є кілька інструментів, які може використовувати войовнича демократія щодо радикальних політичних партій. Наприклад, вона може: повністю їх заборонити; відкрито їх дискримінувати (наприклад, відмовляючи їм у фінансуванні виборчих кампаній нарівні з іншими партіями); накласти обмежувальні правила (Комісія з питань рівності та прав людини Великої Британії змусила Британську національну партію (BNP) змінити свої правила членства, які виключали небілих [Kirshner, 2014, р. 61–62]). Очевидно, що такі заходи створюють проблеми лише для найбільш одіозних партій. Більшість войовничих демократів визнають, що демократії повинні діяти обережно, застосовуючи войовничі заходи. Усі

громадяни в демократичному суспільстві, включно з тими, хто може мати антидемократичні політичні погляди, мають право на участь у політичному житті, а практики войовничої демократії можуть потенційно порушувати ці права. Тому войовничі демократи повинні діяти обережно, з постійним усвідомленням потенційних переваг і недоліків антиекстремістських заходів [Tyulkina, 2015].

По-друге, це обмеження зловживанням державною владою, насамперед узурпації влади. Зазвичай конституція містить певні інституційні запобіжники від свого скасування демократичним і конституційно легітимним шляхом. До конституційних гарантій належать посилені конституційний захист поділу влади, обов'язкові регулярні вибори, конституційний захист чесності виборів, право на опір, обмеження терміну повноважень тощо.

Потенційні недоліки войовничої демократії очевидні з погляду конституційного права, а сама ідея „озброєння” демократії щодо її потенційних ворогів піддавалася жорсткій критиці з моменту появи цієї концепції в 1920-х роках [Thiel, 2009, p. 417], у тому числі і самим К. Левенштейном. Частково цим пояснюється той факт, що загальної правової або нормативної теорії войовничої демократії — теорії, яка могла б вирішити або хоча б просто розглянути те, що часто називають „демократичним парадоксом” або „демократичною дилемою”, а саме — можливість того, що демократія може знищити себе в процесі свого самозахисту, досі не сформовано [Müller, 2012, p. 1255]. Також висловлюється думка про недоцільність розмежування войовничих і невойовничих демократій, оскільки: 1) за певних обставин будь-яка демократія може вдатися до рішучих актів самозахисту; 2) положення войовничої демократії не можуть врятувати демократію, яка не має достатньої кількості громадян з твердими демократичними переконаннями; 3) сформований консенсус, що правові заходи мають доповнюватися просвітницькою діяльністю; 4) всі заходи войовничої демократії піддаються ризику зловживання в політичних цілях, однак це не означає, що войовнича демократія — це завжди лише політика іншими (законними) засобами; але захисту від таких зловживань слід приділяти особливу увагу [Müller, 2012, p. 1267].

Політологи та юристи намагаються запропонувати низку запобіжників, які б не дали виродитися демократії, зокрема войовничій, в авторитаризм. Так, А. Якаб сформулював вісім конституційних рішень, що підвищують стійкість до ерозії демократії, зокрема: 1) обмеження терміну перебування на посаді, особливо для президента, перехід до парламентської республіки; 2) регулювання внутрішньопартійної демократії або фінансування політичних партій; 3) запровадження міжнародних та наднаціональних вимог щодо верховенства права та демократії; 4) федеративний устрій; 5) складні або багаторівневі спеціальні конституційні норми (положення про вічність) для захисту від спроб внесення змін до конституції для формування авторитарного режиму; 6) пропорційна виборча система;

7) наявність організаційно та фінансово незалежної судової системи;
8) мультиплікаційний ефект діяльності цілої низки незалежних інститутів (суди, антимонопольні та антикорупційні органи, омбудсмени, медіа, організації громадянського суспільства) [Jakab, 2019, р. 14]. Конституційні суди, на його думку, певною мірою завжди приймають політичні рішення, але надмірна конституціоналізація є і небезпечною, і контрпродуктивною.

Одним із варіантів може бути закріплення монополії на заборону партій за органом, відносно ізольованого від політичного тиску, наприклад, за конституційним судом. Також слід уважно підходити до визначення екстремізму, серед найбільш характерних рис якого виділяються: систематичні спроби принизити гідність частини демократичного народу; наслідування організаторів етнічних чисток і геноциду; намагання говорити від імені всього народу і ліквідувати механізм стримувань і противаг [Müller, 2012, р. 1268].

Метою цієї статті є визначення змісту і місця положень войовничої демократії у законодавстві демократичних країн та України зокрема.

Виклад основного матеріалу. „Войовничість” тієї чи іншої конституційної системи не виводиться лише з тексту конституції, а потребує врахування низки інших чинників, насамперед рішень органів судової влади, зокрема конституційних судів. Тому держави, які так чи інакше використовують інструментарій войовничої демократії, можна поділити на дві групи: з конституційним (у тексті Основного закону) або законодавчим (у нормативно-правових актах) закріпленням. До першої групи належать країни з негативним історичним досвідом руйнування демократичних інститутів формально законними методами, насамперед Німеччина. Другий шлях зазвичай обирають держави, що намагаються приховати свою підтримку концепції войовничої демократії, оскільки вона сприймається як протилежність ліберальній демократії, що передбачає надто жорсткі заходи, які видаються надто агресивними в умовах функціонуючої демократії.

Питання войовничої демократії іноді називають „німецькою традицією” або навіть „німецькою проблемою” [Thiel, 2009, р. 109], оскільки саме Німеччина стала першою країною, в якій войовнича демократія була відкрито проголошена конституційним принципом. Ст. 18 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини 1949 року (ОЗ) передбачає втрату індивідами низки основних прав (свободу слова, викладання, об’єднання, таємність зв’язку, власності та притулку), якщо вони використовуються для боротьби проти основ демократичного ладу [Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 1949]. Ст. 21 визнає антиконституційними політичні партії, що прагнуть завдати шкоди основам вільного демократичного ладу або повалити його, або загрожують цілісності держави. Тобто ідея войовничої демократії була інкорпорована в західнонімецький конституційний і правовий порядок, а також у політичну культуру ФРН. Виявом войовничої демократії є і ст. 79 (3) Основного закону, що містить „вічні або незмінні положення” (Ewigkeitsklausel), а також положення про права на спротив у ст. 20 (4).

Загалом до Конституційного суду Німеччини було подано п'ять заяв про заборону партій, лише дві було задоволено (хоча кількість заборонених організацій (Vereine) значно більша: до прийняття закону про об'єднання (Gesetz zur Regelung des öffentlichen Vereinsrechts) 1964 року було заборонено 328 екстремістських груп, а після — близько 80 організацій були оголошені поза законом). Перше серйозне використання інструментів войовничої демократії проти правого екстремізму в Західній Німеччині відбулося в 1950-х роках. Федеральний конституційний суд спирався на принципи войовничої демократії, ухвалюючи два далекосяжні рішення про заборону політичних партій: квазінацистської Соціалістичної партії Німеччини (СДПН) у 1952 році та Комуністичної партії Німеччини (Kommunistische Partei Deutschlands) у 1956 році. В обох випадках Суд апелював до необхідності захисту вільного демократичного основного порядку (freiheitlich-demokratische Grundordnung). У 1952 році Суд визначив цей порядок як такий, що виключає будь-яку форму тиранії або свавілля і являє собою правову державу, засновану на самовизначенні народу, вираженому волею більшості, а також на свободі і рівності. Фундаментальні принципи цього порядку містять у собі: повагу до прав людини, конкретизовану в Основному законі; поділ влади; відповідальність уряду; законність управління; незалежність судової влади; принцип багатопартійності; рівність можливостей для всіх політичних партій. Дискусії щодо відповідності цього порядку принципам, визначеним ст. 79, тобто чи є виправданим застосування інструментів войовничої демократії до партій, що піддають сумніву федералізм та парламентаризм Німеччини, чи тих, що виступають проти демократії як такої, сприяли формуванню консенсусу, що предметом захисту має бути демократичний порядок загалом, а не конкретний інституційний устрій німецької держави [Müller, 2012, p. 1256].

Значний вплив на концепцію войовничої демократії мав ухвалений у 1972 році так званий „Закон про радикалів” („Radikalenerlass”) [Beschluss der Regierungschefs ..., 1972], положення якого забороняють членам екстремістських організацій працювати в державному секторі, зокрема, в освітній сфері). Загалом інструменти кримінального права проти пропаганди, включаючи використання символіки, застосовуються в Німеччині переважно проти правого екстремізму, а сьогодні також проти джихадизму, але набагато рідше проти лівого екстремізму.

Важливим у контексті войовничої демократії є останнє рішення Конституційного суду про припинення фінансування ультраправої партії, питання про заборону якої все ще зберігає актуальність. Так, 23 січня 2024 року Конституційний суд Німеччини одноголосно прийняв рішення про те, що політична партія „Батьківщина” („Die Heimat”, колишня назва — Національна демократична партія Німеччини) не буде отримувати державного фінансування протягом шести років відповідно до ст. 18 Закону про політичні партії [Bundesverfassungsgericht, 2024].

Згідно з законодавством Німеччини політична партія має право на отримання державного фінансування у разі набрання 0,5% голосів на

останніх європейських чи федеральних виборах або 1% голосів на виборах до ландтагу. Через дедалі гірші результати на виборах партія „Батьківщина” не отримувала державного фінансування з 2021 року та нині не представлена ні у федеральному парламенті, ні в ландтагах. Однак у 2019 році Бундестаг, Бундесрат і Федеральний уряд разом звернулися до Конституційного суду з заявою про припинення податкових пільг та державного фінансування для цієї партії.

Спроби заборонити „Батьківщину” робилися двічі: в 2001 і 2013 роках, але зазнали невдачі. У 2017 році Конституційний суд вирішив, що партія намагалася ліквідувати демократичний устрій держави на основі аналізу її цілей та поведінки прихильників, однак правові підстави для припинення державного фінансування були відсутні. У відповідь на це рішення до Основного закону ФРН було внесено поправки, що уможливлювали позбавлення партій державного фінансування. Зокрема, ст. 21 було доповнено двома положеннями: „(3) Партії, які через свої цілі або поведінку своїх прихильників орієнтовані на підрив або скасування вільного демократичного основного порядку або на загрозу існуванню Федеративної Республіки Німеччини, повинні бути виключені з державного фінансування. У разі прийняття рішення про таке виключення будь-які податкові пільги та виплати для таких партій припиняються. (4) Федеральний конституційний суд приймає рішення щодо неконституційності у значенні частини (2) цієї статті та щодо виключення з державного фінансування у значенні частини (3)”.

Обґрунтовуючи своє нинішнє рішення, Конституційний суд посилається на положення концепції войовничої демократії, згідно з якою партії, які прагнуть, судячи з їх цілей чи дій їх прихильників, завдати шкоди засадам вільного демократичного ладу або скасувати його, або загрожують цілісності держави, є антиконституційними (п. 2 ст. 21 Основного закону), тобто підлягають забороні – виключенню з процесу прийняття політичних рішень. Водночас поняття „войовнича демократія” також містить у собі дискримінацію таких партій усупереч принципу рівності шляхом виключення їх з державного фінансування.

У рішенні Конституційного суду також зазначено, що як заборона партій, так і процедура скасування фінансування вимагають завдання шкоди захищеному благу – „засадам вільного демократичного порядку”, „порушення або скасування” якого партія повинна або припускати (п. 2 ст. 21 ОЗ), або прагнути до нього (п. 3 ст. 21 ОЗ) „відповідно до своїх цілей або поведінки своїх прихильників”. При цьому слід розрізняти „прагнути” та „бути спрямованим”. Прагнення вимагає кваліфікованих і спланованих дій, спрямованих на порушення або скасування демократичного ладу без вимоги потенційності, що міститься у намірах. Тобто наміри є достатньою підставою для припинення державного фінансування, однак у разі заборони необхідні докази реальної загрози конституційному ладу.

У своєму рішенні Конституційний суд постановив, що відповідач не припиняє виступати проти основоположних принципів вільної

демократичної правової держави, зокрема: попри визнання Конституційним судом у 2017 році неконституційності партійної програми від 2010 року відповідач і надалі відстоює проголошені нею цілі; положення партійного маніфесту „Праця. Сім'я. Вітчизна” несумісні з гарантією людської гідності. Партія дотримується етнічної концепції народу та ідеї німецької „Volksgemeinschaft” як національної спільноти. Виходячи з цього, вона заперечує принцип правової рівності і вимагає відокремлення культур та етносів. Водночас вона ставить колективну спільноту вище за індивіда, а ідея спільноти за національною ознакою призводить до зневажливого ставлення до іноземців, мігрантів та меншин, що суперечить людській гідності; закликає до „єдності народу і держави”. Постулат „народовладдя передбачає наявність спільноти народу”, свідчить про те, що відповідач не визнає право на рівну участь у процесі прийняття політичних рішень як основний елемент конституційного принципу демократії. Як зазначає Суд, „воно неминуче призводить до виключення з демократичного процесу тих, хто не належить до етнічно визначеної "народної спільноти"”. Крім того, відповідач зневажає чинну парламентську систему та закликає до її повалення; а також наявні чіткі паралелі з націонал-соціалізмом.

Судді-конституціоналісти вважають, що відповідач і надалі прагне до зміни чинного конституційного ладу авторитарною „національною державою”, заснованою на „національній спільноті”, нехтуючи людською гідністю та конституційним принципом демократії. Відповідно до своїх цілей і поведінки своїх прихильників вона, таким чином, прагне ліквідувати чинний ліберально-демократичний базовий порядок.

Конституційний суд також вважає, що „Батьківщина” зорієнтована на ліквідацію основ вільного демократичного порядку. Зокрема, партія виходить за рамки простого декларування своїх антиконституційних цілей і переходить межу боротьби з вільним демократичним ладом. Той факт, що вона безпосередньо спрямована на планомірну і кваліфіковану ліквідацію вільного демократичного устрою, підтверджується її організаційною структурою, регулярною участю у виборах та іншими видами діяльності, а також участю в національній та міжнародній мережі ультраправих організацій. Партія і надалі дотримується послідовної політичної концепції для реалізації своїх політичних цілей, що ґрунтується на так званій „стратегії чотирьох стовпів”: „битві за уми”, „битві за вулиці”, „битві за парламенти” та „битві за організовану волю”.

Другий підхід до закріплення положень войовничої демократії демонструє Іспанія, яка віддала перевагу законодавчому шляху. Конституція Іспанії 1978 року не наділяє органи державної влади жодними войовничими повноваженнями і не містить згадки про войовничі заходи. Однак такі функції були додані у 2002 році, коли був ухвалений Закон про політичні партії, який запровадив процедуру заборони політичним партіям брати участь у політиці за певні недозволені види діяльності. На думку Х. А. Сантоса, в Іспанії відбувається перехід від процедурної демократії до прогресивної

войовничої демократії за допомогою законодавства (насамперед Закону про політичні партії) та судової практики [Santos, 2015, p. 394]. Йдеться про рішення Верховного суду Іспанії у справі про призупинення діяльності Батасуни від 27 березня 2003 року, в якому Суд, зі свого боку, застосував принципи, встановлені Конституційним судом Іспанії.

Однак, на думку деяких іспанських дослідників, бажаним є поступовий перехід до войовничої демократії за допомогою партійного законодавства [Santos, 2015, p. 404]. Більше того, якщо демократія має намір бути по-справжньому сильною, то вона потребує певної частки конституційного авторитаризму, тому на нинішньому етапі доречно було б запропонувати конституційний авторитаризм як для законотворчості, так і для судової влади [Santos, 2015, p. 405–406].

В Італії конституціоналісти прагнули запровадити „захищену демократію” (*una democrazia protetta*). Так, перехідні та прикінцеві положення Конституції Італії (1947) безпосередньо забороняють відновлення фашистської партії та накладають обмеження на політичну діяльність колишніх фашистських лідерів. Так, ст. XII забороняє реорганізувати в будь-якій формі розпущену фашистську партію (Національну фашистську партію) [Constitution of the Italian Republic, 1947]. Також були встановлені тимчасові (не більше 5 років з моменту набуття чинності Конституції) обмеження виборчих прав осіб, причетних до діяльності фашистського режиму. У 1952 році італійський парламент ухвалив так званий закон Шельби [Norme di attuazione della ..., 1952], що запровадив кримінальну відповідальність за апологію фашизму, а також позбавив прихильників фашистських партій активного та пасивного виборчого права на п'ять років. Крім того, ст. 5 закону визначає, що „будь-хто, хто бере участь у публічних зібраннях, організовує демонстрації, що використовуються розпущеною фашистською партією або нацистськими організаціями, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років і штрафу в розмірі від 200 000 до 500 000 лір”. У 1956 році Конституційний суд Італії підтримав принципи закону Шельби, коли визнав пропаганду фашизму такою, що порушує правовий і конституційний порядок.

Прикладом закріплення положень войовничої демократії в законодавстві є Великобританія, яка у 2015 році затвердила Контрестремістську стратегію [Counter-Extremism Strategy, 2015], а у 2016 році антитерористичні заходи були застосовані проти правоекстремістського угруповання „Національна дія”, оскільки пропагандистські онлайн-матеріали групи, що поширюються через соціальні мережі, часто містили надзвичайно жорстокі образи та мову, пропагували та заохочували терористичні акти. У цьому випадку очевидний зв'язок між антитерористичним законодавством, яке традиційно не вважається інструментом войовничої демократії, та антиекстремістською практикою.

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) має низку справ, пов'язаних зі свободою віросповідання, які відповідають логіці войовничої

демократії (зокрема, справи *Kalifatstaat v. Germany* (2000), *Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey* (2001), *Leyla Sahin v. Turkey* (2004), *Dogru v. France* (2008)). А рішення ЄСПЛ у справі *Herri Batasuna i Batasuna* проти Іспанії підтримує аргументацію Конституційного суду Іспанії про заборону цієї партії. Іншими словами, Європейська конвенція з прав людини охоплює різні типи демократії, включаючи войовничу демократію. При цьому практика Суду, пов'язана з розглядом ролі ісламу і шариату у програмах та діяльності політичних партій, суттєво відрізняється від традиційних справ про релігійні об'єднання. Більше того, відповіді держави на загрозу тероризму також розглядаються через призму войовничої демократії, і ця концепція посідає особливе місце у війні з тероризмом [Roach, 2004, p. 171–208].

США, що не мали досвіду авторитаризму навіть у розпал антикомуністичної кампанії Дж. Маккарті, уникали політизації партійного питання, і заборона в основному застосовувалася через положення кримінального кодексу проти приватних осіб, без згадування будь-яких положень, які б піддавали сумніву свободу слова, а також без спеціальних конституційних положень щодо самозахисту демократії.

Висновки. Конституція України містить низку положень, які можна віднести до принципів войовничої демократії. Це так звані „вічні положення”, що унеможливають або значно утруднюють зміну конституційного ладу. Так, ініціативи про внесення змін до розділу I „Загальні засади”, розділу III „Вибори. Референдум” і розділу XIII „Внесення змін до Конституції України” подаються до парламенту України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (ВРУ) і за умови їх прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу ВРУ затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ст. 156) [Конституція України ..., 1996]. Крім того, Основний закон не може бути змінений в частині скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або з наміром ліквідувати незалежність чи порушити територіальну цілісність України, а також в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 157).

Основний закон передбачає, що право громадянина на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань може бути обмежене не для захисту демократичних інститутів, а „в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя” (ст. 34). Однак німецька версія войовничої демократії дозволяє застосовувати санкції щодо приватних осіб: „хто зловживає свободою вираження поглядів, зокрема свободою преси, навчання, зібрань і асоціацій, приватністю листування, пошти й телекомунікацій, правом власності чи правом притулку, щоб боротися з вільним демократичним основним ладом, той позбавляється цих основних

прав” (ст. 18 Основного закону).

Конституція України містить й очевидні елементи войовничої демократії, зокрема у частині діяльності політичних партій. Так, заборонено „утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров’я населення” (ст. 37).

Після прийняття Конституції України жодна політична партія не була заборонена до 2014 року — початку російської збройної агресії та тимчасової окупації Криму. Очевидно, що незастосування інструментарію войовничої демократії щодо політичних партій, які відкрито висловлювали симпатію російському авторитарному режиму, заперечували злочини, здійснені за часів Радянського Союзу (зокрема Голодомор), до певної міри сприяли втраті територіальної цілісності України та наражали на ризик втрати незалежності. Хоча Україна досить пізно активізувала положення войовничої демократії, зокрема щодо проросійських партій, однак актуальність захисних інструментів зростатиме в міру затягування воєнних дій, наростання незадоволення громадян соціально-економічною ситуацією в країні, що створює сприятливе середовище для маніпуляцій громадською думкою зовнішніми і внутрішніми ворогами демократії. Відповідно, концепція войовничої демократії набуватиме дедалі більшої актуальності для України, що потребує поглибленого вивчення її положень з урахуванням позитивних і негативних наслідків їх практичної реалізації та подальшого закріплення у законодавстві.

Бібліографічні посилання/References

- Конституція України прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. (1996) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
- Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na p’iatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku [The Constitution of Ukraine, adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on 28 June 1996] (1996) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Стойко, О. М. (2023). Войовнича демократія: демократія та її вороги у політико-правовому контексті. *Політикус*, 5, 98–102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15>
- Stoiko, O. M. (2023). Voiovnyncha demokratiia: demokratiia ta yii vorohy u polityko-pravovomu konteksti [Militant democracy: democracy and its enemies in the political and legal context]. *Politikus*, 5, 98–102. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-5.15> [in Ukrainian].
- Beschluß der Regierungschefs des Bundes und der Länder, vom 28. Januar 1972 (1972). https://socialhistoryportal.org/sites/default/files/raf/0019720128_2.pdf
- Bundesverfassungsgericht. (2024, Januar). Die Partei „Die Heimat“ (vormals NPD) ist für

- die Dauer von sechs Jahren von der staatlichen Parteienfinanzierung ausgeschlossen
Pressemitteilung, No. 9/2024. <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/DE/2024/bvg24-009.html>
- Constitution of the Italian Republic. (1947). https://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf
- Counter-Extremism Strategy. (2015). <https://www.gov.uk/government/publications/counter-extremism-strategy>
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. (1949). <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
- Jakab, A. (2019). What can constitutional law do against the erosion of democracy and the rule of law? On the Interconnectedness of the Protection of Democracy and the Rule of Law (September 16, 2019). *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL)*, 2019-15. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3454649>
- Kirshner, A. S. (2014). *A Theory of Militant Democracy. The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Müller, J.-W. (2012). Militant Democracy. *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (p. 1253–1269). Oxford: Oxford Press.
- Norme di attuazione della XII disposizione transitoria e finale (comma primo) della Costituzione. L. 20/06/1952, No. 645. (1952). <https://melaproject.org/sites/default/files/2017-12/Law%20no.%20645%20of%2020%20June%201952.pdf>
- Pfersmann, O. (2004). Shaping militant democracy: legal limits to democratic stability. In *Militant Democracy* (p. 47–68). Utrecht: Eleven International Publishing.
- Roach, K. (2004). Anti-terrorism and militant democracy: some western and eastern responses. In *Militant Democracy* (p. 171–208). Utrecht: Eleven International.
- Sajó, A. (2004). Militant democracy and transition towards democracy. In *Militant Democracy* (p. 209–230). Utrecht: Eleven International Publishing.
- Sajó, A. (2021). Militant Constitutionalism. *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism* (p. 187–206). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Santos, J.-A. (2015). Constitutionalism, Resistance and Militant Democracy. *Ratio Juris*, 28(3), 392–407.
- Thiel, M. (2009). *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Farnham: Ashgate.
- Тюлкїна, С. (2015). *Militant Democracy: Undemocratic Political Parties and Beyond*. Abingdon, UK and New York: Routledge.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024

УДК 356.15:343.53:355.01(477):(470+571)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-2>

Волонтерство та псевдоволонтерство в Україні: новий погляд крізь призму неформальних інститутів

Анотація. Стаття спрямована на вивчення псевдоволонтерства — відносно нового різновиду шахрайства, який з'явився в Україні з початком російсько-української війни. Російська агресія призвела до зростання волонтерського руху, але також і до поширення несправжнього волонтерства, метою якого є отримання особистої вигоди. Ці дві соціальні практики ми вивчаємо як протилежні за функціями неформальні інститути. Якщо волонтерство, за типологією Г. Хелмке і С. Левітські, є прикладом допоміжних неформальних інститутів, то псевдоволонтерство — навпаки, є різновидом конкурентних неформальних інститутів. Такі інститути знижують ефективність формальних інститутів, передусім держави і податкової системи, а у випадку псевдоволонтерства підривають довіру до свого прототипу — волонтерства.

Нашою метою є розширення рамок вивчення неформальних інститутів у нових соціальних умовах, зокрема аналіз їхніх функцій. Такий підхід дозволить доповнити дискусію про причини стійкості України під час війни, а також і труднощі подолання внутрішніх викликів. Якщо волонтерство у різних формах є важливим елементом стійкості держави, то

псевдоволонтерство разом з іншими руйнівними інститутами підриває її зсередини. Аналізуючи дані з відкритих джерел, ми виявили структурні чинники, які створюють можливості для виникнення псевдоволонтерства. Серед них недостатнє правове регулювання, збереження практики особистих обмінів та значна довіра до волонтерів, які в ситуації зростаючого економічного тиску та соціальної непевності стають достатніми умовами для появи псевдоволонтерства. Запропонована модель псевдоволонтерства допомагає краще зрозуміти природу такої поведінки.

Дослідження пропонує нову перспективу вивчення неформальних інститутів, а також може бути корисним у практичній площині — створення правових та суспільних перепон на шляху новітніх форм шахрайства у період війни та повоєнної відбудови.

Ключові слова: неформальні інститути, волонтерство, псевдоволонтерство, шахрайство, російсько-українська війна, стійкість України.

Юрій Мацієвський,
доктор політичних наук,
професор,
Національний університет
„Острозька академія”

Yuriy Matsiyevsky,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Ostroh Academy National
University

ORCID: 0000-0001-9637-0572
yurii.matsiyevskiy@oa.edu.ua

Яна Лук'янчук,
здобувачка вищої освіти,
Національний університет
„Острозька академія”

Yana Lukianchuk
higher education student,
Ostroh Academy National
University

ORCID: 0009-0000-0958-3829
ia.lukianchuk@gmail.com

Volunteering and Fake Volunteering in Ukraine: A New Research Direction Through the Prism of Informal Institutions

Abstract. This study delves into the emergence of fake voluntarism, a novel form of deception observed in Ukraine following the onset of the Russo-Ukrainian war. The full-scale Russian aggression not only spurred the expansion of the volunteer movement but also fostered the proliferation of spurious volunteerism, primarily motivated by the pursuit of personal gain. We conceptualize these contrasting social practices as informal institutions, diverging in their functions. While traditional volunteering falls into the category of 'complementary' informal institutions, following G. Helmke and S. Levitsky's typology, fake volunteering represents 'competing' informal institutions. Such institutions diminish the efficacy of formal institutions, primarily the state and the tax system, and in the case of pseudo-voluntarism, they undermine trust in their prototype - volunteerism.

This research aims to expand the scope of study of informal institutions in wartime conditions, in particular, to analyze their functions. Such an approach will contribute to the discussion on the reasons for Ukraine's resilience during the war and the challenges of overcoming internal threats. While volunteerism in various forms is an essential element of state resilience, fake volunteerism, along with other corrosive institutions, undermines it from within. Drawing on the open-source data, we delve into the structural factors that foster opportunities for fake volunteering. Among them are inadequate legal oversight, the persistence of personal exchanges, and a high level of trust in volunteers. These conditions, exacerbated by escalating economic pressures and social uncertainties, collectively contribute to the emergence of pseudo-volunteering. Our proposed model of fake volunteering allows for a better understanding of this institution's underlying nature.

The research offers a novel perspective for the study of informal institutions, and can also be useful in the practical sphere - the creation of legal and social obstacles in the way of the newest forms of fraud during periods of war and post-war reconstruction.

Key words: informal institutions, volunteering, fake volunteering, fraud, Russo-Ukrainian war, Ukraine's resilience.

Постановка проблеми. Внутрішні чи міжнародні кризи часто призводять до появи нових соціальних практик. Їх виникнення зумовлене потребою виживання, яка підштовхує людей до об'єднання і взаємодії. Типовою поведінкою у таких випадках є соціальна мобілізація, що виявляється у таких формах, як волонтерство, зростання соціально відповідального бізнесу чи меценатства.

З проголошенням незалежності Україна не стала винятком. Помаранчева революція, Революція гідності, окупація Криму та війна на Донбасі, а згодом повномасштабне вторгнення Росії стали масштабними викликами для українського суспільства. Громадяни зуміли об'єднатись і зреагувати на це у формі волонтерського руху та благодійності [Жерельнікова, 2022].

Так, дослідження Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва виявило зростання волонтерської активності в Україні у період 2013–2014 рр.

Для прикладу, якщо у 2012 році лише 29% українців допомагали іншим, то у 2015 році цей показник сягнув 47% [Фонд „Демократичні ініціативи” ..., 2015]. Під час масових протестів у Києві та інших містах країни, відомих як Революція гідності, громадяни допомагали учасникам протестів, збирали продукти, одяг, ліки та ставали на захист прав й інтересів різних груп населення. Згодом почалися акції на допомогу військовим АТО та ООС — спорядження, їжа, маскувальні сітки, ліки, засоби гігієни чи збір коштів на реабілітацію та лікування. Так само зреагували українці, а також громадяни інших країн, коли РФ почала війну в Україні. З початку війни волонтерство і благодійна діяльність набули масового характеру в Україні, а також значно зросли у тих країнах, які нам допомагають. Наприклад, один з проєктів — Волонтерська Платформа об'єднала більше ніж 400 тисяч учасників, понад 500 організацій та 1150 волонтерських ініціатив [*Волонтерська Платформа об'єднала 400 тисяч українців ...*, 2022]. Масовий волонтерський рух, зокрема участь волонтерів у війні проти РФ, дав підстави окремим дослідникам вивчати його крізь призму поняття „тотальний захист” (Total Defense) [Fedinec, 2023, p. 331].

Водночас вибух волонтерства призвів до появи протилежного явища — псевдоволонтерства, яке спрямоване на отримання особистої користі. У ЗМІ часто з'являються повідомлення про випадки, коли кошти, зібрані на допомогу ЗСУ, йдуть до кишені „волонтера”, або автомобілі, які мали б бути надані для армії, залишаються у шахраїв. Так, у м. Житомирі 54-річний чоловік, який був волонтером одного з благодійних фондів, у червні 2022 року організував злочинну схему, з допомогою якої намагався продати 4 авто, які були надані для ЗСУ [*Продавав авто, пригнані для ЗСУ ...*, 2022]. Подібних повідомлень у ЗМІ стає дедалі більше. Псевдоволонтерство можна вважати прикладом соціального здирництва, яке є протилежністю до соціальної благодійності й з'являється на тлі зростання останнього.

Ці дві соціальні практики ми розглядаємо як протилежні за функціями неформальні інститути. Такий підхід дозволяє по-новому поглянути на умови виникнення, прояви та соціальні наслідки цих „дзеркальних” неформальних інститутів, а у випадку псевдоволонтерства — відійти від його трактування лише як різновиду шахрайства.

Метою дослідження є обґрунтування нової перспективи вивчення неформальних інститутів у кризових умовах, зокрема, шляхом аналізу їхніх функцій. Такий підхід може сприяти кращому розумінню причини стійкості України у період війни, а також і викликів подолання „внутрішнього ворога” — корупції та супутніх явищ. Предметом уваги є соціальні передумови, або чинники псевдоволонтерства, які ми об'єднуємо в аналітичній моделі псевдоволонтерства. Відтак ми ставимо три головні завдання: виявити чинники, які зумовили появу псевдоволонтерства, описати форми та прояви цього явища в Україні, а також виявити явні та приховані функції волонтерства та псевдоволонтерства.

Методологія дослідження. У цьому дослідженні ми використовуємо дані з відкритих джерел, переважно повідомлення у ЗМІ та аналітичні матеріали на тему волонтерства, але передусім псевдоволонтерства, й вивчаємо їх як окремі випадки. Метод вивчення окремих випадків є корисним для формулювання нових та перевірки вже відомих теорій на предмет стійкості України під час війни, а також і зростання руйнівних неформальних інститутів і практик, наприклад, політичної корупції чи клієнтелізму під час війни.

Також ми аналізуємо функції обох інститутів крізь призму мотивів та цілей їх акторів. Функціональний аналіз придатний для вивчення мотивацій, що лежать в основі волонтерської діяльності. Наприклад, інструмент „Інвентар функцій волонтерів” („Volunteer Functions Inventory”, VFI), який створили психологи [Clary et al., 1998], допомагає виявити функції, які може виконувати волонтерство. Метод вивчення окремих випадків дозволив виявити умови, або незалежні змінні, що пояснюють появу нашої залежної змінної — псевдоволонтерства, а функціональний аналіз дав можливість встановити функціональні та дисфункціональні наслідки волонтерства та псевдоволонтерства.

Пропозиція розрізнати явні та латентні функції, а також дисфункції соціальних інститутів належить американському соціологу Роберту К. Мертону [Merton, 1968]. Якщо явні функції є усвідомленими, а їхні наслідки — позитивні чи негативні — є очікуваними, то латентні функції діють під поверхнею, впливаючи на суспільство у спосіб, який ми можемо не одразу розпізнати. Латентні функції неусвідомлені, а їхні наслідки неочікувані, але можуть бути позитивними чи негативними для суспільства. Тим часом дисфункції також можуть бути явними або латентними, але їхні наслідки є негативними для соціальних інститутів та суспільства загалом.

Волонтерство як неформальний інститут. Волонтерством зазвичай вважають добровільну суспільно корисну діяльність. Така діяльність зумовлюється не так альтруїстичними мотивами, як сприйняттям їх такими оточенням [Wilson, 2000, p. 216]. У первинній формі — це неформальна поведінкова практика, яка з часом перетворилася на неформальний інститут. Як відзначають Г. Хелмке і С. Левітські, неформальна поведінкова практика може стати неформальним інститутом, якщо вона відповідає встановленим правилам чи настановам, порушення яких веде до зовнішніх санкцій [Helmke & Levitsky, 2004, p. 727].

Такий інститут, за типологією Г. Хелмке і С. Левітські, потрапляє в категорію допоміжних (complementary) неформальних інститутів [Helmke & Levitsky, 2004, p. 728]. Допоміжні неформальні інститути заповнюють прогалини або покращують ефективність формальних інститутів. Вони відповідають очікуванням, які забезпечують формальні інститути й часто допомагають їх досягати. Бюрократичні норми, правила формування парламентських коаліцій чи судові прецеденти є прикладами допоміжних неформальних інститутів.

В умовах, коли держави не здатні впоратися з масштабними викликами, як, наприклад, з пандемією Covid-19, чи захистом країни від збройної агресії — на допомогу приходять волонтери. Так трапилося в Україні спочатку після прихованої, а згодом відкритої агресії РФ. Коли держава виявилася не готовою організувати ефективний опір, громадянське суспільство вкотре підставило плече, „продемонструвавши виняткову здатність мобілізуватися” [Волонтерський рух ..., 2015, с. 4].

Революція гідності дала поштовх до інституціоналізації волонтерського руху в Україні. З одного боку, спалах волонтерства під час Євромайдану сприяв формуванню численних мереж волонтерських організацій [Волонтерські організації ..., 2024]. З іншого боку, з прийняттям низки законів, зокрема Закону „Про волонтерську діяльність” від 19 квітня 2011 року, рух набув початкового нормативного підґрунтя. Однак запізниле ухвалення Закону, а також нечітке визначення статусу та соціального захисту волонтерів викликали критику [Аналіз Закону України ..., 2012]. Після внесення змін у листопаді 2013 року спростилася процедура реєстрації волонтерських організацій, але у Законі залишаються прогалини щодо процедурних питань діяльності волонтерів, що спричинило можливість зловживань.

Крім правових прогалин, є також і концептуальні труднощі у розмежуванні понять „волонтер”, „волонтерство” та „волонтерська діяльність” [Husting, et al., 2010, p. 413]. У „Тлумачному словнику української мови” волонтер — це людина, яка добровільно здійснює військову службу; доброволець у соціальній, гуманітарній та екологічній сферах; також це може бути іноземний громадянин, що бере участь у війні на добровільних засадах на боці жертви [Білодід, 1970–1980, с. 730]. Якщо початково наголошувалася військова участь, то тепер волонтера асоціюють із суспільною корисною діяльністю [Погрібна, 2015, с. 188]. Отож, волонтери — це люди, які добровільно і на безоплатній основі надають допомогу тим, хто її потребує. Волонтерами можуть бути люди будь-якого віку, статі, професії та походження [Савайда та Черевко, 2022, с. 732].

Питання визначення волонтерства та волонтерської діяльності дещо складніше, адже їх часто ототожнюють. Наприклад, у „Рекомендаціях щодо підтримки волонтерства” Генеральної асамблеї ООН волонтерство визначається досить широко — від приватного до публічного надання допомоги завдяки громадянській участі, що здійснюється за бажанням особи для загальної суспільної користі, і де винагорода не відіграє важливої ролі [United Nations General Assembly Resolution 56/38, 2002]. Тим часом британські дослідники (Ф. Вардел, Дж. Лішман, Л. Валеї) наголошують на „згоді присвячувати свій вільний час та енергію для покращення суспільного блага, спільноти, оточення людей, яке здійснюється добровільно, без очікування будь-якої винагороди” [Проценко, 2021]. Таким чином „волонтерство” може вживатися принаймні у двох значеннях: як

безкорисна (неприбуткова) діяльність та як соціальний інститут чи інститут громадянського суспільства [Коваль, 2017, с. 5].

В Україні волонтерська діяльність визначається як „добровільна та соціально спрямована діяльність, що є неприбутковою та яку особа здійснює за власним бажанням через надання будь-якої допомоги” [Про волонтерську діяльність, 2011].

Отже, діяльність людини можна вважати волонтерською, якщо вона:

- неприбуткова;
- здійснюється на добровільних засадах;
- приносить користь не лише виконавцю, а й іншим;
- спрямована на розв’язання важливих соціальних проблем;
- здійснюється для самореалізації людини та отримання морального задоволення від вдячності людей, котрі потребують допомоги [Кривенко, 2015, с. 42–43; Писаренко та ін., 2021, с. 157].

Типовими сферами діяльності волонтерів є:

- гуманітарна — до якої належить надання консультацій, правовий захист, соціальна реабілітація тощо;
- екологічна — яка зосереджена на охороні довкілля, проблемі забруднення та подоланні наслідків техногенних аварій;
- культурно-історична — яка спрямована на збереження культурно-історичної спадщини.

Початок гібридної, а згодом відкритої агресії РФ проти України привів до появи „воєнного волонтерства”, тобто добровільної участі у воєнних діях у складі сил оборони України або допомозі силам оборони у тилу. Поява нового різновиду волонтерства дозволяє доповнити хронологію волонтерського руху в Україні, яка донедавна мала чотири етапи [Проценко, 2021]:

- перший етап — це період „протоволонтерства”, який тривав до XIX століття. Його можна вважати раннім етапом розвитку волонтерства у формі діяльності братств, монастирів та раннього меценатства;
- другий етап — це початок професійного волонтерства, який збігається з початком діяльності Червоного Хреста на території України;
- третій етап — це напівінституціоналізоване волонтерство за часів СРСР, куди потрапляє діяльність піонерів, комсомольців, радянські суботники тощо;
- четвертий етап — демократичне та інституційне волонтерство, який розпочався зі здобуттям незалежності України;
- п’ятий етап — „воєнне волонтерство”, який розпочався у 2013–2014 роках з Революції гідності, окупації Криму та початку війни на Донбасі й суттєво посилюється після відкритого вторгнення РФ в Україну у 2022 році.

Динаміку зростання волонтерства до та після Революції гідності дає змогу відстежити Світовий індекс благодійності (WGI), який складає британська аналітична організація Charities Aid Foundation (табл. 1).

Таблиця 1.

Україна у Світовому індексі благодійності (WGI)

Рік	Рейтинг у світі	Грошова допомога		Волонтерська робота		Допомога тим, хто її потребує	
		Місце	Відсотки	Місце	Відсотки	Місце	Відсотки
2012	102	122	8%	26	29%	112	36%
2013	103	123	9%	43	26%	118	35%
2014	89	47	38%	103	13%	122	35%
2015	106	68	26%	92	16%	119	36%
2016	90	58	29%	83	16%	99	42%
2017	81	58	29%	103	15%	107	42%
2018	101	90	18%	62	19%	111	35%
2021	20	28	43%	44	19%	21	66%
2022	10	29	47%	54	24%	13	75%

Джерело: [World Giving Index, 2022].

Як бачимо, стрімкий сплеск волонтерства відбувся між 2018 та 2021 рр. і ще більше посилюється після початку відкритої агресії РФ, коли Україна піднялася на десяту позицію у світі. Та сама тенденція, ймовірно, зберігається й у 2023–2024 р. Зростання воєнного волонтерства після початку російсько-української війни відбувається у різних формах [Панькова та ін., 2016, с. 30]:

- участь у бойових діях у силах оборони України;
- організація збору коштів для потреб окремих підрозділів сил оборони;
- збір гуманітарної допомоги, передання медикаментів та закупавання техніки для військових;
- евакуація тіл загиблих;
- створення маскувальних сіток та окопних свічок;
- психологічна підтримка військових та цивільних, які постраждали від війни.

Отже, воєнне волонтерство виконує допоміжну роль у захисті країни від збройної агресії РФ. У ситуації, коли держава виявилася не здатною реагувати на всі потреби воєнного часу, волонтери взяли на себе значну частку функцій держави.

Якщо допомога іншим чи захист країни є явними (manifest) функціями, то використання „Інвентаря функцій волонтерів” („Volunteer Functions Inventory”) дає можливість виділити приховані, або латентні функції волонтерства. До них належать:

- Цінності (Values): самовираження або діяльність відповідно до особистих цінностей, таких як гуманність та допомога іншим.
- Розуміння (Understanding): набуття нових знань, розуміння людей, місць або діяльності.
- Соціальні (Social): налагодження нових соціальних контактів та підтримка дружніх відносин.

— Кар'єра (Career): професійний розвиток, набуття досвіду та навичок для кар'єри.

— Захисні (Protective): подолання особистих проблем та покращення психічного самопочуття.

— Підвищення (Enhancement): волонтерство сприяє особистісному зростанню та підвищенню самооцінки.

Ці латентні функції допомагають зрозуміти мотивацію волонтерів та можуть бути використані для підвищення ефективності волонтерських програм за умови, що досвід волонтерів відповідає їхнім особистим мотиваціям і цілям. У випадку волонтерства латентні функції є корисними, тобто з точки зору Мертона мають функціональні наслідки. Функціональний аналіз дає також можливість виявити явні та приховані функції псевдоволонтерства як неформального інституту, але спочатку розглянемо його суть та різновиди.

Псевдоволонтерство та його різновиди. Зростання волонтерської активності призвело до появи псевдоволонтерства, яке спрямоване на отримання незаконної матеріальної чи іншої приватної користі. Виявлення несправжнього волонтерства ускладнене тим, що шахраї маскуються під волонтерів. Волонтерство можна вважати несправжнім тоді, коли відсутня хоча б одна з його ознак: робота на добровільних засадах, бажання бути корисним іншим, відсутність будь-яких родинних чи близьких стосунків між волонтером та суб'єктом допомоги, а також суспільна, а не приватна користь. Випадків псевдоволонтерства є багато. Так, у кінці 2023 року у ЗМІ було повідомлення про викриття шахрайської схеми в Одесі, у якій трое містян обманювали військовослужбовців, яким для виконання бойових завдань були потрібні автомобілі. Шахраї телефонували до секретарів міських рад або військових капеланів, представлялися волонтерами й пропонували безкоштовно передати авто для ЗСУ, якого насправді у них не було. У розмові шахраї зазначали, що перебувають за кордоном, а для того, щоб доправити транспортний засіб у місце призначення, просили перерахувати їм кошти на пальне. Таким чином шахраї ошукали шістьох осіб на суму 130 тис. грн [*Шахрайська схема заробітку ...*, 2023].

Різновидом псевдоволонтерства є т. зв. білокомірцеве мародерство. Це явище з'явилося у середовищі посадових осіб, які схильні зловживати своїм службовим становищем задля отримання матеріальної чи нематеріальної користі [Voichak & McKernan, 2024, p. 49]. Незаконне використання чи розподіл гуманітарної допомоги, благодійних зборів чи іншої безплатної допомоги у власних цілях є виявом такого шахрайства [Шевчук & Боднарчук, 2022]. Прикладом є використання службового становища працівниками Дніпропетровської ОВА, які, за даними поліції, до системи „Шлях” внесли інформацію щодо 1369 осіб, з яких 725 осіб скористалися можливістю незаконно виїхати за кордон. З них 53 особи не повернулися в Україну, а 100 особам відмовили у перетині кордону працівники ДПСУ [*Місцева поліція відкрила п'ять проваджень ...*, 2023].

Природу шахрайства допомагає зрозуміти модель „Трикутника шахрайства”, яку розробив американський соціолог-кримінолог Дональд Р. Крессі [*Трикутник шахрайства*, 2021]. Пояснення виходить з того, що для появи будь-якого інциденту потрібно три умови: можливість, мотив та раціоналізація. Можливість — це усвідомлення того, що можна використати на свою користь. Це може бути будь-яка інформація, кошти чи речі. Мотив — це чинник, що виникає під впливом зовнішнього середовища та змушує до скоєння злочину. Раціоналізація — це те, як людина виправдовує свої дії, та те, у що справді вірить. Гіпотеза Крессі припускає, що не покаране шахрайство буде вести до його повторення і вдосконалення, тому що виконавці будуть вигадувати нові способи обману.

Отож, шахрайством, у руслі пояснень Д. Крессі, можна вважати не лише збір коштів з метою їх привласнення, а й завищення цін (на продукти, спорядження, техніку тощо), розкрадання гуманітарної допомоги, зловживання службовим становищем головами ТЦК, ВЛК тощо.

Тут варто окреслити типові ознаки, які допоможуть відрізнити справжню волонтерську діяльність від несправжньої:

- справжній волонтер не отримує заробітну плату;
- волонтер не збирає гроші на лікування/допомогу на вулиці. Останнє є прикладом професійного жебрацтва [*Суспільно-політична ситуація в Україні ...*, 2015];
- волонтер повинен знати про організацію, у якій працює;
- волонтерські організації та благодійні фонди повинні мати реальну юридичну адресу;
- інформація про організацію чи фонд повинна розміщуватися на їхніх офіційних сайтах та у соціальних мережах;
- організація чи фонд повинні мати перевірений банківський рахунок;
- текст та інформація, що надають організації та фонди, повинна бути унікальною;
- волонтер, організація чи фонд повинні мати документи, що підтверджують правомірність їх діяльності.

Отож виразною межею між справжнім та не справжнім волонтерством є мета діяльності. Якщо метою є допомога іншим, набуття нового досвіду або бажання бути корисним — то це справжня волонтерська діяльність. Якщо ж метою є отримання незаконної матеріальної чи не матеріальної вигоди, то це є шахрайством.

Однак псевдоволонтерство — це не лише різновид шахрайства. Якщо взяти до уваги соціальні функції, то псевдоволонтерство спрямоване не лише на отримання приватної користі, але й має на меті самопросування (Self-Promotion) — схильність індивідів чи організацій використовувати псевдоволонтерство як засіб для підвищення власного іміджу або бренду без реального наміру допомагати іншим. Крім того, псевдоволонтерство псує і заміщує справжнє волонтерство, знижуючи якість та ефективність

допомоги, яка надається тим, хто її потребує, і тим самим підриває довіру до свого прототипу — волонтерства.

Звідси псевдоволонтерство є дисфункціональною поведінковою практикою, яка набуває вигляду неформального інституту, але такого, який знижує ефективність формальних інститутів. За типологією Г. Хелмке і С. Левітські — це приклад конкурентних (competing) неформальних інститутів. Такі інститути ще називають підривними (subversive) тому, що вони псують ефективність формальних інститутів. Корупція, клієнтелізм, непотизм чи таємні змови між елітами є прикладами конкурентних, або підривних неформальних інститутів у політиці [Matsiyevsky, 2012; Matsiyevsky, 2017].

Умови виникнення псевдоволонтерства під час війни. У кризових умовах, таких як війна, зростають суспільно корисні форми соціальної взаємодії, що супроводжуються зростанням довіри до активістів. Волонтерство тут є яскравим прикладом. Однак війна посилює економічний тиск, який у суспільствах, де домінує культура особистих обмінів та діють недосконалі механізми правового регулювання, призводить до появи конкурентних соціальних практик, частина з яких, як псевдоволонтерство, мають дисфункціональні наслідки. Таким чином зростання суспільно корисних форм соціальної взаємодії (волонтерства) може призвести до появи чи зростання протилежних, тобто суспільно шкідливих соціальних практик — псевдоволонтерства, корупції, клієнтелізму тощо. Масштаби обох явищ очевидно не будуть співмірними тому, що волонтерство є соціально схваленою поведінкою, тоді як псевдоволонтерство — навпаки. Межа між неінституціоналізованою і злочинною поведінкою (шахрайством) так само хитка, як між неінституціоналізованою поведінкою і неформальним інститутом. Одне може перетікати в інше, але злочинна поведінка завжди передбачає порушення формальної норми (закону), тобто стає такою лише у разі викриття порушення. Якщо ж виявлення порушення ускладнене, як, наприклад, у випадку підкупу посадової особи чи інтернет-шахрайства або покарання за нього є незначним, то така поведінка може стати неформальним інститутом, тобто регулюватися неформальними правилами.

Україна є прикладом країни, де сфери соціальної дії чітко не розділені, що призводить до зростання впливу неформальних інститутів на формальні [Мацієвський, 2016, с. 17–19; Magyar & Madlovics, 2020, р. 31–34]. У таких суспільствах особистий обмін не припиняє діяти поряд з безособовим, інституціоналізованим обміном, що створює можливості для використання довіри в особистих цілях [Greif, 2004, р. 172; Greif, 2002, р. 3]. У літературі є достатньо пояснень природи шахрайства [The History and Evolution of Fraud, 2021], проте поява псевдоволонтерства під час війни в Україні є ще не достатньо вивченим явищем. Ми спробуємо заповнити цю прогалину з допомогою моделі „Трикутника шахрайства”, запропоновану Дональдом Р. Крессі.

Щоб пояснити появу псевдоволонтерства, візьмемо до уваги такі елементи:

1). **Можливості**, тобто те, що сприяє появі псевдоволонтерства. Передусім це:

а). *Висока довіра до волонтерів*. За результатами опитування Центру Разумкова за лютий – березень 2023 року довіра до волонтерів є дуже високою — 87,9%, а до добровольців, зайнятих волонтерською діяльністю, — 87,2% [Центр Разумкова, 2023]. Ці дані показують, що населення довіряє навіть тим, хто не є офіційним волонтером, що полегшує можливості шахрайства.

б). *Недосконале правове регулювання волонтерської діяльності в Україні*. Тривалий час діяльність волонтерів регулював Закон України „Про волонтерську діяльність”, ухвалений у 2011 році. Після внесення змін у 2013 р. у Законі залишилися окремі прогалини, наприклад, не було чітко визначено поняття волонтерської діяльності й не розширено перелік напрямів її здійснення. Лише через рік війни, у грудні 2022 року, були внесені чергові зміни, що адаптували його до реалій воєнного часу. З іншого боку, до квітня 2022 року у Кримінальному кодексі не було норми, яка б визначала покарання за псевдоволонтерство. Проте у тому самому році Кодекс було доповнено статтею 201-2, у якій було визначено покарання за незаконне використання та отримання прибутку з гуманітарної допомоги, благодійних пожертв і т. д. Таким чином, шахрайство, здійснене у розмірі, яке визначено як значне, — карається штрафом; виправними роботами або позбавленням волі до 4 років; як велике — позбавленням волі (5—7 років) та заборорою займатися певною діяльністю, з конфіскацією майна; як особливо велике — обмеженням волі до 7 років, заборорою обіймати визначені посади або займатися певною діяльністю до 3 років і конфіскація майна.

Попередньо, ця стаття містила певні неточності щодо того, як визначати у грошовому вимірі розмір здійсненого шахрайства, проте у 2023 році це було виправлено. Таким чином, шахрайство, яке перевищує встановлений мінімум доходів громадян у більш ніж 350 разів, є значним; у більш ніж 1000 разів — здійснене у великому розмірі; у більш ніж 3000 разів — здійснене в особливо великому розмірі [Хавронюк, 2022]. Але все ж у законодавстві залишаються прогалини щодо того, як кваліфікувати шахрайство у розмірах менших за встановлені суми. Отож, складність доведення випадків дрібного шахрайства також впливає на розвиток цього явища.

в). *Відсутність єдиної бази волонтерських організацій та фондів*. Це також сприяє шахраям, тому що громадяни не мають платформи, де зможуть перевірити будь-яку волонтерську організацію чи фонд. Так, наприклад, у 2015 році волонтерський фонд „У ритмі серця” набув статусу волонтерського від Мінсоцполітики, проте вони скоювали злочинну діяльність [Як не потрапити на вудочку шахраїв, 2016]. Зараз ситуація покращилася, тому що з'явилися платформи, наприклад, „Паляниця”, чат-бот „Української волонтерської служби”, на яких можна перевірити деякі фонди та організації, проте єдиного і повного переліку, затвердженого на рівні держави, досі немає.

г). *Легкість реєстрування волонтерської організації, фонду та отримання посвідчення волонтера.* Для того, щоб набути статусу волонтерської організації в Україні, необхідно подати заяву і вказати назву фонду чи організації; місце її розташування; поштову адресу; засоби зв'язку та вебсайт. Також додається витяг з Єдиного державного реєстру та копія статусу юридичної особи. Для набуття статусу волонтера до ДПС потрібно лише подати заяву про занесення до Реєстру волонтерів. Як бачимо, процедура набуття таких статусів дуже проста, тому шахраям не складно отримати документи, що будуть підтверджувати законність їхньої діяльності. Також варто мати на увазі, що багато волонтерів офіційно не зареєстровані, але вони проводять різні збори, закупають амуніцію, і це також є однією з причин появи шахраїв під час війни.

2). **Мотив** підсилює ті можливості, що спонукають до шахрайства. Тут доволі складно означити всі мотиви псевдоволонтерів, адже вони індивідуальні. Проте очевидним є отримання особистої матеріальної чи не матеріальної користі, що підштовхує до незаконної діяльності.

Якщо брати до уваги корисливі мотиви, передусім збагачення, то їх можна пояснити зростанням непевності в період війни й погіршенням матеріального становища. Директор Світового банку у Східній Європі Аруп Банердж відзначив, що з початку війни рівень бідності в Україні зріс у 10 разів, а руйнування критичної інфраструктури лише погіршує ситуацію. Також він зазначає, що на кінець 2022 року 25% населення жили у бідності, порівняно з 2% до війни, а до кінця 2023 року цей показник міг сягнути 55% [Reuters, 2022]. Також, згідно з даними Держстату, інфляція в Україні у вересні 2022 року, порівняно з серпнем, зросла на 1,6%, а у річному вимірі збільшилася до 24,6% [У вересні інфляція в Україні зросла на 0,5% ..., 2023].

Отже, можемо стверджувати, що глибшими мотивами псевдоволонтерства є бажання захиститися від погіршення матеріального становища в умовах соціальної/політичної непевності.

3). **Раціоналізація**, або те, що використовується для виправдання протиправних дій. Найчастіше трапляються такі виправдання:

а) усі так роблять або „усі українці такі”;

б) якщо не я, то хтось інший скористається цією можливістю;

в) мені потрібніше, а їм допоможуть інші або у мене важливіші проблеми;

г) один раз нічого не змінить.

Така раціоналізація не є чимось дивним в умовах соціального стресу, викликаного війною. У кожному суспільстві є частина людей, схильних до девіантної поведінки. Війна може збільшувати цю частку. Також бажання виправдати шахрайство може бути пов'язане з браком правової та моральної свідомості людини. Тобто події, що відбуваються під час війни, можуть знижувати соціальні та правові бар'єри на шляху до протиправної діяльності. До прикладу, опитування соціологічної групи „Рейтинг” за липень 2022 року показують, що 55% опитаних мають схильність до цинізму,

29% — повністю або переважно демонструють таку схильність, тоді як лише 16% демонструють відсутність цинічних орієнтацій. Також майже у всіх групах від 49% до 61% респондентів зазначають, що цинізм є повністю або частково притаманний нашому суспільству. При цьому такі оцінки більш виражені у групі бідних (77%), тоді як у групі більш забезпечених лише у 47% [Соціологічна група „Рейтинг”, 2022].

Перелічені умови дають можливість сформулювати причинну модель псевдоволонтерства (рис. 1).

Рис. 1. Модель псевдоволонтерства

Наша модель вказує, що псевдоволонтерство перебуває у симбіозі з волонтерством, але є його небажаним соціальним наслідком. Попри те, що масштаби прояву обох явищ суттєво відрізняються, псевдоволонтерство справляє негативний вплив як на ефективність держави, так і на саме волонтерство, підриваючи довіру до нього.

Форми псевдоволонтерства в Україні. Повномасштабне воєнне вторгнення Росії зміцнило громадянське суспільство в Україні, але й також призвело до появи нових форм шахрайства. Так і псевдоволонтери вигадують нові схеми обману, пристосовуючи їх до нових соціальних умов. Під формою ми розуміємо спосіб прояву шахрайства, який може бути дуже різний — від зловживання довірою до заволодіння чужим майном.

Для опису цих форм у випадку псевдоволонтерства ми спираємося на класифікацію видів обману, запропоновану Г. Борзенковим [Мусієнко, 2009, с. 25]:

— обман стосовно особи — це надання неправдивих відомостей про себе або свого співучасника, приписування собі якостей, якими особа не володіє, а також подання інформації про присвоєння звання, якого немає, і т. ін.;

— обман стосовно предмета — це неправдива інформація про предмет, його ціну, кількість та властивості;

- обман щодо різних подій та дій — це обман щодо виконання будь-якої роботи, несплата грошей або неправдиві твердження про витрати;

- обман стосовно намірів — це невиконання обіцяних дій.

Отож, **обман стосовно особи** виявляється у таких діях:

- представлення себе волонтером та надання документації для підтвердження;

- публікування тексту та фото в соціальних мережах людей, які потребують допомоги, проте насправді ці особи можуть навіть і не знати про такий збір;

- вимагання або отримання грошової винагороди за свою роботу, якщо така не передбачена в договорі про волонтерську діяльність;

- надання інформації про військового або цивільну особу за грошову винагороду;

- пропозиція визволити бійця з полону або вивезти тіло бійця з зони бойових дій за винагороду;

Обман стосовно предмета може мати такі форми:

- завищення вартості товару, на який відбувається збір коштів;

- передача не тих предметів, які надійшли для потреб армії (тобто це може бути заміна техніки, спорядження, продукції тощо);

- пропозиція передати певні предмети лише за винагороду;

Обман стосовно намірів є найбільш поширеним серед шахраїв і характеризується такими діями:

- придбання техніки для військових з метою її привласнення або продажу;

- проведення фейкових грошових зборів та публікування несправжніх звітів про виконану роботу;

- отримання гуманітарної допомоги з метою подальшого привласнення або перепродажу;

- незаконний виїзд за кордон під виглядом волонтера.

Як бачимо, псевдоволонтерство має різні форми та прояви. Шахраї вміло користуються довірою, використовують назви справжніх волонтерських організацій та фондів чи вдають із себе їх представників. Небезпека псевдоволонтерства полягає не лише у тому, що шахраї ведуть незаконну діяльність. Якщо псевдоволонтерство розглядати як неформальний інститут, то тут ми бачимо руйнівну дію несправжнього волонтерства як на формальні інститути — податкову систему та державу в цілому так і на свій прототип — волонтерство. Поширення шахрайства під виглядом волонтерства підриває довіру до останнього, що може мати негативний вплив на стан громадянського суспільства і соціального капіталу в Україні.

Висновки. Вивчення нових соціальних явищ крізь призму інституційного аналізу є перспективним напрямом політичних та соціальних досліджень. По-перше, волонтерство і його протилежність — псевдоволонтерство є прикладами різних за функціями „дзеркальних” неформальних інститутів. Якщо перше потрапляє до групи допоміжних, то друге — до конкурентних,

або „підривних” неформальних інститутів, які псують ефективність формальних інститутів. Виявлення подібних пар неформальних інститутів в Україні чи інших країнах допоможе краще зрозуміти їх природу та вплив на формальні інститути. Чому, наприклад, в Україні сплеск волонтерства призвів до значного поширення свого антипода, а в інших суспільствах, де волонтерство має тривалу традицію і подібний досвід, псевдоволонтерство є маргінальним явищем? Які з перелічених тут структурних можливостей і обмежень (війна, довіра до волонтерів, економічний тиск, домінування персональних обмінів, недосконале правове регулювання тощо) справляли вирішальний вплив на появу псевдоволонтерства в Україні й чи є подібні умови в інших суспільствах?

По-друге, перспективним видається вивчення волонтерства і псевдоволонтерства як неформальних інститутів, яке може відбуватися у кількох напрямках. Так, дослідження традицій, цінностей та неформальних норм може допомогти зрозуміти їх соціокультурний контекст в Україні та зважити їх вплив на суспільство. Аналіз мотивацій, які ведуть людей до участі у волонтерських програмах або, навпаки, до здійснення обману під прикриттям волонтерської діяльності, є перспективним напрямом соціально-психологічних досліджень. Аналіз правових та етичних питань, пов'язаних з діяльністю волонтерів та псевдоволонтерів, включаючи законодавство, соціальну відповідальність, довіру та вплив на громади, може сприяти чіткішому правому регулюванню волонтерської діяльності й зменшенню шахрайства під виглядом волонтерства. Врешті, аналіз дисфункцій псевдоволонтерства, а також вивчення впливу технологій, зокрема соціальних мереж, на поширення псевдоволонтерських схем може сприяти громадянській обізнаності та зменшенню цього різновиду шахрайства.

По-третє, з емпіричної точки зору важливо з'ясувати економічні масштаби волонтерства і псевдоволонтерства. Яким, наприклад, є економічний ефект „воєнного волонтерства” і псевдоволонтерства? Яка частка коштів генерується волонтерами і як вона співвідноситься з воєнним бюджетом України? Так само важливо уявляти розмір економічних збитків, яких завдає псевдоволонтерство. Прямі підрахунки тут неможливі, але виявлення непрямих показників може допомогти оцінити масштаби економіки волонтерства і псевдоволонтерства.

У цьому дослідженні ми визначили типові ознаки, які дозволяють відрізнити волонтерство від псевдоволонтерства. Якщо метою першого є допомога іншим, то друге спрямоване на отримання особистої вигоди. Визначені тут структурні можливості та обмеження, що впливають на виникнення псевдоволонтерства, вимагають додаткової перевірки. Який з перелічених тут чинників (недосконале правове регулювання, перевага особистих обмінів, довіра до волонтерів чи зростання непевності та економічний тиск) має більший вплив на появу шахрайства, ніж інші?

З'ясування цих питань є також важливим і у практичній площині, з погляду зменшення негативного впливу псевдоволонтерства і зростання

громадянської обізнаності про такий вид шахрайства. Як виявило одне дослідження, лише 30% громадян перевіряють волонтерські фонди та організації на доброчесність, попри те, що 76% опитаних чули про шахрайство, пов'язане з волонтерством [Благодійність у часи війни ..., 2022]. Таким чином, дослідження волонтерства і псевдоволонтерства як неформальних інститутів має значний пізнавальний потенціал та практичне значення.

Бібліографічні посилання

- Аналіз Закону України „Про волонтерську діяльність”*. (2012, Липень 7). Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України. <https://civil-rada.in.ua/860>
- Білодід, І. К. (Ред.) (1970–1980). *Словник української мови: в 11 тт.* АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка. http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh
- Благодійність у часи війни — кількісне дослідження*. (2022, Липень 6). Zagoriy Foundation. <https://zagoriy.foundation/publications/blagodijnist-u-chasi-vijni-kilkisne-doslidzhennya/>
- Волонтерські організації, які зараз працюють в Україні*. (2024, Лютий 16). Finance.ua. <https://finance.ua/ua/saving/volonterskie-organizacii-v-ukraine>
- Волонтерська Платформа об'єднала 400 тисяч українців довкола допомоги Україні під час війни*. (2022, Липень 11). UNICEF. <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference>
- Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп.* (2015). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень (36 с.). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/volonterskiy-rukh-svitoviy-dosvid-ta-ukrainski-gromadyanski>
- Жерельнікова, З. (2022, Серпень 30). „Все для фронту”: благодійність та волонтерство українців з початку повномасштабної війни. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/vse-dlya-frontu-blagodijnist-ta-volonterstvo-ukrayintsiv-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny>
- Коваль, Г. (2017). Волонтерство як складний соціально-психологічний феномен. *Технології розвитку інтелекту*, 6, 13–26. https://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.6/authors/2017/Koval_Gennadij_Valerijovych_Volonterstvo_jak_skladnyj_socialno-psyhologichnyj_fenomen.pdf
- Кривенко, Ю. В. (2015). Волонтерська діяльність: поняття та ознаки. *Часопис цивілістика*, 18, 41–44. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2015_18_11
- Мацієвський, Ю. В. (2016). *У пастці гібридності: зирзуги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги — XXI.
- Місцева поліція відкрила п'ять проваджень на ОДА Резніченка за розкрадання гуманітарки та зерна під час війни*. (2023, Лютий 20). Наші Гроші. <https://nashigroshi.org/2023/02/20/mistseva-politsiia-vidkryla-p-iat-provadzhen-na-obladministratsiui-reznichenka-za-rozkradannia-humanitarky-ta-zerna-pid-chas-viyny/>
- Мусієнко, О. Л. (2009). *Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах*.

Монографія. (В. Ю. Шепітько, Ред.) Харків: Право. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Musienko_2009.pdf

- Панькова, О. В., Касперович, О. Ю., & Іщенко, О. В. (2016). Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*, 57(2), 25–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_2_5
- Писаренко, Л. М., Плукчи, Л. В., & Федорова, І. В. (2021). Волонтерство: виклики сьогодення (за матеріалами друкованих ЗМІ). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*, (71) 1, 156–160. <http://lib.osau.edu.ua/jspui/handle/123456789/2960>
- Погрібна, В. Л. (2015). Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”*, 4(27), 185–196. <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/14556>
- Продавав авто, пригнані для ЗСУ: у Житомирі викрили волонтера.* (2022, Серпень 18). Перший Житомирський. <https://1.zt.ua/news/kriminal/prodavav-avto-prygnani-dlya-zsu-u-zhytomyri-vykrily-volontera.html>
- Про волонтерську діяльність: Закон України № 3236-VI (2011) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
- Проценко, О. О. (2021). *Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації* (Дис. ... канд. соц. наук). Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків. <http://dissertations.karazin.ua/sociology/resources/63da6158a48d6278a76b54342851f98c.pdf>
- Савайда, О. В., & Черевко, В. В. (2022). Природно-правовий феномен волонтерства в Україні в умовах війни. *Modern research in world science* (с. 730–733). SPC „Sci-conf.com.ua”. <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-research-in-world-science-10-12-07-2022-lviv-ukrayina-arhiv/>
- Соціологічна група „Рейтинг”. (2022). *П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування: Україна під час війни. Установки щодо цинізму (23–24 липня 2022)*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynu_zanyatost_i_dohody_23-24_ilyulya_2022_goda.html
- Суспільно-політична ситуація в Україні як основа формування нових форм професійного жебрацтва.* (2015, Лютий 27). VoxUkraine. <https://voxukraine.org/begging-in-ukraine-ukr>
- Трикутник шахрайства.* (2021, Червень 18). Координаційно-захисна група „Заслон”. <https://zaslon.at.ua/index/trikutnik-shakhrajstva/0-313>
- У вересні інфляція в Україні зросла на 0,5% після двох місяців зниження, Держстат.* (2023, Жовтень 9). LB.ua. https://lb.ua/economics/2023/10/09/578699_veresni_inflyatsiya_ukraini_zrosla.html
- Фонд „Демократичні ініціативи”. (2015). *Постмайданна благодійність і волонтерство — 2015: результати соціологічного дослідження*. <https://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya>
- Хавронюк, М. (2022, Квітень 29). За незаконне використання гуманітарної

допомоги — кримінальна відповідальність. *Центр політико-правових реформ*. <https://pravo.org.ua/blogs/za-nezakonne-vykorystannya-gumanitarnoyi-dopomogy-kryminalna-vidpovidalnist/>

Центр Разумкова. (2023). *Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інституцій (лютий — березень 2023 р.)*. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>

Шахрайська схема заробітку на військовослужбовцях: повідомлено про підозру псевдоволонтерам з Одеси. (2023, Грудень 27). Юридична газета — онлайн версія. <https://jur-gazeta.com/golovna/shahrayska-shema-zarobitku-na-viyskovosluzhbovcyah-povidomleno-pro-pidozru-psevdivolonteram-z-odesi.html>

Шевчук, А. В., & Боднарчук, О. М. (2022). Псевдоволонтерство та „білокомірцеве мародерство”: кримінально-правові новели. *Матеріали V Міжнародного правничого форуму (м. Чернівці, 10 червня 2022 р.)*. Технодруку, 210–213. <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4949>

Як не потрапити на вудочку шахраїв? (2016, Червень 11). Бізнес область. <https://biznesoblast.com/society/53619/>

Boichak, O., & McKernan, B. (2024). Narratives of Volunteering and Social Change in Wartime Ukraine. *Cultural Sociology*, 18(1), 48–71. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/17499755221127877>

Clary, E. G., Snyder, M., Ridge, R. D., Copeland, J., Stukas, A. A., Haugen, J., & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1516–1530. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1516>

Fedinec, C. (2023). The Ukrainian civil volunteer movement during war time (2014–2022). *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*, Vol. 1. 331–352. <https://www.postcommunistregimes.com/wp-content/uploads/2023/10/2023-1-Ukraines-Patronal-Democracy-Madlovics-Magyar.pdf>

Greif, A. (2002). Institutions and Impersonal Exchange: From Communal to Individual Responsibility. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift Für Die eGesamte Staat swissenschaft*, 158(1), 168–204. <https://www.jstor.org/stable/40753063>

Greif, A. (2004). Institutions and Impersonal Exchange: The European Experience. *Stanford Institute for Economic Policy Research. Discussion paper*, 284. https://drive.google.com/file/d/13DPZDI_K2-5HU6uvD33KtpLNlbVxcuea/view

Helmke, G., & Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 2(4), 725–740. <https://doi.org/10.1017/s1537592704040472>

Hustinx, L., Cnaan, R., & Handy, F. (2010). Navigating Theories of Volunteering: A Hybrid Map for a Complex Phenomenon. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 40(4), 410–434. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2010.00439.x>

Magyar, B., & Madlovics, B. (2020). *The Anatomy Of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework*. Central European University Press. <https://www.postcommunistregimes.com/wp-content/uploads/2021/02/2021.09.10.-Magyar-Madlovics-The-Anatomy-of-Post-Communist-Regimes.pdf>

- Matsiyevsky, Y. (2012). *Informal Institutions in Hybrid Regimes: The Case of Ukraine. Field report*. Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, University of California, Berkeley. https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/matsiyevsky_fr.pdf
- Matsiyevsky, Y. (2017). Old Political Habits Die Hard in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 473. <https://www.ponarseurasia.org/old-political-habits-die-hard-in-ukraine/>
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Reuters. (2022, October 10). *World Bank says Ukraine has a tenfold increase in poverty due to war*. <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/>
- The History and Evolution of Fraud. (2021). *Fraud.com*. <https://www.fraud.com/post/the-history-and-evolution-of-fraud>
- United Nations General Assembly Resolution 56/38: Recommendations on support for volunteering. (2002). *United Nations Volunteers programme*. <https://www.unv.org/publications/unga-resolution-5638-recommendations-support-volunteering>
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1146/annurev.soc.26.1.215>
- World Giving Index. (2022). *Charities Aid Foundation*. <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2022-publications/caf-world-giving-index-2022>

References

- Analiz Zakonu Ukrainy „Pro volontersku diialnist”* [Analysis of the Law of Ukraine „On Volunteer Activity”]. (2012, Lypen 7). Koordynatsiina rada z pytan rozvytku hromadianskoho suspilstva pry Prezydentovi Ukrainy. <https://civil-rada.in.ua/860> [in Ukrainian].
- Bilodid, I. K. (Red.) (1970–1980). *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 tt.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]. AN URSR. Instytut movoznavstva. Kyiv: Naukova dumka. http://ukrlit.org/slovnnyk/slovnnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh [in Ukrainian].
- Blahodiinist u chasy viiny — kilkisne doslidzhennia* [Charity in times of war — a quantitative study]. (2022, Lypen 6). Zagoriy Foundation. <https://zagoriy.foundation/publications/blagodijnist-u-chasi-vijni-kilkisne-doslidzhennya/> [in Ukrainian].
- Boichak, O., & McKernan, B. (2024). Narratives of Volunteering and Social Change in Wartime Ukraine. *Cultural Sociology*, 18(1), 48–71. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/17499755221127877>
- Clary, E. G., Snyder, M., Ridge, R. D., Copeland, J., Stukas, A. A., Haugen, J., & Miene, P. (1998). Understanding and assessing the motivations of volunteers: A functional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(6), 1516–1530. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.6.1516>
- Fedinec, C. (2023). The Ukrainian civil volunteer movement during war time (2014–2022). *Ukraine`s Patronal Democracy and the Russian Invasion*, Vol. 1. 331–352. <https://www.postcommunistregimes.com/wp-content/uploads/2023/10/2023-1-Ukraines-Patronal-Democracy-Madlovics-Magyar.pdf>
- Fond „Demokratychni initsiatyvy”. (2015). *Postmaidanna blahodiinist i volonterstvo — 2015: rezultaty sotsiologichnoho doslidzhennia* [Post-Maidan charity and volunteering — 2015]. <https://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodijnist-i>

- volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya [in Ukrainian].
- Greif, A. (2002). Institutions and Impersonal Exchange: From Communal to Individual Responsibility. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift Für Di eGesamte Staat swissenshaft*, 158(1), 168–204. <https://www.jstor.org/stable/40753063>
- Greif, A. (2004). Institutions and Impersonal Exchange: The European Experience. *Stanford Institute for Economic Policy Research. Discussion paper*, 284. https://drive.google.com/file/d/13DPZDI_K2-5HU6uvD33KTPLNlBvXcua/view
- Helmke, G., & Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 2(4), 725–740. <https://doi.org/10.1017/s1537592704040472>
- Hustinx, L., Cnaan, R., & Handy, F. (2010). Navigating Theories of Volunteering: A Hybrid Map for a Complex Phenomenon. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 40(4), 410–434. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2010.00439.x>
- Khavroniuk, M. (2022, Kvitén 29). Za nezakonne vykorystannia humanitarnoi dopomohy — kryminalna vidpovidalnist [Criminal liability for illegal use of humanitarian aid]. *Tsentr polityko-pravovykh reform*. <https://pravo.org.ua/blogs/za-nezakonne-vykorystannya-gumanitarnoyi-dopomogy-kryminalna-vidpovidalnist/> [in Ukrainian].
- Koval, H. (2017). Volonterstvo yak skladnyi sotsialno-psykholohichniy fenomen [Volunteering as a complex social and psychological phenomenon]. *Tekhnolohii rozvytku intelektu*, 6, 13–26. https://www.psytir.org.ua/upload/journals/2.6/authors/2017/Koval_Gennadij_Valerijovych_Volonterstvo_jak_skladnyj_socialno-psykholohichniy_fenomen.pdf [in Ukrainian].
- Kryvenko, Yu. V. (2015). Volonterska diialnist: poniattia ta oznaky [Volunteer activity: concept and features]. *Chasopys tsyvilistyka*, 18, 41–44. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2015_18_11 [in Ukrainian].
- Magyar, B., & Madlovics, B. (2020). *The Anatomy Of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework*. Central European University Press. <https://www.postcommunistregimes.com/wp-content/uploads/2021/02/2021.09.10.-Magyar-Madlovics-The-Anatomy-of-Post-Communist-Regimes.pdf>
- Matsiievskiy, Yu. V. (2016). *U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsii politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014)* [Trapped in hybridity: Zigzags of Ukraine's Political Regime Transformation (1991–2014)]. Monohrafiia. Chernivtsi: Knyhy — XXI [in Ukrainian].
- Matsiyevsky, Y. (2012). *Informal Institutions in Hybrid Regimes: The Case of Ukraine. Field report*. Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, University of California, Berkeley. https://iseees.berkeley.edu/sites/default/files/matsiyevsky_fr.pdf
- Matsiyevsky, Y. (2017). Old Political Habits Die Hard in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 473. <https://www.ponarseurasia.org/old-political-habits-die-hard-in-ukraine/>
- Merton, R. K. (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Mistseva politsiia vidkryla p'iat provadzhen na ODA Reznichenka za rozkradannia humanitarky ta zerna pid chas viiny* [The local police opened five proceedings against Reznichenko's RSA for the theft of humanitarian aid and grain during the war]. (2023, Liutoho 20).

- Nashi Hroshi. <https://nashigroshi.org/2023/02/20/mistseva-politsiia-vidkryla-p-iat-provadhan-na-obladministratsiui-reznichenka-za-rozkradannia-humanitarky-ta-zerna-pid-chas-viyny/> [in Ukrainian].
- Musiienko, O. L. (2009). *Teoretychni zasady rozsliduvannia shakhraistva v suchasnykh umovakh* [Theoretical foundations of fraud investigation in modern conditions]. Monohrafiia. (V. Yu. Shepitko, Red.) Kharkiv: Pravo. https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2010/Musienko_2009.pdf [in Ukrainian].
- Pankova, O. V., Kasperovych, O. Yu., & Ishchenko, O. V. (2016). Rozvytok volonterskoi diialnosti v Ukraini yak proiav aktyvizatsii sotsialnykh resursiv hromadianskoho suspilstva: spetsyfika, problemy ta perspektyvy [Development of Volunteerism in Ukraine as a Manifestation of Activation of Social Resources of Civil Society: Specifics, Problems and Prospects]. *Ukrainskyi sotsium*, 57(2), 25–40. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2016_2_5 [in Ukrainian].
- Pohribna, V. L. (2015). Volonterstvo yak sotsiokulturnyi fenomen: epistemolohichni ta aksiolohichni aspekty analizu [Volunteering as a socio-cultural phenomenon: epistemological and axiological aspects of analysis]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu „Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”*, 4(27), 185–196. <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/14556> [in Ukrainian].
- Pro volontersku diialnist: Zakon Ukrainy № 3236-VI [On volunteer activity: Law of Ukraine № 3236-VI]. (2011) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> [in Ukrainian].
- Prodavav avto, pryhnani dlia ZSU: u Zhytomyri vykryly volontera* [Selling cars driven for the Armed Forces of Ukraine: a volunteer was exposed in Zhytomyr]. (2022, Serpen 18). Pershyi Zhytomyrskyi. <https://1.zt.ua/news/kriminal/prodavav-avto-prygnani-dlya-zsu-u-zhytomyri-vykryly-volontera.html> [in Ukrainian].
- Protsenko, O. O. (2021). *Volonterski praktyky v umovakh vymushenoj mihratsii v suchasni Ukraini: chynnyky ta naslidky aktualizatsii* [Volunteer practices in the context of forced migration in modern Ukraine: factors and consequences of actualization]. (Dys. ... kand. sots. nauk). Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V. N. Karazina. Kharkiv. <http://dissertations.karazin.ua/sociology/resources/63da6158a48d6278a76b54342851f98c.pdf> [in Ukrainian].
- Pysarenko, L. M., Plukchy, L. V., & Fedorova, I. V. (2021). Volonterstvo: vyklyky sohodennia (za materialamy drukovanykh ZMI) [Volunteering: challenges of today]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho*, (71) 1, 156–160. <http://lib.osau.edu.ua/jspui/handle/123456789/2960> [in Ukrainian].
- Reuters. (2022, October 10). *World Bank says Ukraine has a tenfold increase in poverty due to war*. <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/>
- Savaida, O. V., & Cherevko, V. V. (2022). Pryrodno-pravovy fenomen volonterstva v Ukraini v umovakh viiny [The natural and legal phenomenon of volunteering in Ukraine during the war]. *Modern research in world science* (s. 730–733). SPC „Sci-conf.com.ua”. <https://sci-conf.com.ua/iv-mizhnarodna-naukovo-praktichna-konferentsiya-modern-research-in-world-science-10-12-07-2022-lviv-ukrayina-arhiv/> [in Ukrainian].
- Shakhraiska skhema zarobitku na viiskovosluzhbovtsiakh: povidomleno pro pidozru*

- pseudovolonteram z Odesy* [Fraudulent scheme of making money on military personnel: pseudo-volunteers from Odesa are served with a notice of suspicion]. (2023, Hruden 27). Yurydychna hazeta — onlain versiia. <https://yur-gazeta.com/golovna/shahrayska-shema-zarobitku-na-viyskovosluzhbovcyah-povidomleno-pro-pidozru-pseudovolonteram-z-odesi.html> [in Ukrainian].
- Shevchuk, A. V., & Bodnaruk, O. M. (2022). Pseudovolonterstvo ta „bilokomirtseve maroderstvo”: kryminalno-pravovi novely [Pseudo-volunteering and „white-collar looting”: criminal law novels]. *Materialy V Mizhnarodnoho pravnychoho forumu (m. Chernivtsi, 10 chervnia 2022 r.)*. Tekhnodruk, 210–213. <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/4949> [in Ukrainian].
- Sotsiolohichna hrupa „Reitynh”. (2022). *P’iatnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina pid chas viiny. Ustanovky shchodo tsynizmu (23–24 lypnia 2022)* [Fifteenth national survey: Ukraine during the war. Attitudes towards cynicism]. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voynny_zanyatost_i_dohody_23-24_ilyulya_2022_goda.html [in Ukrainian].
- Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini yak osnova formuvannia novykh form profesiinoho zhebratstva* [The socio-political situation in Ukraine as a basis for the formation of new forms of professional begging]. (2015, Liutyi 27). VoxUkraine. <https://voxukraine.org/begging-in-ukraine-ukr> [in Ukrainian].
- The History and Evolution of Fraud. (2021). *Fraud.com*. <https://www.fraud.com/post/the-history-and-evolution-of-fraud>
- Trykutnyk shakhraistva*. (2021, Cherven 18) [The triangle of fraud]. Koordynatsiino-zakhysna hrupa „Zaslon”. <https://zaslon.at.ua/index/trikutnik-shakhrajstva/0-313> [in Ukrainian].
- Tsentr Razumkova. (2023). *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady, dovira do sotsialnykh instytutsii (liutyi — berezen 2023 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country and government actions, trust in social institutions]. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r> [in Ukrainian].
- U veresni inflatsiia v Ukraini zrosla na 0,5% pislia dvokh misiatsiv znyzhennia, Derzhstat* [In September, inflation in Ukraine grew by 0,5% after two months of decline, the State Statistics Service]. (2023, Zhovten 9) LB.ua. https://lb.ua/economics/2023/10/09/578699_veresni_inflyatsiya_ukraini_zrosla.html [in Ukrainian].
- United Nations General Assembly Resolution 56/38: Recommendations on support for volunteering. (2002). *United Nations Volunteers programme*. <https://www.unv.org/publications/unga-resolution-5638-recommendations-support-volunteering>
- Volonterska Platforma ob’iednala 400 tysiach ukraintsviv dovkola dopomohy Ukraini pid chas viiny* [Volunteer Platform united 400 thousand Ukrainians to help Ukraine during the war]. (2022, Lypen 11). UNICEF. <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference> [in Ukrainian].
- Volonterski orhanizatsii, yaki zaraz pratsiuut v Ukraini* [Volunteer organizations currently operating in Ukraine]. (2024, Liutyi 16). Finance.ua. <https://finance.ua/ua/saving/volonterskie-organizacii-v-ukraine> [in Ukrainian].

- Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyky: analit. dop.* (2015). [Volunteer movement: world experience and Ukrainian civic practices]. Kyiv: Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen (36 s.). <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/volonterskiy-rukhn-svitoviy-dosvid-ta-ukrainski-gromadyanski> [in Ukrainian].
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1146/annurev.soc.26.1.215>
- World Giving Index. (2022). *Charities Aid Foundation*. <https://www.cafonline.org/about-us/publications/2022-publications/caf-world-giving-index-2022>
- Yak ne potrapyty na vudochku shakhraiv?* [How not to fall for the scam?]. (2016, Cherven 11) Biznes oblast. <https://biznesoblast.com/society/53619/> [in Ukrainian].
- Zherelnikova, Z. (2022, Serpen 30). „Vse dlia frontu”: blahodiinist ta volonterstvo ukrayintsiv z pochatku povnomasshtabnoi viiny [„Everything for the front”: charity and volunteering of Ukrainians since the beginning of the full-scale war]. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/vse-dlya-frontu-blagodijnist-ta-volonterstvo-ukrayintsiv-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-vijny> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024

Державна інформаційна політика України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації: суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність

Юрій Ніколаєць,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Yurii Nikolaiets,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0003-1986-9956
e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

Анотація. Стаття присвячена визначенню суспільно-мобілізаційного потенціалу державної інформаційної політики України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації. Виявлено залежність державної інформаційної політики України від перебігу подій на фронті, успішності реалізації мобілізаційних заходів та характеру організації протидії ворожим інформаційно-психологічним операціям. Визначено, що у реалізації державної інформаційної політики у роки повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну ставали дедалі помітнішими ознаки внутрішньополітичної боротьби та популізму із прагненням влади видати бажане за дійсне. Обґрунтовано, що зниження довіри до повідомлень, які транслював цілодобовий марафон „Єдині новини #UАразом”, обумовлене формуванням ставлення до нього як

до провладного джерела інформації, а також сумнівами у правдивості частини його контенту. Доведено, що централізовані моделі комунікації в умовах прискореного розвитку інформаційного суспільства поступилися соціальним мережам, орієнтованим на індивідуалізацію контенту, що сприяло зростанню впливу інфлюенсерів. Зниження довіри до офіційних інформаційних джерел актуалізувало поширення альтернативних джерел контенту у соціальних мережах, відеохостингах та стрімінгових каналах. Визначено, що розрахунок влади на поширення важливої інформації через окремі Telegram-канали поступово втрачав ефективність. Причиною цього можна назвати відсутність комплексного аналізу ситуації та досить відверте позиціонування частини Telegram-каналів як провладних. Доведено, що державна інформаційна політика України стала вагомим засобом висвітлення воєнних злочинів РФ та злочинів проти людяності. Визначено, що ворогу вдалося реалізувати в Україні низку успішних інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на підрич довіри до вищих органів влади й управління України та формування завищених очікувань, реалізація яких виявилася неможливою на практиці. Визначено, що державна інформаційна політика має сприяти формуванню економічного підґрунтя для розвитку медіа. Для зростання поля досяжності медіапроекти повинні бути відображені візуально, у аудіоформаті та мають бути поширені у цифровому вигляді. Такі проекти повинні враховувати посилення впливу штучного інтелекту.

Ключові слова: державна інформаційна політика, російсько-українська війна, медіа ресурси, інформаційна безпека, цілодобовий телемарафон.

State Information Policy of Ukraine in the Conditions of a Full-Scale Military Invasion of Russian Federation: Social Mobilization Potential and Efficiency

Abstract. The article is devoted to determining the social mobilization potential of the state information policy of Ukraine in the conditions of a full-scale military invasion of the Russian Federation. The dependence of the state information policy of Ukraine on the course of events at the front, the successful implementation of mobilization measures and the nature of the organization of countermeasures against enemy informational and psychological operations has been revealed. It is found that during years of full-scale Russian aggression against Ukraine, signs of internal political struggle and populism within the implementation of the state information policy became increasingly evident, as the authorities aimed to portray desired narratives as factual. It is justified that the decrease in trust in the messages broadcast by the 24-hour marathon „Unified News #UAtogether” is attributed to its perception as a pro-government information source and doubts about the veracity of some of its content. It is proven that centralized communication models in the conditions of accelerated development of the information society gave way to social networks, which contributed to the growth of the influence of influencers. Distrust towards official information sources led to the proliferation of alternative content sources on social media, video hosting platforms, and streaming channels. It was determined that the government's plan to spread important information through individual Telegram channels was gradually losing its effectiveness. The reason for this can be called the absence of comprehensive situation analysis and overt positioning of some Telegram channels as pro-government. Furthermore, Ukraine's state information policy emerged as a significant tool in highlighting Russian war crimes and crimes against humanity. The author defined that successful enemy operations aimed at undermining trust in Ukraine's government institutions and fostering unrealistic expectations were noted, which proved unattainable in practice. It was determined that the state information policy should contribute to creating an economic basis for media development. To enhance media project outreach, they should be visually and audibly represented and disseminated digitally, taking into account the increasing influence of artificial intelligence.

Key words: state information policy, Russian-Ukrainian war, media resources, information security, round-the-clock telethon.

Постановка проблеми. Державна інформаційна політика вміщує в себе сукупність основних напрямів і способів діяльності держави з отримання, використання, поширення та зберігання інформації. Відповідно до положень Закону України „Про інформацію” державну інформаційну політику визначають і втілюють у життя органи державної влади, а також органи спеціальної компетенції. Суб'єктами інформаційних відносин виступають Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національна рада з питань телебачення і радіомовлення та Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Одним із важливих напрямів реалізації державної інформаційної політики є забезпечення рівних можливостей створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації. Проте за певних умов право на інформацію може бути обмежене в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності тощо.

Війна справляє суттєвий вплив на забезпечення громадян суспільно вагомою інформацією та надання вільного доступу до національних інформаційних ресурсів. В умовах війни обмеження права на інформацію та уніфікація поширення інформації в інтересах держави мають слугувати потужним засобом організації відсічі агресору, формувати комфортне для патріотів держави інформаційне середовище, зорієнтоване на успішну протидію втіленню у життя ворожих інформаційних спецоперацій. Державна інформаційна політика покликана відвернути поширення паніки населення, згуртувати його для боротьби з ворогом на фронті та у тилу. У таких умовах реалізація ефективної державної інформаційної політики вимагає збереження високого рівня довіри громадян до державних інституцій. Така довіра є важливою запорукою формування переконання, що держава рухається у правильному напрямі, який в умовах війни ототожнюється зі шляхом до Перемоги.

В умовах тривалої російсько-української війни Україна зітнулася із необхідністю гарантувати інформаційну безпеку держави, а повномасштабне воєнне вторгнення РФ у 2022 р. актуалізувало необхідність донести до цивілізованого світу правдиву інформацію про причини і характер збройного протистояння на українських теренах, сутність агресивних планів Росії та наявні і перспективні наслідки розв'язання нею найбільш масштабної війни з часів Другої світової. Суттєва перевага армії РФ над Збройними силами України у кількості особового складу, озброєння та військового спорядження зробила нашу державу залежною від допомоги іноземних партнерів. Така залежність корегує спрямування державної інформаційної політики задля забезпечення кількісного та якісного зростання іноземної допомоги.

Тривалість та характер ворожого вторгнення поставили на порядок денний мілітаризацію української економіки, зростання масштабів мобілізації, збереження у громадян мотивації продовження опору агресору. У таких умовах постала потреба комплексного аналізу державної інформаційної політики України в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення з тим, щоб визначити її ефективність та сформулювати пропозиції, спрямовані на її осучаснення. Перевірки вимагає припущення, що в сучасних умовах розбудови інформаційного суспільства обмеження джерел інформації „зверху” не забезпечує формування потрібного владі інформаційного поля, а має наслідком його створення за рахунок неофіційних джерел, як один із наслідків розширення горизонтальних зав'язків у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення важливості протистояння в інформаційному просторі в умовах російсько-української війни привернуло увагу дослідників до аналізу окремих аспектів інформаційної політики держави. Принципи інформаційної політики в умовах війни висвітлили О. Пунда, О. Добрянська, Н. Новицька [Пунда та ін., 2022, с. 60–65]. І. Залевська та Г. Удренас зробили спробу довести, що ефективна діяльність держави в інформаційному просторі може суттєво поліпшити її

зусилля з вирішення кризових ситуацій [Залєвська та Удренас, 2022]. Про важливість вироблення спеціальної інформаційної політики для населення тимчасово окупованих ворогом територій вела мову Н. Голованова [2022]. На відповідальність за поширення забороненої інформації під час дії правового режиму воєнного стану звернув увагу В. Терещенко [2023]. Д. Смотрич та Л. Браїлко наголосили на тому, що інформаційна безпека тісно пов'язана із рівнем інформаційної культури громадян, і підкреслили небезпеку маніпулювання громадською думкою в умовах війни [Смотрич та Браїлко, 2023]. У багатьох наукових розвідках дослідники ставили питання про необхідність підвищення відповідальності за розголос певної інформації та зробили низку спроб оцінити наслідки такого розголосу для гарантування інформаційної безпеки держави. Водночас варто було б дещо змінити кут зору на ці проблеми, оцінивши їх з погляду загальної ефективності державної інформаційної політики в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Певної корекції потребують й уявлення про динаміку поля досяжності медіа за умови затягування бойових дій і відсутності чітких уявлень про терміни завершення протистояння.

Мета дослідження. Охарактеризувати суспільно-мобілізаційний потенціал державної інформаційної політики України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації та визначити її ефективність з огляду на характер протистояння та перспективи продовження бойових дій.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці лютого 2022 р. почався новий етап російсько-української війни: повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну. Розгортання бойових дій на широкому фронті було обумовлене неможливістю втягнути Україну у орбіту „руського міра” у 2014–2021 рр. Проте й наслідків тривалого безперешкодного поширення російських наративів в українському медійному просторі ліквідувати не вдалося [Ніколаєць, 2021, с. 294–295]. В Україні виявили порівняно велику кількість колаборантів, які вітали російське вторгнення і всіляко намагалися перешкодити організації відсічі ворогові. Засобами державної інформаційної політики важливо було показати згубні наслідки дій колаборантів, спростувати віру у непереможність російської армії та вселити у громадян віру у Перемогу. В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну надзвичайно важливим ставало налагодження комунікації між владними структурами та громадянами. Така комунікація мала б стати запорукою збереження довіри до влади, сприйняття із розумінням окремих її непопулярних кроків, зумовлених розгортанням бойових дій. Поряд з тим виявилось потрібним й обмеження поширення певної інформації, оприлюднення якої допомагало б ворогу у реалізації його агресивних планів.

Уже на початку повномасштабного воєнного вторгнення стало зрозумілим, що діджиталізація медіа із запровадженням передачі інформації системами оптичних кабелів робить безрезультативними ракетні удари ворога по українських телевежах, які раніше забезпечували роботу аналогового телебачення. Перехід на цифрове мовлення дещо полегшив

для держави контроль над медіа, оскільки з'явилася технічна можливість вимикати телеканали. Глушіння сигналу, як це було у час аналогового телебачення, вже стало неактуальним. Діджиталізація зробила можливим надзвичайно швидко передавати інформацію з поля бою, повідомляти про напрями ворожих ударів чи пересування військ агресора. Проте зростання швидкості передачі інформації зовсім не вберігало її споживачів від отримання фейкових повідомлень чи спаму.

На початку повномасштабного вторгнення ворога в Україні було налагоджено систему інформування громадян про оголошення повітряних тривог із формуванням їх карти, доступної через окремі Telegram-канали. Власні Telegram-канали започаткувала велика кількість органів державного управління на місцях, заклади освіти, охорони здоров'я, місцеві відділи поліції. На сторінках Telegram-каналів можна було відшукати інформацію про пункти незламності, видачу гуманітарної допомоги, про відправку евакуаційних потягів, наявність пального по маршрутах пересування біженців тощо. Простий і зрозумілий алгоритм передачі повідомлень через Telegram-канали привертав увагу все більшої кількості споживачів, які в умовах війни прагнули отримати повідомлення якнайскоріше.

Певний час українські військовослужбовці за допомогою відеохостингів, соціальних мереж та Telegram-каналів безперешкодно оприлюднювали відео запеклих боїв, знищення ворожих літальних апаратів, танків, броньованих машин, які були зафільмовані нагрудними камерами. Такі відео вселяли віру у можливість перемогти численнішого ворога. Символом спротиву стали слова одного із захисників українського острова Зміїний із відмовою здатися на вимогу з російського корабля. А символом успіху у війні стало потоплення того-таки корабля — флагмана Чорноморського флоту РФ крейсера „Москва” — комбінованим ударом українських ракет.

З початку повномасштабного воєнного вторгнення Президент України В. Зеленський став регулярно звертатися до громадян із повідомленнями про стан справ у державі. Записані на фоні відомих місцевостей Києва, такі повідомлення мали переконати усіх у тому, що президент не залишив країну і не припиняє працювати у скрутний для держави час. Проте у своєму прагненні заспокоїти громадян, запобігти поширенню панічних настроїв президент неодноразово стверджував про можливість порівняно швидко завершити війну. Саме з подачі В. Зеленського попервах набуло поширення переконання, що бойові дії будуть завершені у травні 2022 р.

В українському інформаційному просторі набули поширення висловлювання про можливість розпаду Російської Федерації та перспективність переможного завершення війни восени або наприкінці 2022 р. унаслідок серії успішних контрнаступів, які змусять російську армію відступити. Водночас для багатьох громадян виявилось незрозумілим, чому ворогові вдалося досить швидко просунути на низці стратегічних напрямків, зокрема у на Півдні нашої держави. Багато критики лунало й на адресу тих високопосадовців, які до останнього переконували громадян, що повномасштабного вторгнення РФ в Україну не буде і підстав для хвилювання немає.

Українське суспільство демонструвало готовність протистояти ворогу, але одночасно вимагало відповідей на низку болісних питань, пов'язаних із визначенням ступеня готовності країни до відбиття ворожого нападу, перспективами завершення бойових дій, окресленням масштабів допомоги іноземних партнерів і термінів її надання, можливостями розробки та виробництва новітньої бойової техніки та військового спорядження.

У таких умовах керівництво держави віддало перевагу посиленню централізації поширення інформаційних повідомлень, що мало відвернути панічні настрої та згуртувати громадян для відсічі агресору.

Централізація поширення інформаційних повідомлень через цілодобовий марафон „Єдині новини #UAразом”. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення дозволила мовникам на час дії воєнного стану відступити від своїх програмних концепцій. А 25 лютого 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики оголосило про початок безперервного мовлення всеукраїнського телемарафону. До участі у створенні його контенту були запрошені телеканали „1+1”, СТБ/ICTV, „Інтер” і „Рада”. А наступного дня до участі у телемарафоні долучилися телеканали „Україна”, „Україна 24” і „Суспільне”. З часом телемарафон почали транслювати майже усі українські телеканали, які робили це на добровільній і безоплатній основі. З 18 березня російською мовою почав роботу телемарафон „FreeДом”, до організації якого були залучені медіагрупи StarLightMedia, „Інтер”, „1+1” і „Україна”. Російськомовний телемарафон „FreeДом” через деякий час уже працював під координацією Міністерства культури та інформаційної політики.

19 березня 2022 р. Президент України видав Указ „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України „Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави”” [Про рішення Ради національної безпеки ..., 2022a]. Цей документ зобов'язував Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Концерн радіомовлення, радіозв'язку та телебачення спільно з ТОВ „Зеонбуд” забезпечити стале функціонування об'єктів цифрового ефірного мовлення та безперебійну трансляцію телевізійних каналів. Потрібно було також забезпечити цілодобовий моніторинг ефірної мережі, залучити до роботи альтернативних операторів супутникового зв'язку.

19 березня 2022 р. Президент України ввів у дію рішення РНБО „Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану” [Про рішення Ради національної безпеки ..., 2022b]. Таке рішення визначало, що в умовах дії правового режиму воєнного стану пріоритетом національної безпеки є реалізація єдиної інформаційної політики. Реалізація такої політики мала бути забезпечена через об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів у організації цілодобового телемарафону „Єдині новини #UAразом”.

Проте не усі рейтингові телеканали долучилися до формування контенту цілодобового телемарафону. „5-й канал”, „Прямий” і „Еспресо” у перші дні

після повномасштабного воєнного вторгнення РФ продовжили мовлення за власною сіткою телепрограм. З часом ці телеканали стали робити вставки з загальнонаціонального телемарафону за власною ініціативою, але їм відмовили у праві на участь у створенні його контенту. Їхнє керівництво неодноразово зверталось до Нацради, РНБО із проханням долучитися до виробництва контенту марафону, однак за незрозумілих до кінця причин розв'язати проблему не вдалося. І вже у ніч на 4 квітня 2022 р. мовлення „5-го каналу”, „Прямого” та „Еспресо” у цифровому ефірі було припинене. Проте ці канали продовжили трансляцію через мережу „Інтернет”, супутникове мовлення, на частині OTT-платформ та у кабельних мережах, але офіційного пояснення причин припинення роботи каналів у цифровому ефірі до останнього часу так і не було. Звичайно, що припинення мовлення у цифровому ефірі спричинило втрату частини глядачів, але у сучасних умовах діджиталізації поширення інформаційних повідомлень воно не могло призвести до повного припинення роботи вимкнених телеканалів.

Певний час у інформаційному просторі України панували дві версії щодо причин вимкнення „5-го каналу”, „Прямого” і „Еспресо” з цифрового мовлення. Однією з них була політична, а інша — фінансова. Політична причина могла бути сформована унаслідок протистояння на президентських перегонах між нинішнім Президентом України В. Зеленським і експрезидентом — П. Порошенком. Фінансова причина могла бути пов'язана із зацікавленістю телеканалів у державній підтримці через виділення значних коштів для підготовки телеефірів. На користь другої свідчили розміри компенсації за створення контенту для телемарафону у розмірі близько 1 млн дол. США на місяць кожній з медіагруп з видатків державного бюджету. Через деякий час з'явилася версія про можливу зацікавленість влади у перетворенні медійної підтримки на електоральну. А наприкінці 2022 р. вже вели мову про небажання влади робити можливою занадто різку її критику у телеефірі.

Звичайно, ставлення до вимкнення „5-го каналу”, „Прямого” і „Еспресо” може бути різним, але беззаперечним залишається той факт, що у формуванні контенту для телемарафону брали участь не усі рейтингові телеканали, і роздуми про те, чому це могло статися, не додавали згуртованості українському суспільству.

Водночас цілодобове мовлення виступало засобом протидії ворожим пропагандистам, які стверджували про можливість за кілька днів зламати опір України. Інформація про героїчні зусилля воїнів Збройних сил України, територіальної оборони, роботу поліції, пожежників, працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій сприяла формуванню переконання щодо можливості відбити напад ворога, протистояння з яким сприймалося як екзистенційне. Для більшості громадян ставало зрозумілим, що припинення опору вторгненню означатиме припинення існування України як незалежної держави. У зв'язку з цим проводилися паралелі із подіями 1917–1921 рр., коли державність не вдалося зберегти, а через певний

час Україна вже відчула на собі і воєнний комунізм, і колективізацію, а головне — Голодомор-геноцид.

Телемарафон намагалися зробити майданчиком, де кожен громадянин у будь-який час доби мав би можливість отримати інформацію про найважливіші події у державі та у світі. Проте проблемою організації телемарафону відразу стало заповнення частини ефірного часу повторами окремих передач чи виступів. І повторно нерідко демонстрували не тільки матеріали попередньої доби, а й більш пізні. Це не сприяло формуванню ставлення до телемарафону як до джерела, яке подає найсвіжішу інформацію. Але чи не найголовнішою проблемою організації роботи телемарафону стала відсутність єдиного, відомого для глядачів часу виходу новин. Щопівгодинні випуски новин не могли бути якісно забезпечені через нестачу відповідного матеріалу, а нічним інформаційним блокам нерідко не вистачало оперативності подачі інформації. Поступово ставало дедалі помітніше, що у ефірах загальнонаціонального марафону пріоритет відданий присутності депутатів партії „Слуга народу”, представників Офісу президента та очільників військових адміністрацій. При тому часте залучення до ефірів одних і тих самих експертів не могло належним чином зацікавити глядацьку аудиторію. Тим більше, що значна частина їх прогнозів щодо майбутнього розвитку подій на фронті та у міжнародній політиці не справджувалася. Це призводило до втрати частиною „експертів” іміджу компетентних співрозмовників і формування ставлення до них як до тих, хто поширює лише певну вигідну владі інформацію. Порівняно більше за інших запрошували на ефіри експертів канали „Рада” та „Ми — Україна”. А ефіри із запрошеними експертами іноді тривали 2–2,5 год. за повного ігнорування у цей час блоку новин [Куляс, 2022].

У етері телемарафону дедалі помітнішим ставало зростання кількості виступів речників тих чи інших владних структур, ЗСУ та правоохоронних органів. Судження і оцінки частини таких речників певний час слугували своєрідним тестуванням настроїв громадян. Якщо слова того чи іншого речника викликали неприязнь чи спротив, то такі слова намагалися подати як його особисту думку. В іншому разі позицію речника представляли тотожно позиції офіційних осіб. Однак широко використовуючи послуги речників, владні структури певною мірою дистанціювалися від громадян, ставало помітним небажання високопосадовців безпосередньо бути пов’язаними із обіцянками чи висловлюваннями, які оприлюднювали деякі з речників. Ставка на поширення інформації через речників ставала одним із засобів „відвернення негативу” від вищого керівництва держави. Повідомлення речниками новин не лише сприяло поширенню „вторинної” інформації, а й забезпечувало зміщення уваги громадян від народних депутатів та посадових осіб на речників. І проста зміна речників дозволяла певний час уникати пов’язування інформації із зацікавленістю певних політичних сил.

Стало помітним і те, що паралельно із використанням послуг речників владні структури вдалися до поширення інформації через наближені до

них Telegram-канали. Ці канали відрізнялися можливістю отримувати інсайдерську інформацію, прискорено реагували на певні події, трактуючи їх у вигідному для влади ключі. І досить часто траплялося так, що оприлюднення інформації у першу чергу відбувалося через Telegram-канали, а не у етері телемарафону.

На початку повномасштабного воєнного вторгнення досить швидко набули популярності, наприклад, такі Telegram-канали, як „Інсайдер-UA” (за короткий час аудиторія становила близько 1 млн підписників), „Лачен пише” (на початок березня 2024 р. 1,4 млн підписників), „Доброго вечора, ми з України” (близько 500 тис. підписників), „Інсайдер ЗСУ” тощо.

А вже у середині грудня 2023 р. вперше на пресконференцію Президента України В. Зеленського акредитували представників Telegram-каналів. Речник президента С. Нікіфоров у коментарі для Радіо Свобода пояснив, що таке рішення було ухвалене з огляду на те, що за результатами соціопитувань українці назвали Telegram-канали головним джерелом отримання інформації. Він також наголосив, що на пресконференцію акредитували медіа, керуючись рейтингами, охопленням, упізнаваністю та цитованістю [Високолян, 2023]. Висловлювання С. Нікіфорова про пріоритетність Telegram-каналів як джерела інформації свідчила, поміж іншого, про наявність певних проблем, пов'язаних зі спробами централізувати поширення інформаційних повідомлень в умовах повномасштабної війни через етер телемарафону.

Недоліки у роботі телемарафону поступово сприяли зменшенню уваги громадян до його повідомлень. Телемарафон дедалі більше ототожнювали із цензурованим джерелом інформації [Чорна, 2023]. А вже на тлі цього окремі блогери навіть позиціонували свої інформаційні повідомлення як такі, що вільні від цензури телемарафону.

За словами тодішнього міністра культури та інформаційної політики О. Ткаченка, уже наприкінці березня 2022 р. рейтинг телемарафону „Єдині новини #UАразом” тримався лише на рівні 13–15%. О. Ткаченко пояснював це загальним скороченням перегляду телепередач у країні [Ткаченко, 2022]. Однак можна припустити, що причиною порівняно низького рейтингу телемарафону було не стільки загальне зменшення інтересу до телебачення, скільки відсутність упевненості щодо якості його контенту, непривабливий формат подачі інформації із постійними повторами, оприлюдненням неперевіраних даних та висловлюваннями „експертів у всіх питаннях”. Останнє особливо породжувало потребу у пошуку альтернативних джерел інформації, оскільки чи не найбільше суспільство цікавили терміни продовження бойових дій і умови завершення війни. При тому обговорення таких умов ставало щораз більш актуальним у ситуації, коли все відчутніше стало помітним скорочення закордонної допомоги Україні на тлі неодноразових корупційних скандалів. Однак від формату телемарафону не відмовилися й на початку 2024 р. попри наростаючу критику його організації та порівняно низьку ефективність.

Критика телемарафону базувалася не лише на тому, що не усі рейтингові телеканали брали участь у формуванні мовлення, а й на скороченні довіри до обраного формату комунікації влади з громадянами. Відповідно до результатів опитування, організованого у листопаді 2023 р. соціологічною групою „Рейтинг”, формування атмосфери довіри, як важливої складової соціального капіталу, залежить від якості та змісту інформації, яка надзвичайно швидко поширюється різними каналами. Свобода слова сприймається як одна із важливих засад демократичного суспільства та одна із головних засад розвитку. При тому українські громадяни досить критично ставляться до інформації, яка їм надається, і віддають перевагу незалежним електронним медіа та соцмережам, які надають швидкий доступ до будь-якої відкритої інформації, забезпечуючи одночасно і можливість її верифікації [*Невидимий клей ...*, 2023].

Проте певні обмеження висловлювання власної думки існують не лише під час дії режиму воєнного стану, а й у мирний час, передбачаючи, зокрема, агітацію, спрямовану на підрив суверенітету і територіальної цілісності держави. А під час війни набувають сили значно більші обмеження прав на здобуття та поширення інформації.

Нормативно-правове регулювання правил поширення інформації. Закон України „Про правовий режим воєнного стану” [Про правовий режим ..., 2015] дозволив у 2022 р. військовому командуванню та військовим адміністраціям регулювати роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг поліграфічних підприємств, установ, організацій та засобів масової інформації. Крім того, військове командування та військові адміністрації дістали право використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри та друкарні для військових потреб і проведення роз’яснювальної роботи серед військових та місцевого населення. Робота приймально-передавальних радіостанцій та передача інформації через комп’ютерні мережі могли бути також обмежені. Військове командування та військові адміністрації могли використати право на вилучення електронного комунікаційного обладнання, телевізійної, відео- та аудіоапаратури, комп’ютерів та інших засобів зв’язку.

З березня 2022 р. з’явився наказ головнокомандувача ЗСУ В. Залужного „Про організацію взаємодії між Збройними силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану” [Про організацію взаємодії ..., 2022]. Цей наказ визначив основні напрями взаємодії з медіа та окреслив перелік забороненої для поширення інформації. У роз’ясненні Генерального штабу містилася заборона на розголошення інформації про постачання зброї для ЗСУ, місця розташування військових об’єктів та влучання ворожих ракет. Заборонявся також фактчекінг заяв і публікацій силових відомств та спецслужб. У роз’ясненні були також визначені умови акредитації представників засобів масової інформації під час дії правового режиму воєнного стану та правила їх роботи у районах ведення бойових дій. В Україні

був заборонений допуск представників засобів масової інформації (у тому числі й акредитованих) на військові та інші об'єкти, поширення інформації про які загрожувало виконанню завдань за призначенням. При тому у смузі бойових дій працювати могли тільки працівники засобів масової інформації та прес-служб центральних органів виконавчої влади, які отримали прес-карту Збройних сил України.

У додатку до наказу Головнокомандувача ЗСУ [Перелік інформації, 2022] містилося зобов'язання визначати навіть маршрут пересування акредитованих представників засобів масової інформації територією певних військових об'єктів, а також місця для фотографування озброєння та військової техніки. Представників засобів масової інформації у районах бойових дій мали супроводжувати прес-офіцери, які могли здійснювати перегляд фото- та відеоматеріалів для перевірки. А ті, хто виконували бойові (спеціальні) завдання, могли давати інтерв'ю представникам ЗМІ тільки з дозволу відповідних керівників виключно після належного інструктажу щодо недопущення поширення інформації з обмеженим доступом. До переліку забороненої для поширення інформації були віднесені координати місць розташування військових частин (підрозділів) ЗСУ, їх назви, відомості про чисельність особового складу та озброєння, будь-які відомості (описи, зображення та умовні позначки), які б могли дати змогу противнику ідентифікувати воєнні частини, об'єкти, їх системи охорони та засоби захисту особового складу. Було також заборонено поширювати відомості про порядок залучення сил та засобів до виконання бойових (спеціальних) завдань, зокрема й про час та місце розгортання підрозділів ЗСУ, тактичні прийоми ведення бою. Під заборону для поширення потрапила інформація про дії засобів радіоелектронної боротьби, про відкладені або скасовані операції, плани проведення певних дій, а також про інформаційно-психологічні операції. В Україні було заборонено поширювати будь-яку інформацію, яка може призвести до обізнаності противника про результати ракетних ударів по об'єктах критичної інфраструктури держави, а також будь-які матеріали зі знищеними або пошкодженими зразками озброєння та військової техніки іноземного виробництва, яка була передана ЗСУ країнами-партнерами.

Відзначимо, що заборона оприлюднювати інформацію про наслідки ракетних ударів ворога була актуальною не лише для громадян, які поширювали її у соцмережах, обмінюючись враженнями про збиті ворожі дрони чи крилаті ракети або наслідки їх влучання по об'єктах цивільної інфраструктури. Багатьма тележурналістами така інформація була представлена як сенсаційна, і її використовували, зокрема, й для формування контенту всеукраїнського телемарафону. Не виключено, що це спричинило появу у квітні 2022 р. спільної заяви Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства оборони та представників ЗМІ про можливість збирання інформації журналістами на місцях відразу після обстрілів за умови оприлюднення матеріалів про події навколо військових об'єктів через 12 годин, а навколо цивільних — через 3 години. Водночас вій-

ськовим адміністраціям рекомендували поширювати більше інформації про руйнування, завдані ударами ворога, не пізніше як протягом доби після події.

Важливо, що право на оприлюднення інформації про результати ворожих обстрілів журналісти отримали не внаслідок ухвалення нормативно-правового акта, а після оприлюднення спільної заяви Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства оборони. Фактично це робило журналістів єдиними особами, хто міг безперешкодно здобувати інформацію про руйнування, які стали наслідком влучання ворожих ракет чи дронів, та поширювати її.

З березня 2022 р. був ухвалений Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність” [Про внесення змін до деяких законодавчих актів України ..., 2022]. Покарання було передбачене для тих громадян України, які здійснювали пропаганду у закладах освіти задля сприяння вчиненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України. За організацію та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань, було передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та з конфіскацією майна або без такої. Покаранню підлягало й публічне заперечення громадянином вчинення збройної агресії проти України. При тому публічним вважалося поширення закликів або висловлення заперечення у мережі „Інтернет” або за допомогою засобів масової інформації.

1 квітня 2022 р. був ухвалений Закон України „Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації” [Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України ..., 2022]. Цим законом була запроваджена кримінальна відповідальність за несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, переміщення або розміщення Збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань. При тому була посилена відповідальність за скоєння таких дій з корисливих мотивів або з метою надання інформації державі, яка вчиняє збройну агресію проти України, а також у випадку, якщо поширення інформації призвело до тяжких наслідків.

Важливим аспектом державної інформаційної політики в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну стало регулювання доступу до публічних електронних реєстрів та місцевих інформаційно-комунікаційних систем. Унаслідок того, що частина території України була тимчасово

окупована ворогом, виникла загроза, що агресор може скористатися даними з певних реєстрів у своїх цілях. Загрозу становила можливість отримання даних, наприклад, з реєстру нерухомого майна України. Це загрожувало несанкціонованим використанням даних реєстру для зміни власників майна або отримання конфіденційної інформації про них. Тому на основі постанови Кабінету Міністрів України від 12 березня 2022 р. № 263 „Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану” [Деякі питання забезпечення ..., 2022] органам місцевого самоврядування було рекомендовано припиняти або обмежувати роботу інформаційних, інформаційно-комунікаційних систем, а також публічних електронних реєстрів. На виконання цієї постанови деякі громади повністю закрили доступ до інформації на вебсайтах, а інші залишили частину інформації у відкритому доступі. Мало місце закриття доступу журналістів до частини інформації про діяльність місцевих громад, до пленарних засідань. Сесії місцевих рад неодноразово проводили у закритому режимі. Поширення набули також відмови у наданні певної інформації у відповідь на інформаційні запити. Відновлення доступу до закритої інформації реєстрів відбулося вже з літа 2022 р., коли ситуацію у країні вдалося стабілізувати.

При тому у низці громад органи влади виділяли як окрему категорію для поінформування внутрішньо переміщених осіб, створюючи для них окремі канали зв'язку (групи у месенджерах, сторінки у соцмережах). Водночас за збільшення ролі соціальних мереж та месенджерів як каналів здобуття інформації жителями громади окремі місцеві органи влади не завжди могли оперативнo реагувати на виклики сьогодення і оновлювати інформацію на своїх офіційних сторінках у Facebook, каналах та групах у Viber та Telegram.

Певний час в умовах повномасштабної війни держава уникала змінювати нормативно-правові документи, які регулювали діяльність блогерів, популярність яких стрімко зросла в умовах регулярних відключень електропостачання восени 2022 р. — зимою 2023 р. Відключення постачання електроенергії суттєво вплинуло на споживання медіа в Україні через скорочення перегляду телепрограм та збільшення уваги до контенту, який міг бути відтворений на мобільних пристроях (смартфонах, ноутбуках, планшетах), які могли працювати автономно і споживали набагато менше електроенергії, аніж телевізори.

Блогери у соцмережах, відеохостингах та месенджерах поширювали власні оцінки подій російсько-української війни. Такі оцінки привертати увагу не лише внаслідок сприйняття їх як „незалежних”, а й тому, що різноманіття оцінок актуалізувало пошук інформації для формування комфортного інформаційного поля. Саме комфортність інфополя та особиста участь у його формуванні набули пріоритету в умовах, коли інтенсивність інформаційних потоків різко збільшилася і від вчасного отримання певної інформації залежало життя та здоров'я громадян.

Повномасштабна війна актуалізувала горизонтальні зв'язки між громадянами. Причиною цього стала нагальна потреба прискореного обміну актуальною інформацією, яку не могло надати ні центральне телебачення, ні місцеві медіа. Наприклад, у перші дні повномасштабного воєнного вторгнення РФ, коли різко збільшилася кількість біженців від війни, надважливою інформацією були повідомлення про наявність пального для автомобілів на певних маршрутах та можливість знайти прихисток на ніч чи терміново відремонтувати авто. Користувалася популярністю й інформація про відсутність заторів на автошляхах та допомогу волонтерів. При цьому перевага, як правило, надавалася повідомленням, які були отримані від рідних чи близьких людей. У соцмережах досить швидко були утворені тематичні групи, де обговорювалися проблеми тих, хто вимушений подорожувати разом, а також тих, хто знайшов спільний прихисток. В умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну набули популярності й групи жителів певних населених пунктів, вулиць і навіть будинків. Під ворожими обстрілами вони нерідко допомагали один одному у розв'язанні соціально-побутових проблем, забезпечували постачання їжі, води та медикаментів тим, хто за станом здоров'я не міг це робити. І така допомога набирала додаткової ваги особливо у тих містах, де комендантська година діяла по кілька діб і навіть тижнів. Соцмережі стали також і одним із засобів зняття стресу, оскільки забезпечували можливість спілкування у будь-який час доби.

У травні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології відзначав, що 76,6% українців використовували соціальні мережі як джерело інформації, телебачення — 66,7%, мережу „Інтернет” (не враховуючи соціальні мережі) — 61,2%, радіо — 28,4%, а друковані ЗМІ — лише 15,7% опитаних. При цьому повідомленням з телебачення довіряли 60,5% респондентів, а соціальним мережам — майже 54% [Медіаспоживання українців ..., 2022]. Ці дані свідчать про розуміння того, що соцмережі виступили хоч не найбільш надійним джерелом інформації, однак вони дозволяли отримувати її порівняно швидко.

Проте з розвитком соціальних мереж та месенджерів з'явилися й додаткові можливості для поширення російських наративів та фейків. Для частини блогерів пріоритетом у їхній діяльності залишалася фінансова складова, яка мотивувала поширювати неперевірені повідомлення, які претендували на сенсацію, необ'єктивні коментарі чи упереджені висновки. Критерієм для оприлюднення певної інформації ставала перспектива привабити якомога більшу кількість користувачів. При цьому навіть в умовах повномасштабної війни частина блогерів виступала „за поглиблення дружніх відносин з Росією”, не розуміючи, як „політики могли розсварити два братні народи”. Такі блогери засуджували рішення вищого керівництва, пов'язані із організацією опору ворогові, оскільки унаслідок бойових дій неминуче гинуть люди. Проте закликаючи до мирного „врегулювання конфлікту”, вони, як правило, уникали вести мову про територіальні претензії РФ до України,

про жакливі наслідки ворожих обстрілів та про перспективи існування незалежної соборної Української держави.

У таких умовах думки громадян України щодо доцільності розширення законодавчого регулювання діяльності блогерів розділилися. Так, 34% респондентів виступали проти запровадження такого регулювання, а 30% підтримували подібну ідею. Ті, хто виступав проти запровадження державного регулювання, робили наголос, що Інтернет має залишитися простором для вільного висловлення думок і суджень, а ефективність державної політики регулювання діяльності блогерів є досить сумнівною. Абсолютна більшість тих, хто підтримував регулювання блогерства, виступала за його поширення на усіх блогерів без будь-яких винятків [*Медіаспоживання в Україні ...*, 2022].

Суперечки навколо доцільності державного регулювання діяльності блогерів в Україні були дуже гострими. Фактично блокування одних YouTube- чи Telegram-каналів не перешкоджало створенню інших. Тому, якщо б використовувалося тільки блокування каналів спілкування блогерів з підписниками, то це призводило б лише до розпорошення сил та засобів держави.

Тому вже у березні 2022 р. Верховна Рада доповнила Кримінальний кодекс статтями 435-1 і 436-2. Вони передбачали криміналізацію виправдання, визнання правомірною або заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, а також глорифікацію її учасників. У Кримінальному кодексі України була передбачена й відповідальність за образу честі та гідності військовослужбовця, а також за виготовлення і розповсюдження відповідних матеріалів. За поширення інформації, яка заперечувала збройну агресію Російської Федерації проти України, також передбачалося кримінальне покарання. Звичайно, посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації в умовах війни видається цілком логічним кроком. Проте такий крок був би набагато дієвішим, якби відповідні заходи були вжиті ще на початку російсько-української війни, а держава ще на початку 1990-х років сформувала б виважену систему захисту власного інформаційного простору та протидію ворожим ІПСО. Відсутність належного досвіду державного формування українськоцентричного інформаційного поля яскраво виявилася під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Однією із особливостей сучасної російсько-української війни стало те, що медіа-ресурси не лише забезпечують висвітлення подій, які вже відбулися, а й беруть активну участь у тому, щоб забезпечити певні бажані події.

У таких умовах сформувалася нагальна потреба впорядкувати законодавство про медіа, яке було сформоване протягом 1991–1993 рр., коли ще не існувало онлайн-медіа та відеоплатформ. Потрібно було модернізувати підхід держави до регулювання ринку медіапродукції. Можливості та специфіка такого ринку медіапродукції суттєво виходили за межі „засобів масової інформації”. На початку XXI ст. постав медіапростір,

який забезпечував не лише можливість здобуття певної інформації завдяки ЗМІ, а й її цілеспрямований пошук та обмін потрібними повідомленнями із дедалі більшою орієнтацією на цільові аудиторії.

У грудні 2022 р. був ухвалений Закон України „Про медіа” [Про медіа, 2022]. У Законі медіа було визначено як засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ за редакційним контролем та постійною назвою. Законом визначалося й поняття аудіовізуального медіа як медіасервісу, основним призначенням якого є надання доступу за допомогою електронних комунікаційних мереж до інформаційних, розважальних чи навчальних програм за редакційним контролем суб'єкта у сфері медіа. Онлайн-медіа було визначено як медіа, які регулярно поширюють інформацію за допомогою мережі „Інтернет” на власному вебсайті у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній чи іншій формі. У Законі містилася заборона поширювати інформацію, що заперечує або виправдовує злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створює позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, органах державної безпеки. Заборонялося виправдовувати встановлення радянської влади на території України або переслідування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Цілком справедливо під заборону потрапила пропаганда збройної агресії Російської Федерації проти України, приниження чи зневажання державної мови, а також заперечення факту існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови.

Визначені у Законі України „Про медіа” заборони перебували у руслі відомих „законів про декомунізацію”, що були ухвалені у 2015 р. Такий крок не лише підтверджував непохитність курсу держави на декомунізацію, а й свідчив, що Україна буде протидіяти різного роду колаборантам, які вітали вторгнення РФ.

Водночас одним із недоліків Закону України „Про медіа” можна вважати недостатню увагу до заходів, спрямованих на формування медіаграмотності населення держави. Медіаграмотність населення трактується у Законі як навички та знання, які надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися медіасервісами. Проте у Законі не визначено, які саме навички та знання гарантують безпечне користування медіасервісами, де і яким способом такі знання можуть здобути громадяни та хто і як зобов'язаний такі знання надавати. У Законі йдеться про те, що питаннями медіаграмотності населення має опікуватися Національна рада з питань телебачення і радіомовлення, яка має вносити відповідні заходи до своєї Стратегії діяльності. А сама ця Стратегія має оновлюватися кожні три роки. Підвищення медіаграмотності, як визначено у Законі, за рахунок реалізації певних проєктів, створення друкованих та електронних публікацій, формування вимог до провайдерів платформ спільного доступу до відео не можна вважати вичерпним переліком потрібних заходів. Імовірно, що

критерії визначення медіаграмотності населення та засоби її підвищення ще чекають свого визначення.

Проте вже зараз можна виокремити кілька важливих напрямів підвищення медіаграмотності населення. До таких напрямів може належати формування негативного ставлення до будь-якої анонімної інформації; відсутність у інформаційних повідомленнях, які містять оціночні судження, обґрунтування висновків; коментування чуток та неперевіраних відомостей зі створенням певних висновків на їх основі; поширення повідомлень з неназваних джерел або джерел, походження яких автор повідомлення відмовляється відкрити; ознайомлення зі змістом повідомлень, джерела походження яких не можна підтвердити за відповідними посиланнями. Ставлення із пересторогою має бути сформоване до раптової появи нових джерел контенту, які поширюють інсайдерську інформацію; до джерел, які подають інформацію не збалансовано, а також до інформації експертів, походження знань, умінь і навичок яких неможливо встановити або прогнози яких переважно не справджуються. Важливо переконати громадян у тому, що джерелом аналітики мають бути передусім визнані експерти-науковці.

Ефективність державної інформаційної політики. На початку 2024 р. можна стверджувати, що ефективність державної інформаційної політики в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну не може бути оцінена однозначно. Достатньо успішною державна інформаційна політика була у висвітленні характеру протистояння РФ та України і у спростуванні міфу про російську армію як „другу армію світу”. Спростування такого міфу сприяло певному розширенню допомоги країн-партнерів Україні у складних умовах війни.

Усвідомлюючи неможливість швидкого підкорення України, РФ вдалася до цілеспрямованого руйнування українських міст та цивільної інфраструктури. Прикладами варварського знищення стали Буча, Ірпінь, Маріуполь, Волноваха, Северодонецьк, Бахмут, Авдіївка тощо. Ворог зруйнував низку районів Харкова, Миколаєва, Запоріжжя, Херсона, завдаючи ударів по цивільному населенню. Неодноразово ракетним обстрілам піддавали Київ, Одесу, Львів. Українські медіа досить швидко поширювали інформацію про обстріли цивільного населення і загибель мирних жителів, що дало можливість зацікавленим у здобутті такої інформації оцінити справжні масштаби сучасної російсько-української війни.

Упродовж осені 2022 — зими 2023 рр. ворог зосередив зусилля на знищенні енергетичної структури України. Були пошкоджені або повністю зруйновані майже усі теплові енергостанції, значна частина розподільчих трансформаторних станцій та підстанцій. Багато населених пунктів України тривалий час залишалися без електропостачання. У низці міст світло вмикали лише по кілька годин на добу. Своєчасне поширення інформації про ці факти, поєднане із певними успіхами на дипломатичному фронті, дало змогу забезпечити стрімке зростання обсягів постачання в Україну з-за кордону електрогенераторів, елементів енергетичних підстанцій, трансформаторів

тощо. Це дозволило зберегти працездатність вітчизняної енергосистеми та роботу критично важливих елементів інфраструктури.

Після оприлюднення жахливих наслідків тимчасової окупації низки населених пунктів на північ від столиці (Бучі, Ірпєня, Гостомєля, Димєра тощо) та поблизу Харкова увесь цивілізований світ дістав можливість сформувати своє враження про справжнє обличчя російської армії. Хвилю обурєння здійняли воєнні злочини російських військовослужбовців та їх вчинки проти людяності. Ті, хто на власні очі побачив спалєні українські міста і села, не могли осягнути логіки дій окупантів, які, намагаючись позиціонувати себе „визволителями”, вдавалися до дій, які асоціювалися зі злочинами нацистської Німєччини у роки Другої світової війни.

Оприлюднити факти розстрілів та катувань українських військово-полонених та цивільних осіб, мародерства та знущань над громадянами України вдалося не лише завдяки праці журналістів. Нападники вихвалялися подібними діями, поширюючи відповідний контент через мережу „Інтернет”. У мережу потрапляли відеоролики, де російські солдати та офіцєри показували, як убивали цивільних, привласнювали їхнє майно, як розважалися пострілами по житлових приміщеннях. Набули поширення звернення російських громадян, які закликали застосувати проти України навіть ядерну зброю, висловлювали думку про необхідність „денацифікації” через масові вбивства українських громадян, знищення українських міст.

Успішним виявився проєкт українських журналістів В. Золкіна та Д. Карпенка, які за сприяння певних державних органів дістали можливість показати справжнє обличчя та настрої російських військовополонених, переважна більшість яких віддала перевагу участі у війні як засобу покращення власного матеріального становища. Важливим стало те, що українські громадяни дістали можливість порівняти власне ставлення до пошуку додаткових заробітків зі ставленням, що поширене у РФ. Так, якщо українські громадяни, які потребували додаткових коштів, виїжджали за кордон у пошуках роботи (зокрема й на територію Росії), то значна кількість російських громадян вважала і вважає нормальним заробляти кошти шляхом участі у агресивній війні проти сусідньої країни.

Важливим було й поширення інформації про мотиви та настрої українських колаборантів, які з тих чи інших причин не зупинялися й перед коригуванням ворожих ударів по українських містах.

Співпраця блогєрів з окремими державними органами дещо спростила процес обміну військовополоненими в умовах війни, а також сприяла спростуванню переконання, що „Росія своїх не залишає”.

Централізувати поширення інформації із використанням телемарафону фактично не вдалося. Поле досяжності загальнонаціонального телемарафону залишається досить обмеженим і охоплює переважно громадян літнього віку, які постійно живуть у сільській місцевості і дещо менше — у містах.

Посилення Digital-платформ спричинило масовий перехід споживачів медіа з ефірних форм телебачення на споживання контенту соціальних

мереж, відеохостингів та месенджерів. Яскравим свідченням такої тенденції стало лідерство Telegram-каналів як джерела інформації для українських громадян, чому сприяла владна підтримка деяких таких каналів. Водночас ставка на поширення інформації через інфлюенсерів, які мали доступ до інсайдерської інформації, спрацювала лише частково, оскільки їх коментарі та підбір контенту у багатьох випадках був яскравим свідченням провладної позиції. І якщо на початку повномасштабного вторгнення таку позицію сприймали як зрозумілу і прийнятну, то з часом ставлення до неї дещо змінилося через зростання недовіри до тих джерел інформації, які ототожнювалися із офіційними. Це відбувалося через нездатність значної частини „експертів” реально оцінити події на фронті, масштаби і характер іноземної допомоги, а також небажання пов'язувати її надання із певними заздалегідь визначеними діями української влади, спрямованими на боротьбу із проявами корупції.

Під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну яскраво виявилось, що Telegram-канали не несуть жодної відповідальності за достовірність інформації, а є одним із засобів економічної діяльності, успішність якої визначається якнайшвидшим поширенням інформації. У випадку, коли певна інформація виявлялася хибною, її спростування подається лише як чергова сенсація.

Поширення з подачі влади популістських заяв та тверджень з часом уже не сприймалося як засіб відвернення паніки, а як визнання неспроможності розв'язати складні проблеми за допомогою простих рішень, як відсутність ефективних владних вертикалей, здатних забезпечити ефективне керування країною. Це позначилося на оцінках громадянами правильності шляху, яким просувається Україна. Так, за оцінками соціологічної групи „Рейтинг”, у лютому 2024 р. оцінка на пряму справ як правильного знизилася до 36% за переваги негативної оцінки (46%). Вперше з березня 2022 р. негативна оцінка загального стану справ у країні перевищила позитивну. І хоча 85% респондентів переконані, що Україні вдасться відбити напад РФ, але 39% (у червні 2023 р. 25%) впевнені, що для цього знадобиться ще мінімум рік [*Рейтинг-моніторинг ...*, 2024].

Противнику неодноразово вдавалося навіть використовувати провідні українські телеканали для поширення потрібних йому повідомлень. Не виключено, що спрацював розрахунок на схильність медіа до поширення сенсаційної інформації. Як виявилось, помилкою державної інформаційної політики в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну виявилася орієнтація громадян на порівняно швидке завершення війни з РФ. Затягування бойових дій поставило на порядок денний завдання переорієнтувати українське суспільство на можливість затяжної війни зі зростанням масштабів мобілізації та посилення державного регулювання економіки для забезпечення потреби ведення тривалої війни.

Так, після вдалих дій ЗСУ у 2022 р. поблизу Києва та Харкова, відступу ворога з Херсона у 2022 р. медіа ресурси України з подачі вищих органів

влади сформували в українському суспільстві очікування порівняно швидкого завершення війни із можливістю повної деокупації території держави. Але реалії виявилися далеко не такими райдужними. Сподівання на вкрай позитивні наслідки для України від контрнаступу, початок якого мав бути у 2023 р., виявилися марними. Можливо, що привернення уваги українського суспільства до контрнаступу ЗСУ було засобом не лише сформувати завищені очікування суспільства, а й забезпечити головний удар ЗСУ на напрямку, де у ворога були зосереджені найбільш потужні укріплення. Це дало б можливість не лише за короткий строк знищити основні сили атакуючих, а й зменшити довіру до владних структур, які не змогли організувати контрнаступ належним чином. На користь такої думки свідчить поява, насамперед у російських ЗМІ, матеріалів про перспективний контрнаступ українських військ на півдні у напрямку Азовського моря. За короткий час подібні матеріали вже транслювали українські медіа, а численні „експерти” оцінювали можливі наслідки контрнаступу та визначали найбільш вірогідний час його початку у етері телемарафону.

Зростання обсягів неперевіреної інформації та популістських заяв і оцінок ситуації спричинило певну перевтому українського суспільства від споживання інформаційних повідомлень і скерувало його у бік споживання розважальних програм. Крім того, ймовірно, це могло сприяти й зниженню оцінок щодо згуртованості українських громадян. Так, у листопаді 2023 р. респонденти Соціологічної групи Рейтинг стверджували, що у 2022 р. українське суспільство було набагато згуртованішим. Оцінюючи 2022 р., 87% опитаних вважали, що нація була згуртована, і лише 64% респондентів відзначили згуртованість нації у 2023 р., при цьому, за оцінками соціологів, у 2024 р. очікується падіння цього показника до 59% [*Двадцять п'ять загальнонаціональне ...*, 2023b].

Висновки та результати дослідження. Централізація поширення інформаційних повідомлень на початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну відіграла переважно позитивну роль, дозволила уникнути паніки та сприяла організації опору ворогові на низці стратегічно важливих напрямів. Поширення українськоцентричних наративів стало вагомим засобом формування комфортного для патріотів інформаційного поля.

Важливим аспектом державної інформаційної політики залишаються заходи, спрямовані на збереження єдності українських громадян у продовженні боротьби з ворогом. В Україні назрів очевидний запит на відверту, чесну дискусію щодо стану справ на російсько-українській війні, проте у нашій державі бракує політичної дискусії, яка у багатьох випадках має заміну у вигляді засилля „експертів”. Спотворення реальності такими „експертами” негативно впливає на формування довіри до державної влади та на готовність громадян захищати державу. Влада не може безкінечно довго уникати відповідей на низку болісних питань, пов'язаних, наприклад, із визначенням причин того, чому ворогові вдалося порівняно швидко

окупувати значні території Півдня України, чому в умовах війни корупційні дії і далі перешкоджають організації відсічі ворогові.

Підвищення суспільно-мобілізаційного потенціалу державної інформаційної політики може бути забезпечене завдяки поширенню контенту про перспективи та характер повоєнної відбудови, орієнтованої на реалізацію інноваційних проєктів, модернізацію економічної діяльності та відносин бізнесу і влади, а також на поглиблення всебічних зв'язків між регіонами держави.

Необхідно модернізувати формат всеукраїнського телемарафону із залученням до формування його контенту усіх рейтингових телеканалів. В умовах поглиблення діджиталізації медіа блокування окремих джерел інформації має лише обмежений вплив, оскільки автори заблокованих каналів мають можливість використовувати інші діджитал-платформи.

Влада повинна забезпечити рівний доступ до інформації, яку має намір оприлюднити. Нерівний доступ до джерел інформації із пріоритетом наближених блогерів та каналів має відійти у минуле, оскільки за збереження наявного стану речей навіть журналісти, які формують контент для всеукраїнського телемарафону, нерідко здобувають інформацію із запізненням і вимушені поширювати уже оприлюднений певними Telegram-каналами контент.

Негативний вплив на державну інформаційну політику чинить непрозорий розподіл коштів між виробниками контенту. І це стосується не лише підтримки великих фінансово-промислових груп, які є власниками телеканалів, що беруть участь у формуванні програм для загальнонаціонального телемарафону, а й окремих цільових проєктів. Державна інформаційна політика має бути орієнтована на формування економічного підґрунтя для розвитку якісних медіа. Медіа-ресурси України мають відмовитися від вузькоплатформних проєктів. Проєкти повинні бути відображені візуально, у аудіоформаті та мають бути поширені у цифровому вигляді із врахуванням можливостей штучного інтелекту.

Ставку вищих владних структур на поширення інформації через Telegram не можна вважати виваженою, оскільки анонімність повідомлень за відсутності відповідальності за поширення контенту призвела до стрімкого зростання кількості різноманітних ботоферм і суттєвого зменшення довіри до інформаційних повідомлень. У контексті цього потрібно працювати зі споживачами медіа задля підвищення рівня інформаційної культури. Має бути сформоване уявлення про обмеженість довіри до анонімних джерел, а тим більше, якщо такі джерела формують контент не на постійній основі.

У таких умовах мережа якісних регіональних ЗМІ, національних ЗМІ, які функціонують завдяки західній підтримці, може стати альтернативою загальнонаціональному телемарафону.

Спроби сформувати лояльне до влади інформаційне поле шляхом запуску телемарафону та сприяння розвитку окремих Telegram-каналів не

забезпечують бажаного результату. Такий формат не забезпечує стійкого та виваженого зворотного зв'язку між владою і громадянами, що змушує останніх шукати альтернативні джерела інформації із поглибленням та розширенням горизонтальних зв'язків. Розширення горизонтальних зв'язків у суспільстві через брак виваженої і правдивої інформації з офіційних джерел не лише може сприяти загальному зменшенню довіри до влади, а й формує сприятливі можливості для реалізації ворожих інформаційно-психологічних спецоперацій.

Час, коли Україна перебувала у центрі світового медійного простору на хвилі емоцій, пов'язаних із початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ, минув. Україна має зацікавити іноземних партнерів перспективами спільної економічної діяльності та співробітництва у військовій сфері. Такому зацікавленню має допомогти висвітлення успішної реалізації бізнес-проектів в умовах війни, оприлюднення досвіду релокації підприємств, переорієнтації виробництва, працевлаштування внутрішньо переміщених осіб тощо.

Для медійників важливою є самоцензура, яка в умовах війни перешкоджає поширювати заборонену інформацію та акцентувати переважно на негативних повідомленнях про життя в Україні в умовах повномасштабної війни. Українські медіа мали б більш збалансовано подавати інформацію про випадки корупції та про успіхи реформ, а також про перебіг бойових дій. Важливим є акцент на тому, що ЗСУ мають досвід успішних дій у війні, масштаби якої є найбільшими з часів Другої світової, а також на успіхах у знищенні значної частини Чорноморського флоту РФ.

Перспективи подальших досліджень наукової проблеми. Подальшої розробки вимагає визначення наслідків поглиблення діджиталізації медіа та вдосконалення штучного інтелекту для розвитку державної інформаційної політики. Необхідне вивчення можливостей штучного інтелекту, пов'язаних із виявленням ворожих дезінформаційних впливів. Варто також звернути увагу на прогнозування основних напрямів повоєнної інформаційної політики держави із урахуванням можливих варіантів завершення бойових дій, реінтеграції тимчасово окупованих територій та залучення трудових ресурсів для відбудови країни.

Бібліографічні посилання

Високолян, О. (2023). „Не дав візії майбутнього”, „проявив роздратування”: реакції на пресконференцію Зеленського. *Радіо Свобода*. <https://www.radiosvoboda.org/a/reaktsiyi-na-preskonferentsiyu-zelenskoho/32740635.html>

Голованова, Н. (2022). Інформаційна політика України в умовах війни (архетипний підхід). *Наукові перспективи*, 6, 57–70.

Двадцять п'яте загальнонаціональне опитування: сприйняття загроз на зиму 2023–2024 (22–23 листопада 2023). (2023, Грудень 01). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opituvanny_spriynyattazagroz_na_zimu_2023-2024.html

- Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України № 263 (2022) (Україна). <https://ips.ligazakon.net/document/KP220263>
- Залевська, І., & Удренас, Г. (2022). Інформаційна безпека України в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис*, 1–2, 20–26.
- Куляс, І. (2022). Підсумки моніторингу телемарафону „Єдині новини” за жовтень–грудень 2022 року. *Детектор медіа*. <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/206862/2023-01-11-pidsumky-monitoringu-telemarafonu-iedyni-novyny-zhovten-gruden-2022-roku-persha-chastyina/>
- Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди*. (2022, Лютий 15). Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/>
- Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. Опитування ОПОРИ*. (2022, Червень 01). Oporaua. https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayntsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori
- Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні*. (2023, Листопад 27). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukraini.html
- Ніколаєць, Ю. (2021). Вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу і Півдня України. У *Ієрархія цінностей населення Сходу та Півдня України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії* (с. 245–295). ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану. Додаток до наказу Головнокомандувача Збройних Сил України № 73 (2022) (Україна). <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785?an=343>
- Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. Закон України № 2108-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>
- Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії агресії Російської Федерації. Закон України № 2178-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#Text>
- Про медіа. Закон України № 2849-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
- Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками медіа на час дії правового режиму воєнного стану. Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України № 73 (2022) (Україна). <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785>
- Про правовий режим воєнного стану. Закон України № 389-VIII (2015) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
- Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року „Про

нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави”. Указ Президента України № 151/2022 (2022a) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151/2022#Text>

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року „Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану”. Указ Президента України № 152/2022 (2022b) (Україна). <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>

Пунда, О., Добрянська, О., & Новицька, Н. (2022). Принципи інформаційної політики в умовах війни та їх нормативно-правове закріплення. *Екологічне право*, 1–2, 60–65.

Рейтинг-моніторинг, 26-та хвиля: суспільно-політичні настрої населення (10–11 лютого 2024). (2024, Лютий 19). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/rejting_monitoring_26-ta_hvilya_2024.html

Смотрич, Д., & Браїлко, Л. (2023). Інформаційна безпека в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 77, 121–127.

Терещенко, В. (2023). Особливості державної інформаційної політики в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, 391–395.

Ткаченко, О. (2022). Рейтинг телемарафону на рівні 13–15%, бо українці стали менше дивитися ТБ. *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua.cdn.ampproject.org/vs/wwwukrinform.ua/amp/rubric-society/3685856.html>

Чорна, О. (2023). Баланс між свободою слова та інфобезпекою має складатися з правди і мовчання, а не з правди і брехні. *Детектор медіа*. <https://detector.media/infospace/article/218112/2023-10-16-balans-mizh-svobodoyu-slova-ta-infobezpekoju-maie-skladatysya-z-pravdy-i-movchannya-a-ne-z-pravdy-i-brekhni/>

References

Chorna, O. (2023). Balans mizh svobodou slova ta infobezpekoju maie skladatysia z pravdy i movchannia, a ne z pravdy i brekhni [The balance between freedom of speech and information security should consist of truth and silence, not truth and lies]. *Detektor media*. <https://detector.media/infospace/article/218112/2023-10-16-balans-mizh-svobodoyu-slova-ta-infobezpekoju-maie-skladatysya-z-pravdy-i-movchannya-a-ne-z-pravdy-i-brekhni/> [in Ukrainian].

Deiaki pytannia zabezpechennia funktsionuvannia informatsiino-komunikatsiinykh system, elektronnykh komunikatsiinykh system, publichnykh elektronnykh reiestriv v umovakh voiennoho stanu [Some issues of ensuring the functioning of information and communication systems, electronic communication systems, and public electronic registers in the conditions of martial law]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 263 (2022) (Ukraine). <https://ips.ligazakon.net/document/KP220263> [in Ukrainian].

Dvadtsiat p'iate zahalnonatsionalne opytuvannia: spryiniattia zahroz na zymu 2023–2024 [Twenty-fifth national survey: perception of threats for the winter of 2023–2024]. (22–23 lystopada 2023). (2023, Hruden 01). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opituvanny_sprinyattazagroz_na_zymu_2023-2024.html [in Ukrainian].

Holovanova, N. (2022). Informatsiina polityka Ukrainy v umovakh viiny (arkhetypnyi pidkhid) [Information policy of Ukraine in the conditions of war (archetypal approach)]. *Naukovi perspektyvy*, 6, 57–70 [in Ukrainian].

Kulias, I. (2022). Pidsumky monitorynhu telemarafonu „ledyni novyny” za zhovten-hruden 2022 roku [Monitoring results of the telethon „Edyni Novyni” for October–

December 2022]. *Detektor media*. <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/206862/2023-01-11-pidsumky-monitoryngu-telemarafonu-iedyni-novyny-zazhovten-gruden-2022-roku-persha-chastyna/> [in Ukrainian].

Mediaspozhyvannia ukraintsiv v umovakh povnomasshtabnoi viiny. Opytuvannia OPORA [Media consumption of Ukrainians in conditions of full-scale war. OPORA survey]. (2022, Cherven 01). Oporaua. https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayntsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori [in Ukrainian].

Mediaspozhyvannia v Ukraini: zmina media potreb ta prohrash rosiiskoi propahandy [Media consumption in Ukraine: changing media needs and the loss of Russian propaganda]. (2022, Liutyi 15). *Detektor media*. <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/> [in Ukrainian].

Nevidymy klei: doslidzhennia sotsialnogo kapitalu v Ukraini [Invisible glue: a study of social capital in Ukraine]. (2023, Lystopad 27). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukraini.html [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2021). Vplyv mediinoho dyskursu na formuvannia politychnykh tsinnosti naselennia Skhodu i Pivdnia Ukrainy. U *hierarkhiia tsinnosti naselennia Skhodu ta Pivdnia Ukrainy: etnopolitychnyi aspekt v umovakh rosiiskoi ahresii* [The influence of media discourse on the formation of political values of the population of Eastern and Southern Ukraine. In Hierarchy of values of the population of the East and South of Ukraine: ethnopolitical aspect in the conditions of Russian aggression: monograph.] (s. 245–295). IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Perelik informatsii, rozgholoshennia yakoi mozhe pryzvesty do obiznanosti protyvnyka pro dii Zbroinykh Syl Ukrainy, inshykh skladovykh syl oborony, nehatyvno vplynuty na khid vykonannia zavdan za pryznachenniam pid chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu [The list of information, the disclosure of which could lead to the enemy becoming aware of the actions of the Armed Forces of Ukraine, other components of the defense forces, negatively affect the progress of the tasks as assigned during the operation of the legal regime of martial law]. Dodatok do nakazu Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy № 73 (2022) (Ukraine). <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785?an=343> [in Ukrainian].

Pro media [About media]. Zakon Ukrainy № 2849-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> [in Ukrainian].

Pro orhanizatsiiu vzaiemodii mizh Zbroinymy Sylamy Ukrainy, inshymy skladovymy syl oborony ta predstavnykamy media na chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu [On the organization of interaction between the Armed Forces of Ukraine, other components of the defense forces and representatives of the media during the legal regime of martial law]. Nakaz Holovnokomanduvacha Zbroinykh Syl Ukrainy № 73 (2022) (Ukraine). <https://ips.ligazakon.net/document/MUS36785> [in Ukrainian].

Pro pravovy rezhym voiennoho stanu [On the legal regime of martial law]. Zakon Ukrainy № 389-VIII (2015) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku „Pro neitralizatsiiu zahroz informatsiinii bezpetsi derzhavy” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 18, 2022 „On the neutralization of threats to the information security of the state”]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 151/2022

- (2022a) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151/2022#Text> [in Ukrainian].
- Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku „Shchodo realizatsii yedynoi informatsiinoi polityky v umovakh voiennoho stanu” [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 18, 2022 „Regarding the implementation of a unified information policy under martial law”]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 152/2022 (2022b) (Ukraine). <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>[in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za kolaboratsiinu diialnist [On making changes to some legislative acts of Ukraine regarding the establishment of criminal liability for collaborative activities]. Zakon Ukrainy № 2108-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text> [in Ukrainian].
- Pro vnesennia zmin do statti 114-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia vidpovidalnosti za nesanksionovane rozpovsiudzhennia informatsii pro zasoby protydiv ahresii Rosiiskoi Federatsii [On amendments to Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine regarding the improvement of liability for unauthorized dissemination of information on the means of countering aggression of the Russian Federation]. Zakon Ukrainy № 2178-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#Text> [in Ukrainian].
- Punda, O., Dobrianska, O., & Novytska, N. (2022). Pryntsypy informatsiinoi polityky v umovakh viiny ta yikh normatyvno-pravove zakriplennia [Principles of information policy in conditions of war and their normative and legal consolidation]. *Ekolohichne pravo*, 1–2, 60–65 [in Ukrainian].
- Reitynh-monitorynh, 26-ta khvylia: suspilno-politychni nastroi naseleattia* [Rating-monitoring, 26th wave: socio-political attitudes of the population]. (10–11 liutoho 2024). (2024, Liutyi 19). Ratinggroup. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/reityng_monitoring_26-ta_hvilya_2024.html [in Ukrainian].
- Smotrych, D., & Brailko, L. (2023). Informatsiina bezpeka v umovakh voiennoho stanu [Principles of information policy in conditions of war and their normative and legal consolidation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 77, 121–127 [in Ukrainian].
- Tereshchenko, V. (2023). Osoblyvosti derzhavnoi informatsiinoi polityky v umovakh viiny [Peculiarities of state information policy in wartime conditions]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 391–395 [in Ukrainian].
- Tkachenko, O. (2022). Reitynh telemarafonu na rivni 13–15%, bo ukraintsi staly menshe dyvytysia TB [The rating of the telethon is at the level of 13–15%, because Ukrainians began to watch less TV]. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform-ua.cdn.ampproject.org/vs/wwwukrinform.ua/amp/rubric-society/3685856.html> [in Ukrainian].
- Vysokolian, O. (2023). „Ne dav vizii maibutnoho”, „proiaviv rozdratuvannia”: reaktsii na preskonferentsiiu Zelenskoho [„Did not give a vision of the future”, „showed irritation”: reactions to Zelensky's press conference]. *Radio Svoboda*. <https://www.radiosvoboda.org/a/reaktsiyi-na-preskonferentsiyu-zelenskoho/32740635.html> [in Ukrainian].
- Zalievskaya, I., & Udrenas, H. (2022). Informatsiina bezpeka Ukrainy v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii [Information security of Ukraine in the conditions of Russian military aggression]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*, 1–2, 20–26 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024

Сучасна інформаційна політика: досвід США для України

Ніна Ржевська,

доктор політичних наук, професор,
Національний авіаційний університет

Nina Rzhavska,

Doctor of Political Science, Professor,
National Aviation University

ORCID 0000-0003-0963-1311

rzhavskanina@ukr.net

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність оптимізації сучасної інформаційної політики України, виокремлено можливі напрями підвищення її ефективності завдяки впровадженню в практику досвіду США. Важливо розуміти, що інформаційна політика держави має спрямовуватися на формування державного інформаційного простору, розширення і вдоскона-

лення правової бази регулювання суспільних відносин залежно від конкретних обставин, поширення та використання інформації, поглиблення політичної стабільності та гарантування інформаційної безпеки суспільства.

Інформаційна політика забезпечує інформаційні ресурси скоординованим технологічним супроводом, надає вільний доступ до них, забезпечує користувачів інструментами ефективного пошуку, використання та передачі інформації. Важливо, що дієвість інформаційної політики можна забезпечити лише шляхом консенсусу, залучивши всі зацікавлені сторони.

Слід наголосити, що в умовах війни інформаційна політика є системою заходів, здійснюваних державою разом із інститутами громадянського суспільства, скерованих на регулювання інформаційних процесів, формування та розвиток інформаційного суспільства, де пріоритетними є оборонні цілі. З огляду на це, серйозною проблемою є відсутність законодавчої бази, що регулює захист інформації, забезпечує протидію новим загрозам в інформаційному просторі й упроваджує заходи щодо відповідальності за дії або організовану діяльність, що завдають шкоди інформаційній безпеці Збройних сил України.

Державі та громадянському суспільству запропоновано практичні рекомендації з формування умов створення оптимальної моделі державної інформаційної політики, адаптивної до різних ситуацій, зокрема, до умов воєнного стану.

Ключові слова: Україна, США, інформаційна політика, інформаційна безпека, захист інформації, інформаційний простір, ефективна інформаційна політика.

Modern Information Policy: The US Experience for Ukraine

Abstract. The article argues for the need to enhance Ukraine's state modern information policy, identifying potential avenues for improvement of its effectiveness by drawing upon the experience of the United States. It is important to understand that the information policy of the state should be aimed at the formation of the state information space, at expanding and refining the legal framework for regulating social relations based

on specific circumstances, dissemination and utilization of information, deepening of the political stability, and ensuring societal information security.

Information policy ensures that information resources receive coordinated technological support, offers unrestricted access to them, and provides users with tools for effective information search, use, and transfer. It is essential that the effectiveness of information policy can only be achieved through consensus, involving all interested parties.

It is crucial to understand that information policy in times of war entails a set of measures implemented by the state in collaboration with civil society institutions, aimed at regulating information processes and fostering the development of an information society where defense goals take priority. Consequently, a significant challenge arises from the absence of a legislative framework regulating information protection and counteracting new threats in the information sphere, and implements measures regarding responsibility for actions or organized activities that harm the information security of the Armed Forces of Ukraine.

The state and civil society are provided with practical recommendations for creating conditions conducive to the development of an optimal model of state information policy, adaptable to various situations, including those under martial law.

Key words: Ukraine, USA, information policy, information security, information protection, information space, effective information policy.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Інформаційна політика, як окрема дослідницька площина, опинилася в центрі уваги лише по завершенні минулого, ХХ століття, що промовисто засвідчило про перехід до інформаційного суспільства. Раніше споживання інформації можна було розумно нормувати потребою набуття знань, наслідки від чого не були значними. В інформаційному ж суспільстві доступ до інформації стає необхідністю, а інформація є не лише суспільним благом, а й суспільним ресурсом. Як особливий продукт виробничих відносин, інформація потребує ретельного контролю за її використанням і запровадженням інформаційної політики з боку держави як відповідального суб'єкта за її імплементацію.

Запроваджувана державою інформаційна політика є важливим чинником функціонування інформаційного суспільства, що сприяє і залучає різні соціальні групи до політичного життя, забезпечує доступ до влади та розвиток пріоритетних напрямів внутрішньої й зовнішньої політики [Сірий та Турченко, 2012, с. 238].

Слід розуміти, чому в інформаційному суспільстві важливо запроваджувати інформаційну політику на державному рівні. На нашу думку, ця потреба викликана тим, що це є важливою умовою формування інформаційної свідомості населення, зміцнення засад громадянського суспільства, задоволення інтересів його суб'єктів і захисту їхніх прав і свобод.

У своїх цілях інформаційна політика спрямовується на розв'язання загальнодержавних завдань; формування інформаційного простору держави та її входження до світового інформаційного простору; розвиток галузі інформаційних послуг; розширення правової бази, що регулює суспільні відносини, зокрема, пов'язані з отриманням, поширенням і використанням інформації; підвищення політичної стабільності в країні та гарантування

інформаційної безпеки суспільства і держави. Досягнення означених цілей потребує ефективного менеджменту всіма видами інформаційних ресурсів, елементами інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, а ще — державної підтримки вітчизняного ринку інформаційних технологій, засобів, продуктів і послуг та регулювання діяльності державних електронних і друкованих медіа [Rzhevskaya & Feshchenko, 2022, p. 249].

Незважаючи на значну кількість дослідницьких напрацювань щодо державної інформаційної політики, зокрема в Україні, вивчення інформаційної сфери суспільства залишається актуальним, враховуючи зростаючі всебічні виклики, що неспинно постають перед нею. Зокрема, актуальним залишається пошук шляхів підвищення ефективності інформаційної політики в умовах воєнного стану, що, частково, є можливим завдяки дослідженню і впровадженню досвіду найкращих світових практик із розвитку інформаційної сфери.

Аналіз досліджень і публікацій. Уже понад півстоліття проблема створення дієвої моделі інформаційної політики перебуває в центрі зарубіжних дослідницьких ініціатив. Про це засвідчують праці Н. Вінера, Д. Белла, Е. Бредлі, П. Бурдьє, Б. Гунтера, М. Дженіса, М. Кастельса, Р. Кея, М. Мая, М. Маклюєна, Т. Пітерсона, Ф. Сіберта, У. Шрамма та багатьох інших.

Світові зразки моделей державної інформаційної політики, її концептуальне обґрунтування, проблеми управління інформаційними ресурсами в державі та організаційно-правові аспекти представлені в наукових працях українських дослідників: О. Ляшенко [2015], І. Дацків [2019], О. Токар [2009], М. Пахніна [2014], І. Арістової [2000], В. Брижка [2009], І. Панової [2014]. Окремо варто відзначити праці Г. Бондар та Л. Ракутіної [2020], О. Солодкої [2013], у яких ідеться про співвідношення інформаційної політики та інформаційної безпеки, праці Ю. Нестеряка [2014; 2018], В. Негодченко [2016], Ю. Мохової та А. Луцької [2018], С. Сірого та Ю. Турченко [2012], В. Фурашева [2009], Н. Голованової [2022] з питань інформаційної політики України, її змісту, головних напрямів і способів реалізації. Серед дослідників державної інформаційної політики та стратегії інформаційної безпеки в США цікавими є праці В. Морозової [2014], О. Олійника [2012а, 2012b], В. Разіцького [2008], К. Голода [2017]. Водночас, попри дослідницьку увагу зарубіжних та вітчизняних науковців до інформаційної політики держави, донині малодослідженими залишаються проблеми можливостей щодо її оптимізації в Україні, враховуючи світовий досвід.

Мета статті полягає у виокремленні можливих напрямів удосконалення та підвищення ефективності інформаційної політики України, наданні пропозицій стосовно впровадження в практику досвіду здійснення інформаційної політики США.

Виклад основного матеріалу. Традиційно інформаційна політика охоплює питання стосовно доступу та захисту урядової інформації. Проте слід зауважити, що протягом 1970-х і 1980-х років національні уряди наполягли на розробці комплексної національної інформаційної політики. На нашу думку, це свідчить, що саме інформаційна політика має створювати умови

для прийняття ефективних державних рішень, конструктивного публічного дискурсу та продуктивної політичної діяльності.

З'ясовуючи причини формування і розвитку інформаційної політики, слід відзначити, що до 1980-х років політика держав світу, американська зокрема, спричинила розвиток технологій до такої міри, що державні та федеральні урядові установи помітно посприяли розширенню досліджень інформаційної сфери [Rzhevskaya & Feshchenko, 2022, p. 250]. З іншого боку, збільшення інноваційних розробок та їх поширення продемонстрували, що розвиток інформаційної політики безпосередньо залежить від технологічного прогресу. Це й змусило тих, хто досліджує інформаційну політику, відійти від традиційних поглядів [Jaeger et al., 2015].

Тривалий час політику в сфері інформації вважали мало значимою. Концепція національної інформаційної політики, окремо, стала можливою завдяки віднесенню законів та нормативних актів, що регулюють інформацію, до стратегічно значимих. У кінцевому підсумку, не багато урядів запровадили єдиний комплекс інформаційної політики. Та, незважаючи на це, у світі формування й запровадження інформаційної політики і надалі зростає.

Зазвичай прерогативою інформаційної політики є конфіденційність, безпека, інтелектуальна власність і електронне врядування. Тут важливо розуміти, що виключного залучення до вирішення цих завдань фахівців-інформаційників не достатньо. Суттєво, щоб інформаційну політику розробляли й імплементували ті, хто розуміє, що інформаційний супровід є системним і виконує комунікаційну місію.

У широкому розумінні термін „інформаційна політика” позначає всі закони, нормативні акти та доктринальні положення стосовно інформації, комунікації та культури. Окремо він містить дії щодо ухвалення рішень та їхнього виконання, втілення яких має конструктивні наслідки для всього суспільства [Braman, 2011].

За впровадження інформаційної політики в Україні відповідальними є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення та Міністерство цифрової трансформації України [Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, 2019], що стало „головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкопasmового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних

послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг” [Положення про Міністерство цифрової трансформації, 2019]. Створення такого міністерства демонструє зацікавленість держави в контролі сфери інформаційного простору задля безпеки громадян та всієї країни.

Для формулювання цілей державної інформаційної політики об’єктивним буде те, що вона має скеровуватися на формування інформаційного простору держави; розширення і вдосконалення правової бази для регулювання суспільних відносин, націлених на здобуття, поширення та використання інформації; поглиблення політичної стабільності в державі та гарантування інформаційної безпеки суспільства.

Вирішення зазначених завдань потребує ефективного управління всіма видами інформаційних ресурсів, елементами інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, державної підтримки вітчизняного ринку інформаційних технологій, засобів, продуктів і послуг та регулювання діяльності державних електронних і друкованих медіа.

Серед значимих характеристик інформаційної політики є те, що вона забезпечує інформаційні ресурси послідовним, скоординованим та тривалим технологічним супроводом, створює вільний доступ до них, пропонує користувачам інструменти ефективного пошуку, використання та передачі інформації. Важливо розуміти, що дієву інформаційну політику можна розробити лише шляхом консенсусу, залучивши всі зацікавлені сторони, що значно підвищить її стійкість та імовірність упровадження.

І, нарешті, однією з особливостей, що ставлять інформаційну політику поряд із найбільш дієвими інструментами міжнародної взаємодії, є те, що вона може бути засобом розв’язання глобальних проблем.

Проте інформаційна політика, зазвичай, не є самоціллю. Саме тому іноді уряди не підтримують необмежений глобальний доступ до інформації та її поширення, використовують інформаційну політику у власних цілях, перешкоджаючи комунікації й обговоренню адміністративних дій, захисту приватних інтересів, чим підсилюють панічні настрої в суспільстві [Weiner, 2013].

Інформаційна політика в умовах війни. Якщо мовиться про державну інформаційну політику в умовах війни, то вона має скеровуватися на вирішення основних завдань розвитку всього суспільства. Серед них важливим є створення єдиного інформаційного простору та долучення до світового інформаційного простору, гарантування інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави [Горбань, 2015, с. 138]. Тож, у нинішньому вітчизняному контексті інформаційна політика має бути інструментом гарантування безпеки людини, суспільства, держави й світової спільноти

Інформаційна політика в умовах війни — це система заходів, здійснюваних державою разом із інститутами громадянського суспільства, скерованих на регулювання інформаційних процесів, формування та розвитку інформаційного суспільства, де пріоритетними є оборонні цілі. Така пріоритетність викликана потребою захистити права й інтереси

людини, моральні цінності, гарантувати інформаційну безпеку особистості, суспільства і держави.

Суттєвим є те, що алгоритм роботи представників медіа в умовах воєнного стану, в Україні зокрема, обмежує розголошення інформації, що може призвести до оприлюднення стратегічних даних про дії ЗСУ та військові об'єкти. Окремо встановлені правила роботи журналістів для цього періоду вимагають обмежень під час поширення інформації, бо це може суттєво зашкодити національній безпеці.

Організаційні та правові засади реалізації державної інформаційної політики в умовах воєнного стану. Державна інформаційна політика в умовах війни в сфері медіа в Україні регулюється Законом України „Про медіа” від 13 грудня 2022 року [Про медіа, 2022], що покликаний гарантувати права на свободу висловлення думок, на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, права на захист національних інтересів України і права користувачів медіа-сервісів. Згідно з цим законом діяльність у медіасфері регулюється відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості.

Проте, на жаль, нині нормативно-правова діяльність не охоплює такий важливий аспект діяльності медіа, як журналістське розслідування. Ідеться про відсутність всебічного аналізу та вивчення фактів і подій, що стосуються латентних аспектів суспільних проблем та справжніх причин їхнього нерозголошення перед громадським загалом. В умовах війни та інформаційного протистояння агресорові зростає вагомість неупереджених результатів такого аналізу.

Саме під час воєнного стану актуалізується питання правомірності оприлюднення результатів журналістського розслідування та їхнього публічного обговорення, що може призвести до гострого протистояння між суб'єктами державної влади та медіа. Така ситуація деструктивно впливає на психологічний стан громадян, загрожує цілісності соціальної системи, порушує єдність громадянського суспільства та держави [Терещенко, 2023].

Отже, забезпечення балансу інтересів у цій ситуації можливе завдяки встановленню відповідних нормативно-правових положень на рівні підзаконних актів, дія яких обмежується періодом воєнного стану. І хоча в демократичному суспільстві неможливо заборонити проведення журналістських розслідувань, у період воєнного конфлікту потрібно накладати обмеження, зокрема, на процедуру оприлюднення його результатів.

Інформація, здобута під час такого розслідування, може бути розглянута як орієнтовна, але далі її необхідно передавати до компетентних правоохоронних органів держави для подальшої перевірки і встановлення обсягу даних для публічного оприлюднення. Пріоритетом у цьому має бути захист інтересів суспільства, держави, прав та свобод громадян в умовах війни.

Указом Президента України від 25 лютого 2017 року була затверджена „Доктрина інформаційної безпеки України” [Доктрина про інформаційну безпеку України, 2017]. Проте в умовах повномасштабного воєнного вторгнення, 18 березня 2022 року, було ухвалено рішення Ради національної

безпеки і оборони України (РНБО) „Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану”, в якому визначено, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним завданням національної безпеки [Про медіа, 2022]. Також створено Центр протидії дезінформації при РНБО України, де можна здобути актуальну інформацію щодо інформаційно-безпекових викликів і подій.

Нині ми спостерігаємо зростання загроз від наслідків застосування методів інформаційного впливу з боку стратегічних противників та глобальних терористичних організацій. Це — не лише окремі військово-політичні операції, а й показники розвитку стратегічного потенціалу. Захист від таких загроз є надважливим для Збройних сил України та їхнього особового складу, який є головною мішенню для ураження.

Захист інформаційних ресурсів. Наразі пріоритетним завданням є захист інформаційних ресурсів, саме тому фахівці з безпекових питань, а особливо — інформаційно-безпекових, повинні вміло управляти інформаційними потоками та використовувати їх для захисту держави.

Планування та реалізація цілеспрямованого інформаційного впливу на військовослужбовців вимагає попередньої підготовки та навичок ідентифікації таких загроз. Найбільш серйозною проблемою, з погляду безпеки, є використання соціальних мереж, через які важлива інформація випадково може стати доступною широкому колу осіб. Саме тому серед головних завдань є виявлення таких загроз та їх негайне усунення.

Заходи з гарантування безпеки можна розділити на дві групи [Цимбалюк та Бабінська, 2014]. До першої групи належить захист інформаційних систем від пошкодження і запобігання витоку та перехоплення інформації. Це містить у собі захист об'єктів військової дислокації та комп'ютерної техніки від пошкодження, захист від віддаленого вторгнення, гарантування безпеки інформації, що становить державну або військову таємницю, радіоелектронний захист, використання захищених моделей комп'ютерів і програмного забезпечення, а також захист систем зв'язку.

Друга група заходів спрямована на запобігання цілеспрямованого інформаційно-психологічному впливу на психіку військовослужбовців та корекцію інформації, що транслюється потенційними супротивниками. Це вимагає досліджень методів впливу на психіку, ведення психологічної роботи з військовослужбовцями та ін.

Для успішної реалізації цих заходів потрібно створити спеціалізовані підрозділи і використовувати найновіші наукові розробки та програмне забезпечення. Важливо знати, що робота в цьому керунку вимагає комплексного підходу та співпраці між різними підрозділами спеціалізованих служб та аналітичними центрами.

Інформаційна безпека військових формувань. Надзвичайно важливою стає інформаційна безпека військових формувань, оскільки деморалізація війська безпосередньо впливає на зниження бойового духу та підрив його бойової готовності. Також необхідно запобігати спрямованому впливу на

особовий склад через фальсифікацію інформації, посилення соціальної напруги та спроби втягнути його представників у політичні конфлікти. З цією метою проводиться психологічно-просвітницька робота з особовим складом та налагоджується співпраця з органами місцевої влади, щоб запобігти провокаційній діяльності засобів масової інформації та інших джерел інформаційних атак [Ніщименко, 2016, с. 18].

Є випадки, коли вплив на військовослужбовців виходить за межі психологічного тиску, що спричиняє не лише психічні розлади, а й — воєнні злочини чи дезертирство, призводить до створення серед військових груп, що мають на меті свідомий підриг обороноздатності держави.

Технічні проблеми помітно впливають як на функціонування інформаційних систем, що використовуються військами, включаючи системи управління, так і на збереження конфіденційної інформації, що передається військовими каналами. Це можуть бути збої в роботі системи, навмисне її пошкодження, крадіжка інформації та недбалість окремих співробітників.

Заходи захисту передбачають підвищення рівня безпеки автоматизованих систем управління і навчання персоналу відповідно до вимог захисту інформації. На державному рівні стандарти безпеки гарантуються шляхом їхнього дотримання та використання інших методик. Проте на практиці часто зволікають із упровадженням нових програмно-технічних засобів, що є умовою захисту від загроз противника. Таке зволікання може стати загрозою для загальної безпеки [Новицький, 2016, с. 34].

Досить складно реагувати на виклики технічного характеру, що містять у собі навмисне пошкодження техніки та комунікаційних ліній, іноді через недбалість особового складу або навмисні дії противника. Порушення інформаційної складової в системі життєзабезпечення військової техніки, спричинене необачністю або спеціальними атаками, може призвести до трагедій та загибелі екіпажу. Також існує ризик атак на інформаційні системи ядерних об'єктів, зокрема, серйозну загрозу становить потраплення неправдивої інформації в систему виявлення можливих атак. Необхідно вживати заходів для запобігання цим загрозам та гарантування інформаційної безпеки військових частин.

Нині серйозною проблемою є недостатня розвиненість законодавчої бази, що регулює захист інформації і протидію новим загрозам в інформаційному просторі. Низка аспектів таких явищ і їх можливих наслідків досі не відображені в нормативних актах [Олійник, 2012а, с. 65]. Це ускладнює впровадження заходів щодо відповідальності за дії або організацію діяльності, що може завдавати шкоди інформаційній безпеці Збройних сил України та військовослужбовцям. Проте ситуація поступово змінюється, розробляються нормативно-правові акти, що регулюють використання військової техніки та інших технологій, особливо іноземного виробництва.

Вище зазначалося, що з уведенням в Україні воєнного стану було внесено зміни до законодавчо-правової бази у сфері інформаційної політики та інформаційної безпеки, що враховують реалії війни. Ці зміни стосуються регулювання окремих аспектів інформаційної політики, вклю-

чаючи обмеження поширення конкретної інформації, зважаючи на її суспільно небезпечний характер, регламентацію щодо обсягу інформації для оприлюднення в умовах воєнного стану, посилення відповідальності за поширення певних видів інформації та процедур здобуття інформації. Наприклад, на законодавчому рівні було введено кримінальну відповідальність за незаконну фото- та відеозйомку переміщень військовослужбовців, зброї і техніки.

Управління суспільними процесами з боку держави неможливе без різних джерел і потоків інформації, що відображають соціальні потреби та інтереси різних суб'єктів соціально-політичного процесу і сприяють підвищенню ефективності діяльності державних органів. Взаємодія між державними органами та медіа залежить від політичної ситуації і специфіки взаємодії громадянського суспільства і влади на певному етапі їх розвитку [Захаренко, 2021].

Поява нових загроз в інформаційному просторі в період воєнного стану вимагає постійного пошуку шляхів і засобів їхньому протистоянню та подоланню наслідків впливу, що сприятиме гарантуванню інформаційної безпеки Збройних сил України.

Варто зазначити, що Україна представила дієву інформаційну політику від початку повномасштабної війни. Так, з метою інформування громадян оперативно було створено і поширено необхідні офіційні сторінки та канали державних підприємств у соціальних мережах. Створення єдиного порталу державних послуг у додатку „Дія” сприяє інформаційному розвитку держави, завдяки чому населення має доступ до основних документів та певних функцій у смартфоні, якими багато хто користується. Для Української держави необхідними є регуляція інформаційної діяльності населення, створення безпечних умов використання інформації, забезпечення його електронним документообігом, доступним у смартфоні. Створення електронного уряду надало Україні статусу інноваційної держави.

На нашу думку, вивчення зарубіжних моделей інформаційної політики, особливо в контексті гарантування інформаційної безпеки, є надзвичайно важливим для вітчизняної практики. Щодо цього, вагомим є досвід США, оскільки вони були першою державою, що впровадила електронне урядування з використанням передових інформаційних технологій, сформували систему захисту національного інформаційного суверенітету та безпеки інформаційних ресурсів [*International Strategy for Cyberspace*, 2011].

Інформаційна політика США втілюється згідно з такими принципами: захист особистого життя, безпека і надійність мереж; сприяння технологічним інноваціям; координація державних зусиль; залучення приватних інвестицій; забезпечення доступу до державної інформації; забезпечення інтерактивного доступу; концепція універсального доступу та поліпшення управління радіочастотним спектром.

Щодо гарантування інформаційної безпеки, Сполучені Штати мають відповідальні державні інституції, зокрема йдеться про Агентство національної безпеки (АНБ), Національне управління кібербезпекою при

Міністерстві внутрішньої безпеки США, Федеральне бюро розслідувань (ФБР) та Центральне розвідувальне управління (ЦРУ).

Зокрема, АНБ співпрацює з приватним сектором і науковими установами у справах боротьби з загрозами неурядовим комп'ютерним мережам. Така співпраця містить заходи щодо захисту приватних телекомунікаційних, електронних та банківських мереж, а також — заходи, спільні разом із приватними установами і громадськими організаціями, з протидії тероризму [Голод, 2017].

Слід зауважити, що вже на початку нинішнього століття понад 150 державних організацій [Проценко та Тупчієнко, 2012] і багато приватних структур США залучено до гарантування інформаційної безпеки. Всі ці заходи координує АНБ, проте головною інституцією, що відповідає за державне регулювання інформаційною безпекою, є президент.

Сучасна організаційно-правова база збереження інформаційної безпеки Сполучених Штатів, що гарантує безпеку інформаційної та оборонної системи, з'явилася після Другої світової війни, саме тоді, коли американська інформаційна система стала прицільним об'єктом деструктивного впливу радянської пропаганди. Ця правова база охоплює федеральні закони та закони штатів. У супереч відмінностям між цими законами, у США існує загальне розуміння того, що інформаційна безпека держави є важливою для безпеки кожного громадянина [United nations development programme, 2022].

Правовим підґрунтям адміністрування інформаційною безпекою США є низка федеральних законів, зокрема, „Про охорону особистих таємниць” (1974), „Про таємницю” (1974), „Про висвітлення діяльності уряду”, „Про право на фінансову таємницю” (1978), „Про доступ до інформації та про діяльність ЦРУ” (1984), „Про безпеку комп'ютерних систем” (1987), „Про комп'ютерне шахрайство та зловживання” (1986) та інші. Особливе значення мають Директиви президента США, де визначено політику і стратегію інформаційної безпеки держави. Такою, до прикладу, є Директива PD/NSC-24 (1977), що визначила політику в галузі захисту систем зв'язку, Директива SDD-145 (1984), що окреслила національну політику безпеки систем зв'язку в автоматизованих інформаційних системах.

У 1990-х роках, коли інформаційні відносини почали активно розвиватися і набувати глобального характеру, у Сполучених Штатах були прийняті федеральні закони, спрямовані на гарантування інформаційної безпеки. Серед них — закони „Про інформаційну безпеку” та „Про удосконалення інформаційної безпеки”, ухвалені в 1997 році [Morze & Veselovska, 2014]. Поряд із цим, зростання ролі інформаційних технологій у військовій сфері привело до збільшення військового впливу на інформаційну безпеку.

У 1992 році була введена в дію Директива Міністерства оборони США „Інформаційна війна”, що окреслила політику щодо захисту інформаційних ресурсів і надала відповідної значимості самому поняттю „інформаційна війна”. Директива охоплювала різні аспекти інформаційної безпеки, зокрема, психологічний вплив на супротивника, оперативну безпеку, електронне втручання, інформаційну розвідку, інформаційний захист та інші.

Задля гарантування інформаційної безпеки у США велике значення приділяється управлінню інформаційними ресурсами. Основна мета цього — забезпечення власної системи інформаційної безпеки та вплив на інформаційно-безпекову систему потенційного супротивника [United nations development programme, 2022].

Починаючи з 2001 року гарантування інформаційної безпеки було визнано головним пріоритетом національної безпеки у Сполучених Штатах і запроваджено загальні федеральні програми захисту національного інформаційного середовища в комп'ютерних мережах. Метою цих програм було створення умов для розвідувальних органів зі збору та обробки інформації стосовно загроз інформаційному потенціалу держави від інших країн та осіб. Це привело до розвитку нормативно-правової бази щодо протидії кіберзлочинності.

У 2003 році введено Національну стратегію безпечного кіберпростору, а в подальшому — прийняті різні законодавчі акти і директиви, що регулюють кібербезпеку. Особливу увагу приділяють взаємодії між державними інституціями у сфері кібербезпеки та розробці стандартів електронної аутентифікації [United nations development programme, 2022].

Значимо, що у 2009 році в Конгресі був представлений проєкт закону „Акт про кібербезпеку”, що надавав президентові США повноваження обмежувати доступ до Інтернету в будь-якій частині країни в разі загрози національній безпеці. Цей закон наголошує на ключовій ролі президента в управлінні системою кібербезпеки та визначає його вагу для захисту інформаційних проєктів загально федерального, регіонального та місцевого рівнів у сфері кібербезпеки.

За президента Б. Обами цифрову інфраструктуру США було визнано стратегічною національною цінністю, а захист цієї інфраструктури став національним пріоритетом. Таке бачення ґрунтується на ідеї М. Макклюена [McLuhan & Parkerm, 1968] про те, що в сучасному світі обмін знаннями та інформацією стає ключовим, переважаючи над обміном товарами. Таким чином, боротьба за доступ до інформаційних ресурсів та знань стає головною проблемою національної безпеки.

У 2010 році запроваджена „Ініціатива зі всебічної національної кібербезпеки”, що передбачала створення загальної федеральної мережі захищених зв'язків і спеціальних підрозділів кіберконтррозвідки для виявлення та запобігання загрозам інформаційним мережам у державі. Також була розроблена система управління ризиками у прогнозуванні можливих наслідків несанкціонованого втручання в інформаційні мережі державних установ. Для визначення втручання в державні інформаційні мережі була запроваджена програма „Ейнштейн” [Privacy Impact Assessment EINSTEIN Program, 2004].

З 2012 року хакерські атаки в США стали кваліфікуватися як збройна агресія, що вимагає відповідного реагування, а значна частина фінансування науково-дослідних розробок у США — спрямовуватися на розробку систем захисту інформації. Черговим свідченням значущості управління

інформаційною безпекою у Сполучених Штатах на державному рівні є заява Адміністрації Дж. Байдена про виділення з федерального бюджету 2024 року 27,5 млрд доларів на кібербезпеку [The US Federal Budget Allocates ..., 2024], а також — стратегічне зосередження на захисті кіберпростору дослідницьких центрів та корпорацій, що впливають на розвиток технологій, фінансову стабільність і зростання економічних показників світового співтовариства [Голод, 2017].

Зважаючи, що інформаційна індустрія є головним стратегічним чинником конкуренції та провідним сектором економіки, інформаційна політика США охоплює широке коло урядових заходів, спрямованих на створення інформаційних технологій та управління ними. Одним із ключових напрямів розвитку американської інформаційної безпеки, як і в інших державах, є гарантування національної безпеки та безпеки інформаційних систем „силових” відомств: збройних сил та зовнішньої розвідки [Терещенко, 2023].

Проекція державних пріоритетів Сполучених Штатів у гарантуванні інформаційної безпеки на вітчизняну практику дає змогу дійти **висновку**, що українська інформаційна політика потребує розвинутої системи реагування на події у сфері інформаційної безпеки; реалізації комплексних заходів щодо зменшення загроз інформаційній безпеці; забезпечення підготовки спеціалістів у сфері комп’ютерної безпеки та відповідального ставлення всього населення до питань захисту інформації, а також забезпечення надійного захисту інформаційних систем державних органів, а особливо — розвитку різних форм (надто — міжнародних) кооперації у сфері гарантування інформаційної безпеки.

Вирішуючи завдання з визначення умов створення моделі національної інформаційної політики, адаптивної до різних ситуацій, зокрема до умов воєнного стану, державі та громадянському суспільству варто зосередитися на:

— створенні й упровадженні дійових механізмів реалізації конституційних і законних інформаційних прав і свобод громадянина, суспільства і держави в Україні;

— формуванні єдиної державної системи зв’язків із громадськістю, забезпеченої інформаційною культурою;

— постійному вдосконаленні інформаційного законодавства України, враховуючи світовий досвід і реалії вітчизняного сьогодення;

— безперестанному розвитку й удосконаленні, враховуючи досягнення сучасних інформаційних технологій, національної інформаційної інфраструктури, системи інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади, підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних виробників інформаційного продукту;

— встановленні порядку функціонування та розробці дієвих механізмів забезпечення державного контролю за супутниковими, кабельними й комп’ютерними системами передачі інформації;

— забезпеченні лібералізації українського ринку телекомунікацій за умови гарантування реалізації національних інтересів та недопущення монополізації інформаційних ринків;

— розвитку науково-технічного та кадрового забезпечення інформаційної галузі;

— і, нарешті, забезпеченні інформаційного суверенітету України та вдосконаленні системи захисту національних інформаційних ресурсів.

Окрім усього, розробляючи сучасну національну інформаційну політику, доцільно створити проєкт фінансування технологічної бази держави та формування навичок у населення щодо правильного використання інформації, паралельно формуючи закони, що регулюватимуть таку діяльність.

Інформаційна політика України постійно наражається на нові виклики, адаптуючись до умов сьогодення. Попри все, вона беззаперечно має потенціал для подальшого вдосконалення. Забезпечення відкритості, прозорості, адаптивності та ефективної взаємодії з громадськістю є ключовим пріоритетом у подальшому поступі національної інформаційної політики.

Актуальним для України залишається питання створення оптимальної моделі забезпечення національної політики в інформаційній сфері, що є можливим завдяки вивченню досвіду держав розвиненого інформаційного суспільства.

Бібліографічні посилання

- Арістова, І. В. (2000). *Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти* (О. М. Бандурко, Ред.). Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ.
- Бондар, Г., & Ракутіна, Л. (2020). Інформаційна політика та інформаційна безпека. *Публічне управління та митне адміністрування*, 4(23), 42–49.
- Брижко, В. М. (2009). Про сучасну інформаційну політику. *Правова інформатика*, 2(22), 1–43.
- Голованова, Н. (2022). Інформаційна політика України в умовах війни (архетипний підхід). *Наукові перспективи*, 6(24), 57–70. <http://perspectives.pp.ua/index.php/nr/article/view/1864>
- Голод, К. (2017). Інформаційна безпека США: сучасний стан та уроки для України. *Геополітика України: історія і сучасність*, 2(19), 91–107.
- Горбань, Ю. О. (2015). Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*, 1, 136–141.
- Дацків, І. (2019). Вплив світового досвіду на формування основних засад інформаційної політики країни. *Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2, 97–109. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2019_2_13
- Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади. Постанова Кабінету Міністрів України № 829 (2019) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF#Text>
- Доктрина про інформаційну безпеку України. Указ Президента України № 47/2017 (2017) (Україна). <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>
- Захаренко, К. В. (2021). *Інституційний вимір інформаційної безпеки України: трансформаційні виклики, глобальні контексти, стратегічні орієнтири*. (Автореф. дис. ... д-ра політ. наук, Львівський національний університет імені Івана Франка). https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/aref_zakharenko.pdf

- Ляшенко, О., & Дацків, І. (2015). Концептуальні засади формування інформаційної політики країни: світовий досвід. *Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 15, 211–224. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_22
- Морозова, В. О. (2014). Державна політика та стратегії США у сфері інформаційної безпеки в умовах глобальних викликів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, спец. вип.*, 154–159. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13746/Morozova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Мохова, Ю. Л., & Луцька, А. І. (2018). Сутність та головні напрямки державної інформаційної політики України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/27.pdf
- Негодченко, В. (2016). Основні напрями державної інформаційної політики в Україні. *Інформаційне право*, 4, 77–81.
- Нестеряк, Ю. В. (2014). *Державна інформаційна політика України: теоретико-методологічні засади*. Київ: НАДУ.
- Нестеряк, Ю. В. (2018). Становлення національного інформаційного простору України. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія: Державне управління*, 1, 11–17.
- Ніщименко, О. А. (2016). Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. *Наше право*, 1, 17–23.
- Новицький, А. (2016). Щодо питання структуризації інформаційного права як наукової категорії. *Актуальні проблеми правознавства*, 4, 34–38.
- Олійник, О. (2012а). Адміністративно-правові засади інформаційної безпеки. *Європейські перспективи*, 4(1), 65–68.
- Олійник, О. В. (2012b). Інформаційна безпека США. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*, 1, 280–288.
- Панова, І. В. (2014). Парадигма сучасного інформаційного права України. *Інформація і право*, 3(12), 31–40.
- Пахнін, М. Л. (2014). Особливості державної інформаційної політики в розвинених країнах світу. *Теорія та практика державного управління*, 4, 414–422.
- Положення про Міністерство цифрової трансформації. Постанова Кабінету Міністрів України. № 856 (2019) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12>
- Про медіа. Закон України № 2849-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
- Проценко, Д., & Тупчієнко, Д. (2012). Огляд підходів до регулювання нових конвергентних аудіовізуальних засобів масової інформації: міжнародний досвід. *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення*. http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2012/PDF/Brochure_ReviewOfRegulatoryApproaches.pdf
- Разіцький, В. (2008). Інформаційна політика США в ХХ ст.: Становлення та розвиток. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 94–95, 48–51.
- Сірий, С., & Турченко, Ю. (2012). Інформаційна політика України доби глобалізації: теоретичний аналіз. *Політичний менеджмент*, 4–5, 237–245.

- Солодка, О. М. (2013). Сучасні тенденції міжнародної політики забезпечення інформаційної безпеки. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*, 3, 25–29.
- Терещенко, В. В. (2023). Особливості державної інформаційної політики в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2, 391–395. http://www.lsej.org.ua/2_2023/92
- Токар, О. (2009). Державна інформаційна політика: проблеми визначення концепту. *Політичний менеджмент*, 5, 131–141.
- Фурашев, В. (2009). Інформаційні операції крізь призму системи моніторингу та інтеграції Інтернет-ресурсів. *Правова інформатика*, 2, 49–57.
- Цимбалюк, В. С. & Бабінська, А. В. (2014). Правове регулювання інформаційної безпеки в Україні: проблеми теорії та практики. *Адміністративне право і процес*, 2(8), 22–30.
- Braman, S. (2011). Defining information policy. *Journal of Information Policy*, 1, 1–5. https://www.academia.edu/2310219/Defining_Information_Policy
- International Strategy for Cyberspace*. (2011). White House. http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf
- Jaeger, P. T., Gorham, U., & Greene N. (2015, July). Teaching Information Policy in the Digital Age: Issues, Strategies, and Innovation. *J. of Education for Library and Information Science*, 56(3). (Summer). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1074656.pdf>
- McLuhan, M., & Parkerm, H. (1968). *Through the Vanishing Point: Space in Poetry and Painting*. N.Y.: Harper & Row.
- Morze, N., & Veselovska, O. (2014). An analysis of information society development in Ukraine. *CeON Repository*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6189/1/N_Morze_O_Veselovska_EICDDC_IS.pdf
- Privacy Impact Assessment EINSTEIN Program. (2004). In *Collecting, Analyzing, and Sharing Computer Security Information Across the Federal Civilian Government*. United States Computer Emergency Readiness Team (US-CERT). https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/privacy/privacy_pia_einstein.pdf
- Rzhevsk, N., & Feshchenko, A. (2022). The peculiarities of Space State Information Policy. Language-Cultura-Politics. *International Journal*, 1, 247–264. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_54515_lcp_2022_1_247-264
- The US Federal Budget Allocates 275 billion dollars for Cyber Security*. (2024). <https://hackyourmom.com/en/novyny/federalnyj-byudzhet-ssha-vydilyaye-275-mlrd-dolariv-na-kiberbezopasnist/>
- United nations development programme. Human Development Reports. (2022). *Human Development Report 2021–2022*. <https://hdr.undp.org/en/indicators/52306>
- Weiner, S. A. (2013). Overview: The Role of Information Policy in Resolving Global Challenges. *Purdue Policy Research Institute Policy Briefs*, 1(1), Article 6. <https://docs.lib.purdue.edu/gpripb/vol1/iss1/6/>

References

- Aristova, I. V. (2000). *Derzhavna informatsiina polityka: orhanizatsiino-pravovi aspekty* [State information policy: organizational and legal aspects]. (O. M. Bandurko, Red.). Kharkiv: Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Bondar, H., & Rakutina, L. (2020). Informatsiina polityka ta informatsiina bezpeka [Information policy and information security]. *Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia*,

- 4(23), 42–49 [in Ukrainian].
- Braman, S. (2011). Defining information policy. *Journal of Information Policy*, 1, 1–5. https://www.academia.edu/2310219/Defining_Information_Policy
- Bryzhko, V. M. (2009). Pro suchasnu informatsiinu polityku [About modern information policy]. *Pravova informatyka*, 2(22), 31–43 [in Ukrainian].
- Datskiv, I. (2019). Vplyv svitovoho dosvidu na formuvannia osnovnykh zasad informatsiinoi polityky krainy [The influence of world experience on the formation of the main principles of the country's information policy]. *Nauk. zap. Ternopil. nats. ped. un-tu im. Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2, 97–109. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2019_2_13 [in Ukrainian].
- Deiaki pytannia optymizatsii systemy tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady [Some issues of optimization of the system of central executive bodies]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 829 (2019) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Doktryna pro informatsiinu bezpeku Ukrainy [The doctrine of information security of Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 47/2017 (2017) (Ukraine). <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> [in Ukrainian].
- Furashev, V. (2009). Informatsiini operatsii kriz pryzmu systemy monitorynhu ta intehratsii Internet-resursiv [Information operations through the prism of the system of monitoring and integration of Internet resources]. *Pravova informatyka*, 2, 49–57 [in Ukrainian].
- Holod, K. (2017). Informatsiina bezpeka SSHA: suchasnyi stan ta uroky dlia Ukrainy [US information security: state of the art and lessons for Ukraine]. *Heopolytika Ukrainy: istoriia i suchasnist*, 2(19), 91–107 [in Ukrainian].
- Holovanova, N. (2022). Informatsiina polityka Ukrainy v umovakh viiny (arkhetypnyi pidkhid) [Information policy of Ukraine in the conditions of war (archetypal approach)]. *Naukovi perspektyvy*, 6(24), 57–70. <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1864> [in Ukrainian].
- Horban, Yu. O. (2015). Informatsiina viina proty Ukrainy ta zasoby yii vedennia [Information war against Ukraine and means of its conduct]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy*, 1, 136–141 [in Ukrainian].
- International Strategy for Cyberspace*. (2011). White House. http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/international_strategy_for_cyberspace.pdf
- Jaeger, P. T., Gorham, U., & Greene N. (2015, July). Teaching Information Policy in the Digital Age: Issues, Strategies, and Innovation. *J. of Education for Library and Information Science*, 56(3). (Summer). <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1074656.pdf>
- Liashenko, O., & Datskiv, I. (2015). Kontseptualni zasady formuvannia informatsiinoi polityky krainy: svitovyi dosvid [Conceptual foundations of the formation of the country's information policy: world experience]. *Ukraina–levropa–Svit. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 15, 211–224. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_15_22 [in Ukrainian].
- McLuhan, M., & Parkerm, H. (1968). *Through the Vanishing Point: Space in Poetry and Painting*. N.Y.: Harper & Row.
- Mokhova, Yu. L., & Lutska, A. I. (2018). Sutnist ta holovni napriamky derzhavnoi informatsiinoi polityky Ukrainy [The essence and main directions of the state information policy of Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/27.pdf [in Ukrainian].

- Morozova, V. O. (2014). Derzhavna polityka ta stratehii SShA u sferi informatsiinoi bezpeky v umovakh hlobalnykh vyklykiv [US public policy and strategies in the field of information security in the face of global challenges]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin, spets. vyp.*, 154–159. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13746/Morozova.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
- Morze, N., & Veselovska, O. (2014). An analysis of information society development in Ukraine. *CeON Repository*. https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6189/1/N_Morze_O_Veselovska_EICDDC_IS.pdf
- Nehodchenko, V. (2016). Osnovni napriamy derzhavnoi informatsiinoi polityky v Ukraini [The main directions of the state information policy in Ukraine]. *Informatsiine pravo*, 4, 77–81 [in Ukrainian].
- Nesteriak, Yu. V. (2014). *Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady* [The main directions of the state information policy in Ukraine]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
- Nesteriak, Yu. V. (2018). Stanovlennia natsionalnogo informatsiinoho prostoru Ukrainy [Formation of the national information space of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Serii: Derzhavne upravlinnia*, 1, 11–17 [in Ukrainian].
- Nishchymenko, O. A. (2016). Informatsiina bezpeka Ukrainy na suchasnomu etapi rozvytku derzhavy i suspilstva [Information security of Ukraine at the current stage of development of the state and society]. *Nashe pravo*, 1, 17–23 [in Ukrainian].
- Novytskyi, A. (2016). Shchodo pytannia strukturyzatsii informatsiinoho prava yak naukovoï katehorii [Regarding the issue of structuring information law as a scientific category]. *Aktualni problemy pravoznavstva*, 4, 34–38 [in Ukrainian].
- Oliinyk, O. (2012a). Administratyvno-pravovi zasady informatsiinoi bezpeky [Administrative and legal principles of information security]. *Yevropeiski perspektyvy*, 4(1), 65–68 [in Ukrainian].
- Oliinyk, O. V. (2012b). Informatsiina bezpeka SShA [US Information Security]. *Borotba z orhanizovanoïu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka)*, 1, 280–288 [in Ukrainian].
- Pakhnin, M. L. (2014). Osoblyvosti derzhavnoi informatsiinoi polityky v rozvynenykh krainakh svitu [Peculiarities of state information policy in developed countries of the world]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*, 4, 414–422 [in Ukrainian].
- Panova, I. V. (2014). Paradyhma suchasnoho informatsiinoho prava Ukrainy [Paradigm of modern information law of Ukraine]. *Informatsiia i pravo*, 3(12), 31–40 [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Ministerstvo tsyfrovoy transformatsii [Regulations on the Ministry of Digital Transformation]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 856 (2019) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#n12> [in Ukrainian].
- Privacy Impact Assessment EINSTEIN Program. (2004). In *Collecting, Analyzing, and Sharing Computer Security Information Across the Federal Civilian Government*. United States Computer Emergency Readiness Team (US-CERT). https://www.dhs.gov/xlibrary/assets/privacy/privacy_pia_einstein.pdf
- Pro media [About media]. Zakon Ukrainy № 2849-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> [in Ukrainian].
- Protsenko, D., & Tupchiienko D. (2012). Ohliad pidkhodiv do reholiuvannia novykh konverhentnykh audiovizualnykh zasobiv masovoi informatsii: mizhnarodnyi

- dosvid [Review of approaches to the regulation of new convergent audiovisual media: international experience]. *Natsionalna rada Ukrainy z pytan telebachennia i radiomovlennia*. http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2012/PDF/Brochure_ReviewOfRegulatoryApproaches.pdf [in Ukrainian].
- Razitskiy, V. (2008). Informatsiina polityka SShA v XX st.: Stanovlennia ta rozvytok [The information policy of the USA in the 20th century: Formation and development]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia, 94–95*, 48–51 [in Ukrainian].
- Rzhevskaya, N., & Feshchenko, A. (2022). The peculiarities of Space State Information Policy. Language-Cultura-Politics. *International Journal*, 1, 247–264. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_54515_lcp_2022_1_247-264
- Siryŭ, S., & Turchenko, Yu. (2012). Informatsiina polityka Ukrainy doby hlobalizatsii: teoretychnyi analiz [Information policy of Ukraine in the age of globalization: theoretical analysis]. *Politychnyi menedzhment*, 4–5, 237–245 [in Ukrainian].
- Solodka, O. M. (2013). Suchasni tendentsii mizhnarodnoi polityky zabezpechennia informatsiinoi bezpeky [Modern trends in the international policy of ensuring information security]. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*, 3, 25–29 [in Ukrainian].
- Tereshchenko, V. V. (2023). Osoblyvosti derzhavnoi informatsiinoi polityky v umovakh viiny [Peculiarities of state information policy in conditions of war]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 391–395. http://www.lsej.org.ua/2_2023/92 [in Ukrainian].
- The US Federal Budget Allocates 275 billion dollars for Cyber Security*. (2024). <https://hackyourmom.com/en/novyny/federalnyj-byudzhet-ssha-vydilyaye-275-mlrd-dolariv-na-kiberbezopasnist/>
- Tokar, O. (2009). Derzhavna informatsiina polityka: problemy vyznachennia kontseptu [State information policy: problems of defining the concept]. *Politychnyi menedzhment*, 5, 131–141 [in Ukrainian].
- Tsymbaliuk, V. S., & Babinska, A. V. (2014). Pravove rehuliuвання informatsiinoi bezpeky v Ukraini: problemy teorii ta praktyky [Legal regulation of information security in Ukraine: problems of theory and practice]. *Administrativne pravo i protses*, 2(8), 22–30 [in Ukrainian].
- United nations development programme. Human Development Reports. (2022). *Human Development Report 2021–2022*. <https://hdr.undp.org/en/indicators/52306>
- Weiner, S. A. (2013). Overview: The Role of Information Policy in Resolving Global Challenges. *Purdue Policy Research Institute Policy Briefs*, 1(1), Article 6. <https://docs.lib.purdue.edu/gpripb/vol1/iss1/6/>
- Zakharenko, K. V. (2021). Instytutsiinyi vymir informatsiinoi bezpeky Ukrainy: transformatsiini vyklyky, hlobalni konteksty, stratehichni oriientyry [Institutional dimension of information security of Ukraine: transformational challenges, global contexts, strategic orientations]. (Avtoref. dys. d-ra polit. nauk, Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka). https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/04/aref_zakharenko.pdf [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024

Картографування „нації нізвідки”. Токсичний вплив „імперського знання” та виклики деколонізації

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Mykola Riabchuk,
Candidate of Political Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Анотація. У статті досліджуються причини тривалої відсутності України на ментальних мапах більшості європейців і жителів цілого світу. До 1991 р. це пояснювалося відсутністю України на політичних мапах: панівна у світовій політичній думці тенденція ототожнювати нації з державами робила автоматично всі бездержавні нації „невидимими” — зводила їх до рівня етнічних груп, якими опікуються переважно етнографи. Поява України на політичних мапах після здобуття незалежності не розв’язала проблеми: формальна „видимість”, виявляється, зовсім не гарантує адекватного сприйняття країни, а відтак і ефективної щодо неї політики. Відсутність належної міжнародної реакції

на російську агресію в Україні 2014 р. та подальшу гібридну війну стала наочним виявом такої неадекватності, не до кінця подоланої навіть після повномасштабного російського вторгнення. Стаття показує, що головною причиною тривалої української „невидимості”, як і теперішніх когнітивних непорозумінь, є некритичне засвоєння світовою спільнотою російського погляду — як на саму Росію, так і на колонізовані нею народи. Цей погляд артикулюється системою наративів, розроблених імперією з метою підірвати суб’єктність підкорених націй, зробити їх практично невидимими й нечутними для решти світу і маловартісними, неповноцінними для самих себе. Ева Томпсон, слідом за Едвардом Саїдом, окреслює цю дискурсивну систему як „імперське знання”. Впродовж двох останніх століть імперія успішно інституціалізувала й поширила його у світі як нібито „знання наукове”, а тому беззаперечне, нормалізоване, піднесене до рівня „загальновідомих істин”, що не підлягають сумніву. Стаття доводить, що саме нормалізація та інтерналізація цього знання у світі значною мірою обумовили хибну політику тамтешніх урядів щодо Росії та України. Його фальшиві постулати сприяють і досі глобальному проникненню російської антиукраїнської пропаганди, перешкоджаючи об’єднаній міжнародній відповіді на російську агресію. У статті обґрунтовується потреба й основні напрями деконструкції цього „знання”, насамперед в академічній сфері, в рамках поточних глобальних процесів деколонізації.

Ключові слова: Україна, Росія, імперське знання, російсько-українська війна, деколонізація.

Mapping a „Nowhere Nation”. The Toxic Spell of „Imperial Knowledge” and Challenges of Decolonization

Abstract. The article explores the reasons for the protracted absence of Ukraine from the mental maps of most Europeans and people elsewhere. Until 1991, this was explained by the absence of Ukraine on political maps and the prevailing tendency to identify nations with states that made stateless nations politically „invisible”. The appearance of Ukraine on political maps after its independence did not solve the problem: formal „visibility” could not guarantee adequate perception of the country and, consequently, effective policy toward it. The lack of an adequate international response to Russia’s aggression in Ukraine in 2014 and the subsequent hybrid war was a clear manifestation of this inadequacy, which has not been fully overcome even after the 2022 full-scale Russian invasion. The article proves that the main reason for Ukraine’s „invisibility”, as well as current cognitive misunderstandings, is the uncritical adoption by the international community of the Russian point of view, both on Russia itself and on the peoples it colonized. This point of view is articulated by a system of narratives developed by the empire with the primary goal to deprive the subjugated nations of any agency, to make them virtually invisible for the rest of the world and inferior for themselves. Ewa Thompson defined this system of narratives as „imperial knowledge”. Over the past two centuries, the empire has successfully institutionalized and disseminated it in the world as allegedly „scientific” and therefore unquestionable; normalized, elevated it to the level of „common wisdom” that should not be questioned. It was the international normalization and internalization of that knowledge that contributed to the misguided policies of most governments toward both Russia and Ukraine. Its false postulates still contribute to the global penetration of Russian anti-Ukrainian propaganda and preclude a unified international response to Russian aggression. The article proposes a radical deconstruction of that „knowledge”, within the ongoing global processes of decolonization.

Key words: Ukraine, Russia, imperial knowledge, Russian-Ukrainian war, decolonization.

Постановка проблеми. Гучна поразка російських військ під Києвом навесні 2022 року та їхня неспроможність захопити Україну, як планувалося, за кілька днів виявилися несподіванкою не лише для московського керівництва, затруєного власною пропагандою, а й для більшості західних урядів, які, попри цілком іншу політичну позицію, здебільшого поділяли російські уявлення і щодо гаданої російської сили та величі, і щодо української слабкості й неспроможності. Причина цієї епістемологічної схожості між політичними опонентами у їхньому ставленні до України заслуговує докладнішого аналізу, оскільки її з’ясування дає можливість деконструювати ті спільні ідеологічні засновки і ментальні шаблони, які ту подібність обумовили. В основі обох уявлень про Україну — і російського, і західного — лежить, імовірно, та сама ідеологічна матриця, сформована в основному російськими ідеологами і поширена й нормалізована як буцімто „об’єктивна істина” на Заході. Для аналізу цієї ідеології доцільно застосувати

метод історико-культурологічного аналізу, запропонований Евою Томпсон у книзі „Імперське знання. Російська література і колоніалізм” [2000] та Ларі Вулфом у книзі „Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва” [1994], а також історико-дискурсивний аналіз британського і французького „орієнталізму” як засобу домінування над Сходом, запропонований Едвардом Саїдом в однойменній книзі [1978]. Ключовою в усіх цих дослідженнях є концепція „імперського знання” як системи наративів, вироблених імперією для ошляхетнення власного іміджу, власної величі та всесвітньої універсальності і водночас для приниження і применшення підпорядкованих їй народів, позбавлення їх голосу, видимості й суб’єктності.

Мета дослідження полягає, таким чином, у з’ясуванні основних ідеологічних підвалин російського „імперського знання” про Україну та про уявне „спільне” українсько-російське минуле, поширення й утвердження основних елементів цього „знання” у світі та його вплив на сприйняття (чи, радше, несприйняття) України в світі впродовж XIX–XX ст. і аж до 2014–2022 років. **Завдання** статті — полегшити деконструювання імперського „знання” як на фактологічному, так і, особливо, на концепційному рівні і посприяти таким чином нейтралізації його токсичного впливу у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу.

1. Імперське знання. Гучний провал Росії у досягненні задекларованих цілей у перші дні, тижні, а згодом і місяці тотального військового вторгнення в Україну пояснюють насамперед двома фатальними прорахунками Москви: завищеною оцінкою своїх власних сил і спроможностей та недооцінкою здатності України до опору. Обидві помилки зумовлені системними вадами путінської системи: її авторитарною жорсткістю, яка перешкоджає ефективному потоку інформації, особливо якщо ця інформація невітшна для начальства; та засадничо упередженим, ідеологічно викривленим уявленням росіян про самих себе і, особливо, про українців, унаслідок чого реакція на різноманітні виклики й ситуації виявлялася часто неадекватною. Це уявлення квінтесенційно сформулював Владімір Путін у своїх сумнозвісних сентенціях про те, що Україна — це „навіть не країна”, і що українці та росіяни — „один народ”. Упродовж багатьох років російські політики та ідеологи зятято повторювали цю мантру і детально її розвивали. А в липні 2021 року сам Путін опублікував на кремлівському офіційному сайті квазіісторичний трактат, у якому доводив, що Україна ніколи не існувала і не повинна існувати як окрема від Росії нація.

„Заперечення України”, безумовно, не є винаходом Путіна. Воно було наріжним каменем російської (імперської) ідентичності з моменту винайдення „Росії” в першій чверті XVIII століття. Україні випало стати центральним елементом цієї конструкції, оскільки перетворення євразійської Московії на європейську „Росію” за часів Петра I вимагало присвоєння імені та спадщини Київської Русі – середньовічного державного утворення, яке було насамперед протоукраїнським і протобілоруським і

лише дуже віддалено й маргінально проторосійським. Для присвоєння тої спадщини було вигадано політичну тяглість між Києвом XII ст. та Московією XVII ст. і сконструйовано квазілатинську назву „Русь-сія/Рос-сія”, яка давала змогу семантично прирівняти Московське царство до Київської Русі.

Ця невибаглива термінологічна маніпуляція (Русь = Росія) мала, однак, далекосяжні наслідки, оскільки легітимізувала претензії Москви на всю історію Русі (хоча та мала до неї дуже маргінальний стосунок), легітимізувала так само претензії на всю її територію (хоча її історичне ядро вже кілька століть було частиною зовсім іншої держави — Речі Посполитої) а головне — делегітимізувала саме існування українців і білорусів, для яких у цьому міфічному московсько-„руському” наративі просто не лишалося місця: їх було дискурсивно перетворено в регіональний різновид „росіян” (тобто, точніш, у різновид московитів, що перейменувалися в „росіян”). Українці, які все ж наполягали на своїй окремій ідентичності, намагалися зберегти свою мову як повноцінний засіб спілкування і розвинути високу культуру поза межами дозволеного етнографізму, небезпідставно сприймалися як вороги, підризна сила, що загрожує цілісності та легітимності імперії. Україна залишалася небезпечним свідком історичної крадіжки, нездоланною перешкодою на шляху до повного й беззастережного привласнення спадщини Русі. Вона була справді чужорідним тілом на чудовій міфологічній картині. Цю перешкоду слід було неодмінно поглинути, перетравити, привласнити — або знищити.

Відтак російське ставлення й російська політика щодо України були забарвлені екзистенційною тривогою — не лише тому, що без України Росія переставала бути імперією в геополітичному сенсі, як це слушно зауважив Збігнев Бжезінський, а й тому, що переставала бути імперією за своєю культурною й психологічною суттю. Без України росіяни мусили б ретельно переглянути свою ідентичність, винайти новий історичний наратив, який би виводився з Москви, а не з Києва, й розробити нову ідею російськості, яка б не включала до себе Україну як складову частину. Тобто Росія у підсумку мала б стати „нормальною” європейською національною державою в межах фіксованих, міжнародно визнаних і загальноприйнятих кордонів, а не імперією, що постійно розширюється, з месіанськими претензіями і хворобливими ресентиментами.

Путін не винайшов нічого нового у своєму палкому запереченні незалежної України, а лише реанімував українофобські ідеї російських філософів XIX — початку XX століть — ідеї, які були мудро замінені Радянським Союзом на більш витончену (і підступну) теорію „зближення й остаточного злиття братніх народів”. Путін, який звинувачує більшовиків у руйнуванні імперії та „винайденні” різних радянських національностей, яких ніколи буцімто не існувало, фундаментально помиляється. Тому що більшовики якраз, насправді, порятували імперію, пішовши на певні тактичні (тимчасові й суворо контрольовані) поступки національним рухам на її околицях, тобто зробили те, що їхні опоненти-монархісти на чолі з улюбленим героєм Путіна

генералом Денікіним не хотіли навіть обговорювати — і тому й програли. Путін, як і його попередники-монархісти, справді „одержимий Україною та її унікальним значенням для російської національної ідентичності... Для нього "розкол" 1991 року, що призвів до незалежності України, розтяв російське національне тіло, позбавивши Москву не лише мільйонів "одноплемінників" та обширних "історичних російських земель", а й, головне, найціннішої і найдавнішої частини "російської" історії" [Torbakov, 2023]. Єдина новація, яку Путін вніс у цей українофобський світогляд, була не в теорії, а на практиці. Він заповзвся вирішити „українське питання” раз і назавжди, розв’язавши геноцидну війну.

Як і слід було очікувати, заангажоване, ідеологічно викривлене бачення дійсності унеможливило як адекватне сприйняття фактів, так і їхню розумну інтерпретацію. Оскільки Україна програмно оголошувалася „навіть не країною”, а українці визначалися як „один народ” з росіянами, все, що суперечило цьому поглядіві, ігнорувалося або применшувалося як несуттєве, тимчасове, екзогенне, штучне — дрібне відхилення від уявної („загальноруської”) нормальності, яке можна легко виправити відповідною соціальною інженерією.

Україна сама посилювала неоднозначні сигнали російським ідеологам, бо ж у 1990-х роках лише частина українців (приблизно третина населення) твердо стояла за радикальний розрив із комуністичним минулим (яке розглядалося також як колоніальне) і за швидку і повноцінну інтеграцію в євроатлантичну структуру. Інша частина, „мовчазна більшість”, неохоче відмовлялася від звичного способу життя в незручній, але „своїй” пострадянській комуналці на користь невідомої й невизначеної „європейської спільноти”, у якій, як постійно підкреслювали пострадянські політики, „на нас ніхто не чекає”. Українці, на відміну від росіян, не були антизахідними, проте наївно сподівалися поєднати ціннісно несумісні орієнтації: прилучитися до європейської модерності, але зберегти при тому зв’язки з архаїчно-міфічною православно-східнослов’янською спільнотою; прийняти європейську демократію, свободу і верховенство права, але зберегти неформальні інституційні практики дедалі авторитарнішої пострадянської „Євразії”.

Багато спостерігачів плутали цю амбівалентність з „проросійською” орієнтацією, а російські політики та ідеологи вірили в неї особливо охоче. І ті, й ті нехтували при тому двома глибинними чинниками, які, зрештою, й визначили „євроатлантичний” дрейф України. Одним із них був низовий український патріотизм, який у всіх критичних ситуаціях (наприклад, у конфлікті з Росією за острів Тузла 2003 року) виразно брав гору над залишковою прив’язаністю до уявної східнослов’янської спільноти і, врешті, привів до радикального з нею розриву. А другим недооціненим чинником була істотно відмінна — більш індивідуалістична й анти-авторитарна — політична культура, яку українське суспільство зберегло попри століття русифікації та радянської. Ця відмінність стала особливо помітною у 2000-х роках, коли українські правителі пробували безуспішно наслідувати авторитарні практики своїх російських і білоруських колег.

У 2012 році, за даними соціологів, прозахідні настрої в українському суспільстві вперше переважили над „східнослов'янськими”. Це відбивало, з одного боку, загалом очевидну цивілізаційну привабливість Заходу та ЄС як одної з його ключових інституцій, вплив притаманної їм „м'якої сили”, а з другого боку, було також результатом певних внутрішніх змін в українському суспільстві, яке залишалося протягом усіх пострадянських років відносно вільним, відкритим і плюралістичним. Зміна поколінь, імовірно, також відіграла роль, як і зростання авторитаризму в сусідній Росії, яке ще більш підірвало привабливість цієї країни та „євразійського” вибору, який вона уособлювала. Революція гідності 2013–2014 рр. стала у певному сенсі наслідком і водночас символом цього проєвропейського вибору, каталізатором істотних ментальних змін у суспільстві, чинником, що кардинально прискорив його політичну вестернізацію. Російське вторгнення 2014 року фактично поклато край тривалій амбівалентності України, завдавши смертельного удару по залишковій „східнослов'янській” ідентичності багатьох людей, остаточно відсунувши ці уявлення в царину інфантильних фантазій та імперської міфотворчості.

Російська еліта тим часом виявилась абсолютно сліпою й глухою до всіх цих змін. Тамтешні політики й політологи воліли й далі ігнорувати або применшувати все, що не вписувалося в їхній звичний погляд на Україну як „навіть не країну” (за висловом Путіна) і на українців як буцімто „один народ” із росіянами. Відповідно до цих настанов, переконливе голосування українців за незалежність у 1991 р. (понад 90%) інтерпретувалося як суто економічне, зманіпульоване опортуністичними посткомуністами та націоналістами, які обманом і демагогією змусили довірливе населення проголосувати за те, що його насправді ніколи не цікавило. Так само й Помаранчева революція 2004 року інтерпретувалася не як знаменний прояв громадянської активності та реального народовладдя, а як західна змова, спрямована проти Росії. (Українці, за цією імперською логікою, не здатні самі по собі піднятися на захист свободи, гідності та справедливості, їм мусили заплатити за це підступні західні спонсори). Та сама інтерпретаційна рамка була застосована й до Євромайдану 2013–2014 рр. І навіть провал „російської весни” та проєкту „Новоросія” на Південному Сході України у 2014 не змусив російських ідеологів переглянути звичний погляд на українців як на „майже росіян”, що їх націоналісти (горезвісна „хунта”) обманом чи силою втягнули у штучний проєкт державонацієтворення, до якого їм насправді немає жодного діла, жодного інтересу і жодної потреби його захищати. Російська еліта, схоже, просто спроектувала на українців своє власне становище і свої ціннісні настанови — політичної кліки, яка захопила державу і встановила безконтрольне панування над пасивним населенням.

Усі ці фальшиві погляди й упереджені інтерпретації виходять далеко за межі звичайної зверхності, характерної для всіх імперських націй стосовно своїх колоній („менших людей меншого світу”, як сказав би Едвард Саїд). У російському випадку зневажливе ставлення до України ґрунтується на послідовній, докладно розробленій системі квазіісторичних припущень

та аргументів, які відбивають потужну імперську ідеологію і надають специфічного значення всьому, що потрапляє в поле її інтересів. Ця ідеологія химерним чином ставить Україну у саме осереддя російської ідентичності і породжує в росіянах відчуття внутрішньої неповноти і неповноцінності (онтологічну непевність), допоки Україна (і Київ як найцінніша частка російського уявного „Я”) не включена до Росії не лише символічно, а й фізично.

Російські імперські мислителі артикулювали це відчуття задовго до Путіна. Ще у 1911 році Пьотр Струве уявляв собі (можливе) відокремлення України в апокаліптичних термінах: якщо це станеться, писав він, результатом буде „гігантський і безпрецедентний розкол російської нації... справжня катастрофа для держави і для народу” [Струве, 1912, с. 85]. Іван Ільїн, улюблений фашистський філософ Путіна [Snyder, 2018], стверджував у 1938 році: „Український сепаратизм — це штучне явище, позбавлене реальних підстав. Він виник з амбіцій вождів і міжнародних загарбницьких інтриг... Малоросію і Великоросію пов’язують між собою віра, плем’я, історична доля, географічне положення, економіка, культура і політика. Іноземці, які готують розчленування, повинні пам’ятати, що вони оголошують цим усій Росії вікову боротьбу” [Ильин, 1938/2017].

Усю цю систему імперських, ідеологічно обґрунтованих наративів ми можемо означити як „імперське знання” — набір фактів, вигадок та інтерпретацій, спрямованих, з одного боку, на звеличення імперії, її нібито великої, універсальної культури та унікальної історичної ролі, а з іншого — на приниження, маргіналізацію або й привласнення культур підлеглих народів та монополізацію даного Богом (чи Історією) права промовляти від їхнього імені. Це дає змогу імперії позбавити підлеглі народи власного голосу, видимості і, взагалі, суб’єктності [Thompson, 2000].

Починаючи з XVIII століття імперія інституціоналізувала ці наративи у шкільній та університетській освіті, високій та масовій культурі, політичних дискурсах, церковних практиках, імперських законах і громадянських ритуалах. Вона розвинула „імперське знання” як цілісну пояснювальну систему для всього, що стосується її історії та поточних відносин зі зовнішнім світом і власними колоніями. Це можна визначити, слідом за Едвардом Саїдом, як особливий російський стиль „домінування, реструктуризації та здійснення влади” над підлеглими народами [Said, 1978, р. 3]. Чи, як сказав би Ларі Вулф, „стиль інтелектуальної майстерності, що інтегрує знання і владу, забезпечуючи домінування й субординацію” і відтак придатний не лише для риторичних вправ, але й для „реальних завоювань” [Wolff, 1994, р. 8].

Упродовж XIX ст. це токсичне, супрематистське, маніпулятивне „імперське знання”, вироблене й поширене російськими державними інституціями та ошляхетнене й легітимізоване відданими імперськими інтелектуалами, зробилося міжнародним. Воно потужно вплинуло на західні академічні кола, медіа, масову культуру і повсякденні уявлення людей Заходу — так званий „здоровий глузд”. Світ сприйняв і нормалізував те „знання” як буцімто об’єктивне, загальновизнане, науково доведене. Банальні істини не потребують доказів, не допускають сумнівів і не передбачають

проблематизації. Нема потреби доводити „загальновідоме”. Всі ж бо й так знають, що Росія — „тисячолітня”, тож нема потреби перевіряти, чи існувала вона насправді до XVIII ст. Усім відомо, що українці і росіяни — дуже близькі народи, етнічно споріднені й історично тісно пов’язані, тож нема сенсу запитувати, а чи знали вони взагалі що-небудь одне про одного до кінця XVII ст. Усі чули, що Крим ніколи не був українським, а став таким лише з примхи Хрущова, тож питання про попередні п’ятсот років цього півострова, про автохтонів, які там жили й мали свою державу, загарбану Російською імперією, навіть не виникає. Здоровий глузд надійно захищає стереотипні уявлення від здорового скепсису і квестіонування. Раз утвердившись і нормалізувавшись, імперське „знання” самовідтворюється надалі без особливих зусиль.

Домінування цього „знання” у світі пояснює, зокрема, чому Україна впродовж кількох століть була невидимою для західного погляду і навіть після появи у 1991 р. на політичній мапі Європи залишалася донедавна великою білою плямою на мапах ментальних. Це пояснює також, чому відвага й стійкість України перед російською агресією виявилися такою великою несподіванкою не лише для Москви, а й для більшості країн Заходу: вони поділяли той самий погляд на Україну як безнадійно скорумповану, дисфункціональну державу, з глибоко розділеним, майже розколотим суспільством. Ставлення Заходу і Росії до України відрізнялося політично, але не епістемологічно. І це додатково показує глибину проникнення російського „імперського знання” в західні суспільства, рівень засвоєння і нормалізації його найтоксичніших міфів і ментальних кліше й унаочнює механізми поширення в світі російських пропагандистських дискурсів та фейкових аргументів.

2. „Нація нізвідки”. Тривалу відсутність України на міжнародних ментальних мапах можна пояснити як результат її відсутності на політичних мапах — і навпаки. У 1918 році Україна зробила короткотривалу спробу заіснувати принаймні на деяких із них, проте це не допомогло їй здобути міжнародне визнання і дістати скільки-небудь значну підтримку. Члени Антанти навіть після падіння царизму зберігали союзницькі зобов’язання щодо Росії і воліли домовлятися з безнадійним Денікіним чи навіть з більшовиками, але не з невідомими і, здавалося б, випадковими українцями. Тимчасовий союз із кайзерівською Німеччиною лише погіршив імідж (і перспективи) українців в очах членів Антанти, які, зрештою, виявились у тій війні переможцями, а отже, й тими, хто пише історію, зокрема й законодавчо. Благодатні вілсонівські принципи, які давали бездержавним східноєвропейським народам право на самовизначення, не поширились після Першої світової війни на українців і білорусів, головних мішеней і жертв російського „імперського знання”, інтерналізованого на Заході.

У рамках цього „знання” західним урядам легше було заперечувати геноцидний характер Голодомору, організованого в Україні у 1932—1933 рр. московською владою, і незворушно продовжувати звичний (і прибутковий)

бізнес із більшовиками. Таємна доповідь британських дипломатів, які відраджували свій уряд від будь-якого втручання, вельми показова під цим оглядом: „Правда полягає в тому, що ми, звісно, маємо певну інформацію про голод на Півдні Росії [sic], подібну до тої, що з'явилась у пресі... Проте ми не хотіли б її оприлюднювати, тому що радянський уряд може обуритися і наші відносини з ним будуть зіпсовані” [Carynnyk et al., 1988, p. 397].

Друга світова війна, хоч як це не парадоксально, сприяла подальшій „невидимості” Білорусі й України, хоча обидва народи брали найактивнішу участь у війні і зазнали найбільших втрат — українці в абсолютних цифрах (3,5 млн цивільних і 3 млн солдатів Червоної армії), а білоруси — у відносних (приблизно третина їхнього населення). Обидві країни були винагороджені, за забаганкою Сталіна, членством у новоствореній Організації Об'єднаних Націй, але навряд чи хтось сприймав це фіктивне членство всерйоз: реально воно означало лише пару додаткових місць для переможців-„росіян”, а для українців і білорусів було радше травестією реальних свободи й суверенітету.

Війна пожвавила інтерес до російських студій і надала російським емігрантським ученим додаткові платформи. „Хоча американська славістика назагал була сформована американськими безпековими інтересами та переважно американцями, — пише Сьюзен Сміт-Пітер, — ситуація з російською історією була цілком іншою. На відміну від політології, економіки та інших галузей, які вийшли з досвіду Другої світової війни, російська історія була сформована російськими [пореволуційними] емігрантами, такими як [Міхаїл] Карповіч та Георгій Вернадський, інтереси яких були досить специфічними” [Smith-Peter, 2022]. Обидва вони, а також Ніколай Рязановський, чия „История России” перевидавалася ледь не щорічно з 1968 року як підручник, спиралися на застарілі ідеї Васілія Ключевського, який заперечував будь-яку суб'єктність українського народу і вважав будь-який системний підхід до історії України „відхиленням у берегові течії” [Ключевский, 1956, с. 351]. „Російська історія в США була заснована як форпост школи Ключевського, — стверджує Сьюзен Сміт-Пітер. — Як наслідок, ця галузь успадкувала упереджений погляд на Україну, лише спорадично інтегруючи її в історичний наратив, але й тоді розглядаючи її як об'єкт, а не суб'єкт історії” [Smith-Peter, 2023].

Учені-емігранти були головними ретрансляторами російського „імперського знання” в американському академічному середовищі. Вони вплинули не лише на молодих істориків, а й на кілька поколінь майбутніх журналістів, політиків та інтелектуалів. Ніхто з них не сумнівався, що Росія — це „тисячолітня держава”, заснована в Києві, і не ставив під сумнів безглузду формулу „Київська Росія” *. Друга світова війна лише зміцнила позиції російського „імперського знання” на Заході і ще більше маргіналізувала будь-які спроби його проблематизації та спростування. Радянський Союз, який розпочав війну в 1939 році як союзник Гітлера, вимушено став його

* Ця формула зникла сьогодні з наукових видань, проте й далі репродукується в масових виданнях, зокрема у шкільних підручниках. Див., напр., Антоніна Малей [2023].

противником у 1941 і закінчив відтак війну у почесному статусі члена переможної антигітлерівської коаліції. Це фактично витерло з публічного дискурсу (а почасти і з пам'яті) минулу співпрацю советів із нацистами, а разом і всі інші їхні численні злочини — як під час війни, так і до неї: Великий терор, Гулаг, Голодомор тощо. „Союзницька схема історії”, критично описана Норманом Дейвісом [Davies, 1994; Davies, 1995; Applebaum, 1997], міцно вкоренилася на Заході, сприяючи подальшому просуванню російського „імперського знання” на міжнародній арені.

Для українців це мало особливо трагічні наслідки, оскільки Радянський Союз повсюдно ототожнювався з „Росією” й росіяни, отже, ставали єдиними героїчними учасниками війни. Всі інші національності або замовчувалися, або згадувалися на іншому боці барикад — як нацистські колаборанти. За влучним спостереженням Тімоті Снайдера (з його знаменитої лекції в Бундестазі), „російська зовнішня політика полягає в тому, щоб розділити історію Радянського Союзу на дві частини. Є хороша частина, яка є російською, і є погана частина, яка є українською. Я можу підсумувати це швидше, ніж це зробить вам офіційний меморандум російської зовнішньої політики: визволення — російське, колаборація — українська. Цієї лінії вони дотримуються дуже послідовно, і в цій країні [Німеччині], з величезним ефектом” [Snyder, 2017a; Snyder, 2017b].

Жодні альтернативні погляди та голоси не могли пробитися донедавна крізь це монолітне „імперське знання”, яке набуло статусу наукової істини, даючи змогу його охоронцям відкидати будь-які сумніви й виклики як „націоналістичні відхилення”. Один із фундаторів українознавства в Канаді Орест Субтельний згадував, що „аж до 1980-х років українська історія вважалася багатьма північноамериканськими істориками не лише периферійною, а й інтелектуально підозрілою сферою спеціалізації”, оскільки панувало припущення, що „історик України — це майже за визначенням український націоналіст” [Subtelny, 1993]. Професор Григорій Грабович, багаторічний директор Українського наукового інституту в Гарварді, підтверджує: „Самий термін "Советська імперія" аж до кінця 1980-х років сприймали як очевидний знак того, що текст, де його вжито, не слід серйозно брати до уваги — автор, мовляв, "ультраправий" чи просто несповна розуму. Хто хоче, хай перегляне відповідні бібліографічні джерела: до 1989 року дослідження чи огляди з використанням цього означення можна перелічити на пальцях” [Грабович, 1999, с. 6].

Не дивно, що всього лиш за кілька місяців до розпаду Радянського Союзу Марґарет Тетчер називала сепаратистські претензії України такими ж безглуздими, як і подібні (гіпотетичні) претензії Баварії чи Техасу, а буквально за пару тижнів до проголошення Україною незалежності Джордж Буш-старший застерігав у Києві українців від „самогубчого націоналізму” і закликав залишатися з Москвою та Горбачовим [Devroy & Dobbs, 1991]. Міжнародне визнання української незалежності могло бути проблематичним навіть після розпаду СРСР та підтвердження на референдумі Декларації про

незалежність, коли б Україна, за примхою Сталіна, не була вже членом ООН, тож ніякі „імперські знання”, ані хитрощі російської дипломатії не могли вже цьому формальному визнанню серйозно завадити.

Незалежність де-юре, однак, не забезпечила Україні незалежність де-факто. Західні експерти та міжнародні ЗМІ все ще переважно спиралися на імперські стереотипи (і на оновлену російську пропаганду, яка на них паразитувала), послідовно описуючи Україну як „тимчасове явище”, „сезонну державу”, „розколоту країну” або й, геть зневажливо, „небажану пасербицю горбачовської перебудови”. Похмурі прогнози щодо неминучого розколу України за численними регіональними, етнічними, релігійними та іншими ознаками періодично з’являлись у пресі, доповнюючись апокаліптичними візіями громадянської війни з використанням успадкованої від СРСР ядерної зброї. Україна справді успадкувала величезний ядерний арсенал на своїй території, третій найбільший після Росії та США, проте не мала ані оперативного потенціалу, ані технічних можливостей ту зброю застосовувати (не кажучи вже про юридичну проблему, адже без’ядерний статус був закріплений в українській Конституції). А проте український уряд не хотів віддавати цю зброю просто так, наполягаючи на справедливій компенсації за передачу цієї зброї до Росії, а також на гарантіях безпеки з боку великих ядерних держав. Ці нюанси, однак, досить часто ігнорувалися в міжнародних медіа, де Україну змальовували як потворну агресивну державу з ядерними амбіціями, не схильну до конструктивної співпраці. Обережного й поміркованого Леоніда Кравчука порівнювали зі Слободаном Мілошевичем (як приклад ще одного комуніста, що пересів кон’юнктурно на коня націоналізму), а авторитетне видання „New York Review of Books” рекламувало на своїй обкладинці статтю Абрагама Брамберґа промовистим заголовком „Nasty New Ukraine” — „Паскудна нова Україна” [Brumberg, 1992, p. 56] **.

Знадобилося тридцять років і сотні ракет, випущених по українських містах з тих самих важких бомбардувальників, які Україна передала нібито „демократичній” Росії за наполяганням Заходу в середині 1990-х років, щоб визнати свою фатальну помилку і вибачитися за неї, як це недавно зробив Білл Клінтон: „Я відчуваю особисту відповідальність, тому що змусив їх [Україну] погодитися на відмову від ядерної зброї... Ніхто не вірить, що Росія пішла б на цю авантюру, коли б Україна все ще мала ту зброю” [Cook, 2023]. В іншому інтерв’ю Б. Клінтон пригадав свою „тривожну дискусію з президентом Росії в Давосі 2011 року”, яка дала йому відчуття, що „це лише питання часу”, коли той піде війною на Україну. Під час розмови Путін зневажливо відгукнувся про угоду, укладену Єльциним за посередництва США, яка передбачала повагу до території України в обмін на відмову Києва від радянського ядерного арсеналу. „Путін сказав мені в 2011 році — за три

** У листах до редакції проф. Майкл Флаєр відзначив кричущу некомпетентність автора щодо української мови [Flier, 1993], а проф. Петро Потічний звернув увагу на низку інших недоладностей [Potichnyj, 1993]. Проте ці репліки з’явилися на маргінесі видання, тимчасом як агресивний заголовок Брамберґової статті був винесений великими літерами на його обкладинку.

роки до того, як захопив Крим, — що він не згоден з тою угодою. Він сказав: "Я не згоден з нею. Я її не підтримую. Я не почуваюся зв'язаним нею". І я вже знав, що від того дня війна була лиш питанням часу" [Chaffin, 2023].

Але попри всі ті тривожні сигнали російське „імперське знання” (як про Росію, так і про Україну) майже неподільно панувало в західних умах, медіа та політичних дискурсах аж до лютого 2022 року. Це не означає, що люди на Заході не мали доступу до альтернативної інформації: після 1991 року українознавство стало легітимною галуззю в міжнародній науці, і справді важливі ревізійні тексти почали з'являтися як в академічній, так і популярній пресі. У 1995 році Марк фон Гаген опублікував фундаментальну статтю „Чи має Україна історію?”, в якій звернув увагу на інтелектуальні структури, сформовані специфічними геополітичними реаліями Східної Європи, які „організовували наше мислення про регіон”:

„Оскільки жодної з держав, розташованих нині між Берліном і Москвою, не існувало на момент зародження сучасної історіографії на початку і в середині XIX століття, їхні історії і далі несуть на собі відбиток штучності, несправжності; справжніми державами є Великобританія, Франція, Іспанія, Росія і, з певними застереженнями, Німеччина. Натомість Чехословаччина, Угорщина, Румунія і особливо Україна є підозрілими кандидатами в міжнародному устрої і як би не зовсім заслуговують на прерогативу справжньої державності. Одним із наслідків відсутньої чи обмеженої державності народів Східної та Центральної Європи була відмова цим ["неісторичним"] народам регіону у повній історіографічній легітимності” [Hagen, 1995, p. 659].

Зміна геополітичних реалій у регіоні не призвела до негайної зміни „інтелектуальних структур”, які мали б організувати нове, об'єктивніше знання про регіон. Частково це сталося тому, що згубне російське „імперське знання” виявилось глибоко вкоріненим у ментальності багатьох людей Заходу, в їхніх культурних та історичних стереотипах і мовних кліше. Але також і, можливо, насамперед це сталося тому, що ці „знання” відповідним чином резонували з власним імперським світоглядом людей Заходу, набутим протягом століть колоніалізму, супрематизму та дискурсивного іншування „менших людей меншого світу”. Стаття Джека Метлока „Нація нізвідки”, опублікована майже через десять років після здобуття Україною незалежності в нібито ліберальному та інтелектуальному „New York Review of Books”, є наочним прикладом такого ставлення, про що чітко свідчить її зневажлива назва [Matlock, 2000].

Насправді, таких висловлювань тоді не бракувало, досить згадати сумнозвісне зауваження Романо Проді про те, що Україна „має стільки ж підстав бути в ЄС, як і Нова Зеландія” (бо новозеландці, за його словами, також мають європейську ідентичність) [*Another faraway country*, 2004]. Чи не менш хамуватий жарт Гюнтера Фергойгена про те, що „кожен, хто вважає, що Україну слід прийняти в ЄС, повинен так само визнати, що й Мексику треба прийняти в США” [Varfolomeyev, 2002]. Усі ці репліки походять не з

жовтої преси й аж ніяк не від політичних маргіналів: Дж. Метлок у 1987–1991 роках був послом США в Москві, Р. Проді — прем'єр-міністром Італії у 1996–1998 та 2006–2008 роках і президентом Єврокомісії у 1999–2004, а Г. Фергойген — депутатом Бундестагу у 1983–1999 та єврокомісаром у 1999–2010 роках.

Утім, не лише імперська спорідненість робить багатьох людей Заходу такими сприйнятливими до російського „імперського знання” (часто ціною „неісторичних” народів). Цьому сприяє й давня традиція геополітичного реалізму, яка хоч і була частково переглянута на нормативному рівні в останні кілька десятиліть, проте на практиці й далі зберігає впливові позиції в академічних колах і домінує у формуванні політики більшості урядів. У цьому відношенні мало що змінилося з 1933 року, коли британські дипломати радили урядові не реагувати на інформацію про голод-геноцид в Україні заради вигідних торговельних відносин з Москвою. Хоч артикулюється ця позиція тепер обережніше. Так, наприклад, у 2000 році, напередодні великого розширення Євросоюзу, міністерства закордонних справ Німеччини та Франції підготували таємну доповідь, в якій віднесли Україну до російської сфери впливу з дуже подібних „прагматичних” міркувань: „Прийняття України означало б ізоляцію Росії. Досить буде задовольнитися тісною співпрацею з Києвом. ЄС не повинен більше розширюватися на Схід...” [*New Neighbourhood ...*, 2002]. (Прикметно, що їх непокоїла лише гіпотетична „ізоляція” Росії. Про вірогідні — катастрофічні, як тепер бачимо, — наслідки їхнього рішення для України вони навіть не задумувалися: „неісторичні” нації, з погляду „реалістів”, не мають суб'єктності, а отже, й не варто їхньою долею перейматися). Той самий наратив звучатиме згодом і щодо „легітимних безпекових інтересів” та „занепокоєнь” Росії у зв'язку з так званим „розширенням” НАТО. Безпекові занепокоєння України, Грузії чи Молдови — набагато реальніші й обґрунтованіші від російських — нікого в цих дискусіях не цікавитимуть.

Російське „імперське знання” виразно прочитується в уявленнях західних політиків і дипломатів про Росію та Україну і в їхніх відповідних висловлюваннях. Ось, наприклад, колишній президент Франції Валері Жискара д'Естен пояснює в стилі Дж. Метлока і подібною компетентністю, чому Україну не можна залучати до європейського проекту: „Кордони сучасної України були накреслені Радянським Союзом лише близько 1957 року [sic]. Це викликає суперечки між Москвою та Києвом. Крим, наприклад, ніколи історично не належав Україні. Частина України дійсно має європейський характер — це землі, що належали Польщі, а перед тим — Речі Посполитій. Але території за Дніпром і південніше мають російський характер. Ці землі не можуть належати до Європейського Союзу доти, доки Росія не буде прийнята до ЄС” [Bielecki, 2005]. Інший приклад — від колишнього канцлера Західної Німеччини Гельмута Шмідта, — одкровення, зроблене ним невдовзі після російської анексії Криму і вторгнення на Донбас: „Ще в 1990 році ніхто на Заході не сумнівався, що Україна

століттями належала Росії. Відтоді Україна стала незалежною державою, проте вона не є національною державою” [Ash, 2023]. (Прикметно, як у цьому дискурсивному викрутасі сумнівне популярне уявлення („ніхто не сумнівався”) перетворюється раптом на доведений факт: „Україна [все ще] не є національною державою”. З такою потужною риторичною підтримкою з боку впливових міжнародних гравців не випадає дивуватися, чому Путін відверто у їхній присутності заперечував саме існування України і, врешті, зухвало приступив до її ліквідації.

Тімоті Гартон Еш згадує, як у 2004 році, після вражаючої Помаранчевої революції, він закликав президента Європейської комісії Жозе Мануеля Баррозу публічно заявити, що Європейський Союз хотів би бачити Україну в майбутньому своїм членом. „Якщо я це зроблю, — відповів той, — то негайно дістану потиличника від двох великих держав-членів [Франції та Німеччини]”. „Спочатку має відбутися дискусія про те, чи ця країна взагалі є європейською”, — відверто прояснила проблему пресекретарка комісара ЄС зі зовнішніх зв'язків [Ash, 2023].

Справді, аж до березня 2022 року, коли лідери ЄС кардинально змінили свою думку і заявили на саміті у Версалі, що „Україна належить до нашої європейської сім'ї” [Herszenhorn & Varigazzi, 2022], в жодному офіційному документі Євросоюзу Україна не називалася європейською нацією. Замість цього вона евфемістично визначалася як „країна-сусід” або „державо-партнер”. Три десятиліття мирного розвитку і два тижні запеклих боїв — „стільки зусиль і стільки непотрібного кровопролиття”, за словами Тімоті Снайдера, знадобилося, щоб досягти того, що мало б бути цілком очевидним, якби не російські лінзи на очах європейців: „Жодній іншій країні не доводилося таким способом здобувати міжнародне визнання — через збройний опір російській агресії” [Snyder, 2022].

3. Виклики деколонізації. Російська війна в Україні спричинила широку дискусію про її причини, ідеологічне підґрунтя та роль інтелектуалів у розробці, просуванні чи просто сприянні поширенню імперської ідеології. Здебільшого ця роль не була активною і цілеспрямованою, проте, як влучно зауважує українсько-канадський дослідник, „не підтримуючи й не схвалюючи відкрито російський режим, [західні] науковці й уряди все ж відігравали класичну роль пособників: створювали, дозволяли та/або підтримували рамки, в яких дії Росії розглядалися як легітимні або принаймні прийнятні і терпимі. Панівний академічний дискурс запевняв російський уряд у його безкарності та підбадьорював його агресивний, насильницький політичний курс” [Zayarnyuk, 2022]. Люди на Заході, які писали про Україну з супрематистськими („орієнталістськими”) упередженнями та/або явною некомпетентністю, „частково закладали підґрунтя для багатьох заяв Путіна”, які, зрештою, вилилися в практику геноциду [Zayarnyuk, 2023].

Саме ця практика (і суспільне обурення, яке вона викликала) змусила західних інтелектуалів, хоч і з запізненням, критичніше глянути на ідеологічні обґрунтування — квазіісторичні, псевдоетнологічні та геополітичні, — які

роками просувалися путінським режимом, не викликаючи серйозних заперечень ані з боку західних науковців, ані з боку політиків. Поблажливість політиків до кримінальних режимів не надто дивує, беручи до уваги панівний у тому середовищі цинізм (званий „реалізмом”) — цілком у душі сумнозвісної записки британського МЗС з приводу голоду в Україні. Але брак реакції з боку інтелектуалів свідчить про серйознішу проблему: аргументи Кремля не тільки не суперечили основним положенням „політичного реалізму”, вони ще й цілком узгоджувалися з основними постулатами російського „імперського знання”, засвоєного на міжнародному рівні як наукова істина та загальноприйнята мудрість.

І „політичний реалізм”, і „імперське знання” мають чимало спільного, оскільки в основі обох лежить сутнісно расистська віра в те, що одні нації вищі за інші і тому мають право на різні привілеї (наприклад, „легітимну сферу впливу”), тоді як менші, „неісторичні” нації не мають ні власної волі, ні власної гідності і повинні бути підпорядковані (а іноді і принесені в жертву) великим господарям заради стабільності і „прогресу”. Саме з цієї причини уявні (і лицемірні) „безпекові проблеми” Росії сприймаються й обговорюються на міжнародному рівні серйозніше, ніж справді реальні безпекові тривоги її сусідів; саме через це 170 років російського колоніального панування в Криму виявляються в очах світової спільноти єдиною реальністю для цього півострова, затьмарюючи п’ятсот попередніх років кримськотатарської державності, як і подальшу історію геноцидного винищення автохтонів колонізаторами. І саме з тієї причини так багато експертів і політиків переймаються й досі тим, як „зберегти Путіну обличчя” й уникнути „приниження”, а не як притягнути його до відповідальності за злочини агресії і геноциду.

Західний „політичний реалізм” чудово поєднується з російським „імперським знанням”, оскільки обоє визнають супрематистську ієрархію „історичних/неісторичних” націй, „більш важливих” і „менш важливих”, „об’єктивно” наділених правом на панування і, навпаки, призначених на підпорядкування. Російські історичні міфи про „Київську Русь = Росію” і політичну тяглість між Києвом і Москвою, про штучність і вторинність України по відношенню до буцімто „тисячолітньої” Росії, про споконвічну спорідненість, майже тотожність обох народів чудово резонували з уявленнями реалістів про геополітичну вищість Росії і меншовартість її сателітів. Не було потреби ставити під сумнів „імперське знання”, оскільки воно забезпечувало „стабільність”, тимчасом як підважування його аксіом підвищувало ймовірність політичних бифуркацій.

Сумнівний статус-кво міг би тривати вічно, якби Путін не перебрав міри й не розпочав тотального вторгнення — замість подальшої гібридної інвазії в Україні, евфемістично званої на Заході „українською кризою”. Пробудження Заходу прийшло надто пізно і дуже дорогою ціною — принаймні для українців. Уся міжнародна система: безпеки, торгівлі, дипломатичних відносин, культурного обміну тощо — була глибоко зруйнована. Міжнародна

наука, яка переважно є західною наукою, не могла більше ігнорувати нову ситуацію, здебільшого уможливлену браком об'єктивного знання в світі про Росію та Україну і загалом глобальними структурними проблемами його виробництва й поширення.

„Коли ми дивимось на інтелектуальне конструювання світу з позиції американського коледжу чи британського університету, — стверджує Андрій Заярнюк, — вимальовується дуже імперська картина реальності, де чітко видно колишні імперські центри і периферію, провінції... Імперії насправді нікуди не зникли, вони і досі існують у ментальній географії. Адже імперії XIX століття — це не лише завоювання і захоплення територій, це ще й імперські метрополії — грандіозні центри культури і знань з чудовими університетами та академіями наук” [Zayarnyuk, 2023]. І система виробництва знань від тих часів залишається практично незмінною, оскільки „академічні (і не лише академічні — *Авт.*) структури дублюють конфігурації влади, впливу й домінування, які вже існують у міжнародних відносинах”.

Важко сказати, чи цю систему вдасться кардинально змінити, беручи до уваги структурний характер чинників, які її підтримують і відтворюють. Проте деколонізація справді постала тепер на порядку денному в західній гуманістиці — принаймні як гасло. Нещодавня конференція ASEES (Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських досліджень) проголосила її своєю головною метою. „Повномасштабне вторгнення Росії в Україну спонукає до переоцінки і трансформації російськоцентричних відносин влади та ієрархій як у регіоні, так і в тому, як ми його вивчаємо”. Російська війна в Україні, як влучно зауважив один з учасників форуму, „підштовхнула науку до розуміння імперії та колоніалізму, як, можливо, ніколи раніше... Бо раніше це були лише академічні дискусії, а тепер за це гинуть люди” [Prince, 2023].

Першорядне значення для цієї нової дискусії має визнання того, що нинішня війна не стосується території, ресурсів і суто колоніального завоювання, як на цьому наполягають політичні реалісти. Не йдеться, тим більше, про уявну „загрозу” Росії з боку НАТО і нібито „занепокоєння з приводу безпеки” — малоімовірні для країни з другим за величиною ядерним арсеналом у світі. Йдеться навіть не про виживання режиму і необхідність „закручувати гайки” й мобілізувати людей проти вигаданої зовнішньої загрози, і не про бажання приборкати демократичну „хворобу” в сусідів, аби вона не поширилася ще й на Росію. Насправді ця війна є „війною культур”, війною за історію та ідентичність — усупереч теоріям політичних реалістів, які вважають, що міжнародні відносини — це насамперед питання накопичення влади й багатства і підвищення безпеки.

„Реалісти” зазвичай не мають фахових знань і досвіду щодо Росії та України, проте охоче дають поради, як закінчити війну і досягти „дипломатичного рішення”. Вони впевнені, що всі політичні гравці раціональні і здатні до компромісів, і просто не уявляють, що деякі лідери можуть бути ірраціональними і параноїдальними. Це справді „безпрецедентний випадок у двадцять першому столітті: одержимий ідеєю-

фікс політичний лідер, який намагається втілити свою націоналістичну утопію, засновану на застарілому примордіалістському уявленні про націю, давно відкинутому наукою” [Torbakov, 2023].

Для українських учених, обізнаних із російською історією набагато краще від зарубіжних колег і тому достатньо скептичних щодо російських міфів про „Київську Русь = Росію” і „тисячолітню російську державність”, культурні/ідентичнісні корені війни є достатньо очевидними. Вони полягають у глибокій несумісності російської імперської та української національної ідентичностей: незалежна Україна, Україна поза Росією й без Росії докорінно руйнує весь російський світогляд і „русько-російську” самосвідомість; відсутність України створює величезну чорну діру, болючу рану в самому центрі російської імперської ідентичності та імперської уяви. Невдовзі після здобуття Україною незалежності в 1991 році професор Олег Ільницький проникливо стверджував, що „Україна самим своїм політичним існуванням та інтенсивними національними пошуками ставить під сумнів ексклюзивні претензії Росії на певні історичні періоди (наприклад, Київську Русь), а також щодо окремих культурних діячів... Україна, схоже, кидає виклик російському самоусвідомленню, яке великою мірою визначається посиланнями на цю землю, її культуру та історію” [Ilnytzkyj, 1992].

Це не означає, що тотальна війна, яка виходить далеко за межі дискурсивного поля, була неминучою або що всі інші чинники не відіграли в ній ролі. Марія Мельксоо проникливо перелічує їх, виокремлюючи при тому культурний/ідентичнісний чинник як найістотніший: „Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році — це багато речей водночас: агресивна війна; спроба ще одного територіального завоювання після анексії Криму та восьмирічної боротьби за Донбас; демонстрації сили онтологічно занепокоєною державою, керівництво якої, схоже, одержиме ідеєю величчя і розширення „русского міра” за допомогою нещадного насильства й брехні, що перевершує антиутопійну фантазію Джорджа Орвела. А головне — це імперська війна у світі національних держав, підперта відвертим запереченням Росією політичного суверенітету України й права українців на існування як незалежної нації. Несумісні логіки суверенітету (України) та імперіалізму (Росії) зіткнулися в цьому конфлікті” [Mälksoo, 2022].

Усвідомлення культурних/ідентичнісних коренів війни спонукає уважніше приглянутися до міфології, що лежить в основі російської імперської ідентичності і робить її несумісною із самим існуванням незалежної України. Деконструкція цієї міфології увінчалася в Україні у 2014–2015 роках „ленінопадом” і процесом декомунізації і завершилася тотальною зачисткою всіх імперських реліктів після 2022. На Заході радикальна ревізія видається проблематичнішою, оскільки стикається з корпоративними інтересами численних „русистів”, які домінують на полі славістики, і суперечить цинічному „реалізму” багатьох політиків, а тим більш бізнесменів, і відтак безпорадно борсається у ментальних кліше та „загальновідомих істинах” щодо Росії, накопичених і нормалізованих на

Заході впродовж століть.

Ще в 1995 році Марк фон Гаген пробував спрогнозувати наслідки нового політичного устрою в Східній Європі для західних академічних кіл: „Подібно до того, як міжнародна політична система повинна тепер пристосуватися до проголошених нещодавно суверенітетів країн Східної та Центральної Європи, вчені за межами регіону повинні так само відновити історичну та інтелектуальну легітимність своїх об'єктів дослідження... Все це не означає, що ми мусимо скрізь створити кафедри української історії, так само, як було б нереалістично думати, що литовська, естонська чи казахська історія пропонуватимуться тепер скрізь і всюди. Але ми можемо, як мінімум, сподіватися, що в майбутньому кафедри, які пропонують посади з російської та східноєвропейської історії, вимагатимуть від претендентів знання історії більш ніж одного народу Російської імперії та розуміння інтелектуальних і методологічних проблем викладання історії імперії” [Hagen, 1995, p. 673].

Ці пропозиції, за всієї своєї слушності, не похитнули панівного русоцентризму в регіональних і, зокрема, славістичних студіях. Сьогодні порядок денний ґрунтовної деколонізації артикулюється набагато рішучіше: „Війна стала потрясінням для світу, а відтак і для академічного середовища як його частини”, — стверджує Едвард Шац, директор Центру європейських, російських та євразійських досліджень (CERES) при Торонтському університеті. „Я відчуваю, що вже неможливо робити все так само, як і до цього. Щось має змінитися. Питання лише у тому, наскільки сильно і в яких вимірах” [Prince, 2023]. Найрадикальніші пропозиції передбачають не лише перегляд навчальних програм, критичне переосмислення російських джерел та ширше представлення альтернативних неросійських текстів, а й фундаментальніші структурні зміни:

„Деколонізацію потрібно починати з мови. Не менш важлива й структурна деколонізація наративів... [Поки що] незалежно від того, праві чи ліві погляди сповідує людина, її структурне мислення чомусь залишається сталим і чудово вписується в путінську логіку... Тут оприявнюється проблема розуміння того, як ми розповідаємо історію, як (не)працюємо з мовою, яку запозичили ще в XIX столітті... Зупиніться й придивіться до історичних наративів: це націоналізуючі наративи. Вони русифікують не через якусь лиху волю, а через те, що російськість присутня в них як щось "давнє", щось, що є системоутворюючою базою оповіді. Це природне сприйняття російськості потребує деконструкції... Всі поняття, які ми сприймаємо як даність, потребують осмислення й деконструкції. Саме тому необхідні нові наративи... Якщо ми не зламаємо структурні основи відтворення [старих] наративів, цих патернів організації дисципліни та підготовки аспірантів, на жаль, ми не змінимо нічого” [Могильнер, 2023].

Учасники обговорення резонно нагадують, що перегляду потребує не лише сфера історії чи культури і літератури, а й сфера політичних наук і, зокрема, міжнародних відносин — справжнє гніздо „політичних реалістів”, які вміло поєднують експліцитне засудження російської агресії з її імпліцитним виправданням за допомогою сумнівних аргументів та

безвідповідальних закликів „зрозуміти Путіна”, врахувати „обидві” точки зору, спонукати Україну до „компромісів”. „Війна в Україні, — як зауважує Марія Мельксоо, — ставить дисципліну міжнародних відносин перед складною постколоніальною проблематикою. Вона спонукає дослідників звернути нарешті увагу на глибокий конфлікт між імперським устроєм та національно-державним на занедбаній ними східно-європейській периферії. І задуматися над моральністю пропозиції перетворити ту або ту державу на буферну зону” [Mälksoo, 2022].

Два інші аспекти деколонізаційних завдань виходять за межі українознавства і, взагалі, української проблематики. Один із них нагадує нам, що Україна — не єдина жертва російського „імперського знання” та його глобального домінування, хоч і справді посідає центральне місце в російській імперській міфотворчості. На деколоніальний аналіз заслуговують усі російські домініони, незалежно від форм їхнього колоніального підкорення — чи то через пряме завоювання, чи то через масове переселення колоністів, чи через династичну інкорпорацію (за кожною із цих форм та їхніми комбінаціями завжди стояв, зрештою, примус або ж загроза примусу). Особливо це стосується корінних народів Кавказу, Середньої Азії, Сибіру та Крайньої Півночі, які посідали найнижчі місця в імперській етнічній ієрархії і потерпали не лише від супрематистської зверхності „найпрогресивнішого” в СРСР народу („народу-богоносця” в царській імперії), а й від банального, розлитого у повсякденні расизму. Науковці з цих регіонів, як зазначає казахська авторка, „мають і досі труднощі з тим, щоб бути почутими на Заході через владні ієрархії у виробництві знань. ... Після розпаду Радянського Союзу політики на Заході розглядали Росію як таку, що забезпечує суверенні права колишніх колоній, особливо в Центральній Азії... Активісти на "Глобальному Півдні" і тепер розглядають Радянський Союз як антизахідну, антикапіталістичну державу” [Kassymbekova & Marat, 2022], не відчувачи жодної солідарності із колонізованим населенням „радянського Півдня”.

Інший аспект деколонізаційних завдань стосується безпосередньо самого Заходу — його власної традиції „орієнталізму” і того, що сьогодні саркастично називають *Westplaining* — схильність „пояснювати ситуацію в Україні та Східній Європі, ігноруючи голоси з регіону, розглядаючи його як об’єкт, а не суб’єкт історії або ж претендуючи на досконале розуміння російської логіки та мотивів” [Smoleński & Dutkiewicz, 2022; Kwiecińska & Skigin, 2022; Kazharski, 2022; Belafatti, 2014]. Деякі науковці висловлюють відвертий скептицизм щодо „деколонізаційних” ініціатив, які „походять з привілейованих імперських центрів з тривалою історією колоніальних завоювань”, без докорінної зміни „структур і рамок, які визначають мультидисциплінарну підгалузь регіональних досліджень”. Андрій Заярнюк згадує „Євразію” як одне з тих понять, які надають специфічного забарвлення всьому, що потрапляє під його семантичний вплив, незалежно від намірів науковців: „Окреслений довкола Росії простір залишатиметься під її домінацією достоту як колишня "Рада Економічної Взаємодопомоги”

чи путінський "Євразійський союз" [Zayarniuk, 2022, p. 197, 208].

„Коли йдеться про географію виробництва знань, — стверджує він, — "деколонізація" власної історії та культури має бути залишена Україні, але вона також має супроводжуватися "деімперіалізацією" імперської оптики західних академічних кіл. Першим простим кроком могло б стати визнання існування і легітимності українознавства, в тому числі української історії. Українська культура була такою ж реальною і багатою сто років тому, як і тепер. Щоб визначати тенденції в цій культурі і робити про неї судження, треба спершу її опанувати. Це сфера, яка вимагає доброго знання мови і багатьох додаткових знань. Докторський ступінь з російської історії не повинен розглядатися як підтвердження компетентності щодо України. Науковій спільноті час усвідомити, що центр українознавства тепер в Україні. Голоси українських науковців-експертів мають бути почутими і шанованими, а не ігнорованими чи осмішуваними. І, нарешті, ті українські історики, які самі брали участь у демонізації України та української ідентичності, повинні визнати свою моральну відповідальність за війну, смерть і страждання українців і переглянути свої пріоритети, порядок денний, емпатію та підходи в рамках дисципліни" [Zayarniuk, 2022, p. 209].

Висновки. Відважившись на рішучий опір російській агресії, Україна осягнула небувалий раніше рівень суб'єктності у міжнародних відносинах. Це відкриває можливості для ефективнішого утвердження власного порядку денного на міжнародній арені та успішнішого деконструювання російського „імперського знання” з усіма його токсичними відгалуженнями. Дебати про деколонізацію проливають світло на колоніальну сутність нинішньої російсько-української війни і допомагають людям на Заході поступово позбуватися „імперського знання” з усіма його стереотипами про Росію, Україну та їхні історичні відносини. Сьогодні завдяки спільним зусиллям українських і зарубіжних учених це „знання” на академічному рівні вже здебільшого розвінчане й дезавуйоване. Проте залишаються ще величезні простори, інтелектуальні й географічні, де це „знання” й далі домінує. З одного боку, це стосується масової культури, шкільної освіти й популярних видань. А з другого — російське „імперське знання” зберігає міцні позиції в країнах так званого „Глобального Півдня”, які все ще сприймають Росію як спадкоємицю СРСР, прапороносця антиімперіалізму та антиколоніалізму. Засліплені антизахідними, зокрема антиамериканськими почуттями, мешканці Півдня не бачать, що Україна є жертвою такого самого геноцидного колоніалізму, від якого вони потерпали в минулому, тільки тепер він володіє набагато потужнішою зброєю і набагато витонченішою пропагандою. Дебати про деколонізацію можуть зробити внесок у ширшу галузь постколоніальних досліджень, до якої тривалий час не залучали східноєвропейців, як і всіх інших російських „субалтернів”. Варто докласти більших зусиль, щоб пояснити світові, зокрема мешканцям „Глобального Півдня”, що колоніальне підкорення, гноблення, визиск, приниження і навіть екстермінація не конче мають расове підґрунтя і практикуються не лише за

океаном. **Перспективи подальших досліджень** полягають, отже, у вивченні особливостей поширення і функціонування російського „імперського знання” в постколоніальних країнах „Глобального Півдня” та у поширенні дослідницького інтересу також на сферу масової культури, шкільної освіти тощо, де „імперське знання” зберігає набагато міцніші позиції, ніж у західних політичних чи наукових колах.

Бібліографічні посилання/References

- Грабович, Г. (1999). Україна: підсумки століття. *Критика*, 11(3), 4–8.
- Hrabovych, H. (1999). Ukraine: pidsumky stolittia [Ukraine: the results of a century]. *Krytyka*, 11(3), 4–8 [in Ukrainian].
- Ильин, И. (2017). Основы борьбы за национальную Россию. У *Национальная Россия. Наши задачи: Сборник*. Москва: Алгоритм. <https://www.litres.ru/book/ivan-ilin/nacionalnaya-rossiya-nashi-zadachi-13144589/chitat-onlayn> (Оригінальна робота опублікована у 1938 р.).
- Il'in, I. (2017). Osnovy bor'by za nacional'nuju Rossiju [Fundamentals of the Struggle for a National Russia]. U *Nacional'naja Rossija. Nashi zadachi: Sbornik*. Moskva: Algoritm. (Oryhinalna robota opublikovana u 1938 r.) [in Russian].
- Ключевский, В. (1956). Курс русской истории. У *Собрание сочинений в 8 томах*. (Ч. 1). Москва: Госполитиздат.
- Ključevskij, V. (1956). Kurs russoj istorii [Course of the Russian history]. U *Sobranie sochinenij v 8 tomah*. (Ch. 1). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
- Малей, А. (2023, Липень 10). Битва за історію: інформаційна війна, яку Московія веде в іноземних дитячих книжках. *Тексту*. <https://texty.org.ua/articles/110110/bytva-za-istoriju-informatsijna-vijna-jaku-moskovija-vede-v-inozemnykh-dytjachykh-knyzhkakh/>
- Maliei, A. (2023, Lypen 10). Bytva za istoriiu: informatsiina viina, yaku Moskoviiia vede v inozemnykh dytiachykh knyzhkakh [The battle for history: the information war waged by Muscovy in foreign children's books]. *Teksty*. <https://texty.org.ua/articles/110110/bytva-za-istoriju-informatsijna-vijna-jaku-moskovija-vede-v-inozemnykh-dytjachykh-knyzhkakh/> [in Ukrainian].
- Могильнер, М. (2023, Квітень 6). „Мені завжди здавалося, що українське інтелектуальне середовище відрізнялося від інтелектуального середовища в Росії саме тим, що в українському були різні голоси і відбувався справжній цікавий діалог” [інтерв’ю]. *Україна модерна*. <https://uamoderna.com/new/backward/maryna-mohylner-meni-zavzhdy-zdavalosia-shcho-ukrainske-intelektualne-seredovyshe-vidriznialosia-vid-intelektualnoho-seredovyschcha-v-rosii-same-tym-shcho-v-ukrainskomu-buly-rizni-holosy-i-vidbuvavsi/>
- Mohylner, M. (2023, Kviten 6). „Meni zavzhdy zdavalosia, shcho ukrainske intelektualne seredovyshe vidriznialosia vid intelektualnoho seredovyschcha v Rosii same tym, shcho v ukrainskomu byly rizni holosy i vidbuvavsia spravzhnii tsikavyi dialoh” [„It has always seemed to me that the Ukrainian intellectual environment was different from the intellectual environment in Russia precisely because there were different voices in the Ukrainian one and there was a real interesting dialog going on”]. [interview]. *Ukraina moderna*. <https://uamoderna.com/new/backward/maryna-mohylner-meni-zavzhdy-zdavalosia-shcho-ukrainske-intelektualne-seredovyshe-vidriznialosia-vid->

intelektualnoho-seredovyshcha-v-rosii-same-tym-shcho-v-ukrainskomu-buly-rizni-holosy-i-vidbuvavsi/ [in Ukrainian].

- Струве, П. (1912). Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ Украинцу. *Русская мысль*, 1, 65–86. <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl60000303782>.
- Struve, P. (1912). Obshherusskaja kul'tura i ukrainskij partikuljarizm: otvet Ukraincu [All-Russian culture and Ukrainian particularism: response to Ukrainets]. *Russkaja mysl'*, 1, 65–86. [in Russian].
- Another faraway country*. (2004, December 2). *The Economist*. <https://www.economist.com/europe/2004/12/02/another-faraway-country>
- Applebaum, A. (1997). Norman Davies is innocent. *The Prospect*. <https://www.prospectmagazine.co.uk/culture/55334/norman-davies-is-innocent>
- Ash, T. G. (2023, February 23). Ukraine in Our Future. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash>
- Belafatti, F. (2014, October 27). Orientalism reanimated: colonial thinking in Western analysts' comments on Ukraine. *Euromaidan Press*. <http://euromaidanpress.com/2014/10/27/western-commentators-should-rid-themselves-of-old-prejudices-dating-back-from-the-age-of-colonialism-before-commenting-on-eastern-european-affairs/>
- Bielecki, J. (2005, Listopad 26). Europa pod ścianą [Europe against the wall]. [Interviu z Valeri Zhyskar dEstonom]. *Rzeczpospolita*. <https://archiwum.rp.pl/arttykul/583586-Europa-pod-sciana.html>
- Brumberg, A. (1992, October 22). Not So Free At Last. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1992/10/22/not-so-free-at-last/>
- Carynyk, M. et al. (Eds.). (1988). *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933*. Kingston: Limestone Press. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13544/file.pdf>
- Chaffin, J. (2023, May 5). Bill Clinton saw Vladimir Putin's Ukraine campaign as „just a matter of time”. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/404af8ef-d073-4edc-ab25-384442864342>
- Cook, E. (2023, April 5). Bill Clinton: I'm to Blame for Russia's Invasion of Ukraine. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/bill-clinton-ukraine-war-russia-nuclear-weapons-deal-vladimir-putin-1792682>
- Davies, N. (1994, June 9). The Misunderstood War. *The New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1994/06/09/the-misunderstood-war>
- Davies, N. (1995, May 25). The Misunderstood Victory in Europe. *The New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1995/05/25/the-misunderstood-victory-in-europe/>
- Devroy, A., & Dobbs, M. (1991, August 2). Bush Warns Ukraine on Independence. President Supports Gorbachev's Union Treaty in Kiev Speech. *The Washington Post*. <https://web.archive.org/web/20140611082257/http://www.highbeam.com/doc/1P2-1077882.html>
- Flier, M. (1993, January 14). Re: „Not So Free at Last”. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1993/01/14/not-so-free-at-last-1>
- Hagen, M. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54(3), 658–673.
- Herszenhorn, D., & Barigazzi, J. (2022, March 11). EU leaders back Ukraine but balk at fast-track membership. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/euco-versailles-summit->

ukraine-russia-eu

- Ilnytkyj, O. (1992). Russian and Ukrainian Studies and the New World Order. *Canadian Slavonic Papers*, 34(4), 445–458
- Kassymbekova, B., & Marat, E. (2022, April 27). Time to Question Russia's Imperial Innocence. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 771. <https://www.ponarseurasia.org/time-to-question-russias-imperial-innocence>
- Kazharski, A. (2022, July 19). Explaining the „Westsplainers“: Can a Western scholar be an authority on Central and Eastern Europe? *Ukrainian Studies*. <https://ukrainian-studies.ca/2022/07/19/explaining-the-westsplainers-can-a-western-scholar-be-an-authority-on-central-and-eastern-europe>
- Kuzio, T. (2023, April 24). *If you're an expert on Russia it does not make you an expert on Ukraine, Georgia, or Estonia*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=UGNBhqsetGM>
- Kwiecińska, E., & Skigin, P. (2022, April 7). The Discourse of Privilege: Western Europe and the Russian War against Ukraine. *Review of Democracy*. <https://revdem.ceu.edu/2022/04/07/the-discourse-of-privilege-western-europe-and-the-russian-war-against-ukraine>
- Mälksoo, M. (2022). The Postcolonial Moment in Russia's War Against Ukraine. *Journal of Genocide Research*. <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074947>
- Matlock, J. (2000, February 24). The Nowhere Nation. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2000/02/24/the-nowhere-nation>
- New Neighbourhood — New Association. Ukraine and the European Union at the beginning of the 21st century*. (2002). Policy Papers 6. Warsaw: Stefan Batory Foundation
- Potichnyj, P. (1993, January 14). Re: „Not So Free at Last“. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1993/01/14/not-so-free-at-last-3/>
- Prince, T. (2023, January 1). Moscow's Invasion of Ukraine Triggers „Soul-Searching“ at Western Universities as Scholars Rethink Russian Studies. *Radio Free Europe*. <https://www.rferl.org/a/russia-war-ukraine-western-academia/32201630.html>
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Smith-Peter, S. (2022, December 14). How the Field was Colonized: Russian History's Ukrainian Blind Spot. *H-Russia*. <https://networks.h-net.org/node/10000/blog/decolonizing-russian-studies/12015665/how-field-was-colonized-russian-history's>
- Smith-Peter, S. (2023, January 4). Periodization as Decolonization. *H-Russia*. <https://networks.h-net.org/node/10000/blog/decolonizing-russian-studies/12148542/periodization-decolonization>
- Smoleński, J., & Dutkiewicz, J. (2022, March 4). The American Pundits Who Can't Resist „Westsplaining“ Ukraine. *The New Republic*. <https://newrepublic.com/article/165603/carlson-russia-ukraine-imperialism-nato>
- Snyder, T. (2017a, June 20). *Germany's Historical Responsibility For Ukraine*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=OTJwCCAF2IA>
- Snyder, T. (2017b, July 7). Germany Must Own up to Past Atrocities in Ukraine. *Kyiv Post*. <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/timothy-snyder-germany-must-past-atrocities-ukraine.html>

- Snyder, T. (2018, March 16). Ivan Ilyin, Putin's Philosopher of Russian Fascism. *The New York Review of Books*. <http://www.nybooks.com/daily/2018/03/16/ivan-ilyin-putins-philosopher-of-russian-fascism>
- Snyder, T. (2022). Ukraine Holds the Future. *Foreign Affairs*, 5(101). <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>
- Subtelny, O. (1993). The Current State of Ukrainian Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 18(1–2), 33–54. <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13743/file.pdf>
- Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT and London: Greenwood.
- Torbakov, I. (2023, April 26). The Kremlin's nationalist utopia. *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/the-kremlins-nationalist-utopia>
- Varfolomeyev, O. (2002, 18 July). The EU's Unwanted Stranger? *Euractiv*. <https://www.euractiv.com/section/med-south/opinion/the-eu-s-unwanted-stranger>
- Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Zayarnyuk, A. (2022). Historians as Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(2), 191–212. <https://doi.org/10.21226/ewjus754>
- Zayarnyuk, A. (2023, March 13). „When we look at the intellectual construction of the world from the position of an American college or British university, a very imperial picture of reality emerges” [interview]. *Ukrainian Jewish Encounter*. <https://ukrainianjewishencounter.org/en/andriy-zayarnyuk-when-we-look-at-the-intellectual-construction-of-the-world-from-the-position-of-an-american-college-or-british-university-a-very-imperial-picture-of-reality-emerges>

Стаття надійшла до редакції 08.03.2024

„Неонацизм” у публічній риторичі В. Путіна: динаміка сенсових змін (2004 — початок 2022 рр.)

Павло Гай-Нижник,
доктор історичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Pavlo Hai-Nyzhnyk,
Doctor of Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0002-8912-8398,
hai-nyzhnyk@ukr.net

Анотація. У статті висвітлено хронологію використання і динаміку змін сенсових навантажень нарративу „неонацизм” у риторичі, промовах і статтях В. Путіна з часу обіймання ним посади президента Російської Федерації до початку тотальної війни Росії проти України (т. зв. спеціальної воєнної операції).

Виокремлено комбінацію дефініцій „нацизм” і „неонацизм” у штучно створеній псевдоісторичній і псевдополітологічній ідеологемі відродження неонацизму в Україні як спадщини нацистських колаборантів часів Другої світової війни у сучасному українському суспільно-політичному середовищі та органах державної влади.

Простежено і проаналізовано зміни динаміки використання В. Путіним нарративу „неонацизм” щодо подій в Україні залежно від розкладу внутрішньополітичних важелів у Києві (зокрема, впливів проросійських сил на державну політику) або ж відповідно до геополітичної тактики Російської Федерації щодо втілення своєї стратегії опанування Україною та експансії на міжнародній арені.

Виявлено трансформацію негативного спрямування нарративу „неонацизм” в особистій риторичі В. Путіна зі звинувачень у так званій нацифікації окремих сегментів українського суспільства до органів державної влади України. Встановлено, що В. Путін цілеспрямовано намагається надати нарративу „неонацизм” глобального політичного обширу, переспрямовуючи його у дискредитацію й обвинувачення не лише на Україну чи країни Балтії (в контексті відтворення неоімперії СРСР на пострадянському просторі), а й на держави Заходу (членів ЄС та НАТО), які нібито спонукають до відродження нацизму і сприяють зміцненню неонацизму в Україні на державному рівні.

Узагальнено, що пропагандистська ідеологема і нарратив „неонацизму”, започатковані В. Путіним з метою відволікання уваги від базових неофашистських засад власної диктаторської системи в Росії, поступово ставали стрижнем його концепту спотвореного образу не лише України, а й західних демократій у далекоглядній стратегії зміни важелів геополітичного впливу на євразійському просторі та руйнуванні усталеної системи світової безпеки.

Ключові слова: Путін, гібридна війна, пропаганда, неонацизм.

„Neo-Nazism“ in V. Putin's Public Rhetoric: Dynamics of Meaningful Changes (2004 — early 2022)

Abstract. The article highlights the chronology of the use and dynamics of changes in the meaning of the narrative „neo-Nazism“ in the rhetoric, speeches and articles of V. Putin from the time he assumed the position of President of the Russian Federation until the beginning of Russia's Total War against Ukraine (the so-called Special Military Operation).

The combination of the definitions „Nazism“ and „neo-Nazism“ in the artificially created pseudo-historical and pseudo-political ideologeme of the revival of neo-Nazism in Ukraine as a legacy of Nazi collaborators during the Second World War in the modern Ukrainian socio-political environment and state authorities is singled out.

Changes in the dynamics of V. Putin's use of the „neo-Nazism“ narrative in relation to events in Ukraine were traced and analyzed, depending on the schedule of internal political levers in Kyiv (in particular, the influence of pro-Russian forces on state policy) or in accordance with the geopolitical tactics of the Russian Federation in implementing its strategy of mastering Ukraine and expansion on international arena.

The transformation of the negative direction of the narrative „neo-Nazism“ in V. Putin's personal rhetoric from accusations of the so-called nazification of certain segments of Ukrainian society to the state authorities of Ukraine has been revealed. It has been singled out that V. Putin purposefully tries to give the narrative of „neo-Nazism“ a wider global political scope, redirecting it into discrediting and accusing not only Ukraine or the Baltic countries (in the context of the reproduction of the neo-empire of the USSR in the post-Soviet space), but also the countries of the West (members of the EU and NATO), which allegedly encourage the revival of Nazism and contribute to the strengthening of neo-Nazism in Ukraine at the state level.

It is summarized that the propaganda ideology and narrative of „neo-Nazism“ started by V. Putin in order to divert attention from the basic neo-fascist principles of his own dictatorial system in Russia, gradually became the core of his concept of a distorted image not only of Ukraine, but also of Western democracies in a visionary strategy of changing the levers of geopolitical influence on the Eurasian space and the destruction of the established world security system.

Key words: Putin, hybrid war, propaganda, neo-Nazism.

Постановка проблеми. З початку 2000-х років дедалі частіше в риторичі президента Російської Федерації почали лунати ідеологеми щодо відродження на пострадянському просторі неонацистських рухів та реабілітації нацистських злочинців тощо. Поступово наратив „неонацизм“ почав застосовуватися В. Путіним безпосередньо щодо окремого сегмента українського суспільства, а згодом й щодо державної влади України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що в науковому середовищі дефініції „неонацизм“ чи „неофашизм“ у політиці В. Путіна використовувалися здебільшого у сфері вивчення державної системи і суспільно-політичного ладу Російської Федерації або ж лише фрагментарно згадувався пропагандистський наратив т. зв. українського „неонацизму“ в російських медіа як складової кремлівської пропагандистської і деін-

формаційної ешелонованої інституційної системи РФ. Ідеться, зокрема, про праці таких політологів та аналітиків, як Е. Д. Грегор [Gregor, 1998], З. К. Бжезінський [Brzezinski, 2004], Д. Вулсі-молодший [World: James Woolsey ..., 2005], М. ван Герпен [van Herpen, 2013], М. Ларуель [Laruelle, 2015], О. Мотиль [Motyl, 2016], С. Стефенсон [Stephenson, 2015; Stephenson, 2017], М. Суслов [Suslov, 2018], М. Галеотті [Galeotti, 2018], Е. Гершковіч [Gershkovich, 2019] та інші.

Проте у науковому середовищі пропагандистський наратив „неонацизм” системно не відстежувався і практично не досліджувався комплексно безпосередньо у публічних промовах чи публікаціях особисто президента РФ в контексті звинувачень щодо політичного керівництва інших держав, зокрема України, і виправдання ним агресивно-експансіоністської політики Кремля. Натомість, з огляду на авторитарно-диктаторську модель влади в державі та на фактичне „самодержавне” ідеологічне й політичне провідництво в Росії В. Путіна, який є визначальником, указником і регулятором усебічно контрольованої і структуризованої, багатокластерної і суцільної матриці пропагандистсько-дезінформаційної політики Російської Федерації, таке аналітичне дослідження, на наш погляд, є вельми актуальним. Отже, **метою дослідження** є комплексне відстеження хронології застосування та зміни динаміки використання В. Путіним від 2004 до початку 2022 року наративу „неонацизм” як звинувачувального ярлика щодо подій в Україні.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 1990-х років ельцинська Росія позиціонувала себе як новітня євроазійська демократія, що позбувається історико-ідеологічної та політико-економічної спадщини ідеї комунізму і соціалістичної системи Радянського Союзу. Так принаймні заявляла кремлівська пропаганда й у таке все ще прагнули вірити (сподівалися) демократії Заходу.

Саме у цей час закулісні поводитири навколо президента РФ Б. Єльцина забезпечували стрімке просування вгору по владній драбині Кремля невідомого широкому загалові функціонера і посереднього колишнього співробітника КДБ В. Путіна. Після переїзду у 1996 р. із Санкт-Петербурга до Москви цей „носіє портфеля” ексмера північної столиці Росії А. Собчака був призначений заступником керуючого справами президента РФ. Уже наступного року В. Путіну забезпечили захист дисертації кандидата економічних наук і він пересів у крісло очільника правонаступниці КДБ СРСР — Федеральної служби безпеки (ФСБ) РФ та секретаря Ради безпеки РФ, а вже у серпні 1999 р. став на чолі уряду Російської Федерації. Ба більше, 31 грудня 1999 р. Б. Єльцин, що несподівано заявив про свою відставку у новорічному зверненні до народу, призначив виконувачем обов'язки президента РФ саме В. Путіна, який майже за три місяці по цьому (26 березня 2000 р.) вперше був обраний президентом Росії.

Утім, уже із середини 1990-х експерти і політичні аналітики почали зауважувати авторитарні та диктаторські елементи в системі політичної влади Росії попри демократичну риторику верхівки Кремля. Поволі очевидними ставали також і неоімперські претензії Російської Федерації,

яка виношувала наміри замінити собою Радянський Союз. Так, наприклад, уже 26 серпня 1991 р. прессекретар президента РРФСР Б. Єльцина заявив, що у разі припинення Україною союзницьких відносин Росія залишає за собою право про перегляд кордонів, що суперечило російсько-українському договору від 19 листопада 1990 р., а 28 серпня 1991 р. віцепрезидент Російської Федерації О. Руцкой на чолі офіційної делегації РРФСР прибув до Києва з метою змусити керівництво України відмовитися від щойно проголошеної незалежності, погрожуючи при цьому переглядом кордонів у разі відокремлення України від Росії. Утім, унаслідок дводенних перемовин 29 серпня росіяни таки змушені були підписати комюніке, що підтверджувало територіальну цілісність сторін і непорушність їхніх кордонів. Тим не менш, відтоді стало зрозумілим, що з мертвого монстра СРСР на північ і схід від України відроджується нове імперське чудовисько — Росія [Гай-Нижник, 2017, с. 56].

Варто наголосити й на тому, що, попри офіційне декларування намірів будувати із колишніми радянськими республіками повноцінні двосторонні відносини, офіційна Москва у своїй зовнішньополітичній доктрині не відмовлялася від передової ролі Росії в СНД. Міністр закордонних справ Російської Федерації у 1990–1996 рр. А. Козирев чітко окреслював завдання, які ставила перед собою Росія в СНД, а саме: „Єдине військо, інтегрована економіка, унікальний культурний простір та спільна російська мова” [Преображенная Россия ..., 1992, с. 95].

Поволі імперські потуги (вже тривала війна з Чечнею, що оголосила і виборювала свою незалежність) набули прикриття гасел про боротьбу з тероризмом й відновленням окремих ідеологічних наративів комуністичного режиму СРСР у риторичній патріотичній обгортці новітнього російського націоналізму. Тож не дивно, що схрещення відроджуваних радянських пропагандистських кліше, глорифікація імперської історичної спадщини й патріотична істерія, що переходила межі шовіністичної ненависті до інших, почала формувати новітній характер російського імперського тоталітаризму, що міксувався в Москві у незбагненну суміш з елементів сталінізму, фашизму, гітлеризму та царецезаризму й який згодом набуде ємкої дефініції — рашизм, однією з засадничих складових якого стала авторитарна диктатура та ідеологія путінізму в Російській Федерації.

Проте перші паростки цієї потворної нової Росії вже зійшли тоді, у другій половині 1990-х, і стали очевидними не лише сусідам РФ, що назавжди затьмили історичні уроки етнонаціональної політики „дружби народів” і системи „соціалістичної народної демократії” Москви, а також далекому Заходу, який зітхнув з полегшенням у надії геополітичних змін після завершення, здавалося б, епохи холодної війни. Зрештою, мюнхенська промова В. Путіна на конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р. була не лише погрозою, а й попередженням до початку Кремлем підготовки до демонтажу світової системи безпеки. Фактично — це було оголошення війни Заходу, початком новітньої малої холодної війни. А відтак така холодна війна інкорпорувала в себе не лише ескалацію

гібридного протистояння в економіко-фінансовій сфері, випробування сил у запалюванні нових локальних війн, а й всеосяжне протистояння на її ідеологічних фронтах засобами дезінформації та пропаганди. Фінансово-економічна криза західної економіки 2008 р., поразки США в Іраку та Афганістані додали В. Путіну нового дихання. Одним з дезінформаційних наративів такої кремлівської ідеологічної війни став термін „неонацизм”, який В. Путін почав активно використовувати в передбаченій орвеллівською (George Orwell) антиутопією „1984” інтерпретації в стилі гітлерівської й сталінської пропаганд.

Невдовзі саме В. Путін публічно й офіційно вигадає „неонацистську” Україну — пропагандистський наратив, який стане одним зі складових його неоімперської тактики реваншизму і агресивної геополітичної стратегії трансформації й демонтажу європейської системи безпеки. Для простеження усіх ланок процесу доведеться вкотре повернутися у російське політичне минуле й звернутися, власне, до джерел (які принаймні були і наразі є у вільному доступі), а саме — до офіційних промов, інтерв'ю, заяв тощо з цієї теми самого кремлівського диктатора.

Зокрема, слід згадати, що після Першої російсько-чеченської війни, внаслідок якої Ічкерія фактично здобула незалежність від Москви, саме В. Путін з початку 2000 р., як виконувач обов'язки президента РФ, взяв на себе роль реваншиста і ката чеченського народу. Бої регулярних збройних сил з обох боків, які почалися з вересня 1999-го, завершилися наприкінці лютого 2000-го перемогою ЗС РФ, після чого чеченські загони перейшли до тактики партизанської війни, що активно тривала до квітня 2009 року. Проте збройне підпілля чеченських повстанців продовжувало боротьбу ще до грудня 2017 року. Увесь цей час російські війська чинили акти геноциду чеченського народу. При цьому кремлівська пропаганда не застосовувала щодо Чечні звинувачення у неонацизмі, натомість нею широко використовувалися наративи тероризму та ісламського фундаменталізму тощо. І дійсно, було би дурницею приплести щодо чеченців (як і до інших кавказьких народів) звинувачення у неонацизмі.

Ця заувага не така вже й дивна, як може видатися на перший погляд. Цілком очевидно, що В. Путін мислив тверезо і не був хворим на психоз, а швидше належить до первинних психопатів-харизматиків (за визначенням доктора Д. Феллона [*James Fallon ...*, 2022]) при свідомості і ще й тому, що він розумів і сприймав нацизм не у класичному універсальному визначенні, а виключно у гітлерівській його редакції! Саме тому, серед іншого, неонацистська риторика не була застосована В. Путіним й щодо Грузії у 2008 р. під час окупації його військами Абхазії чи Південної Осетії, які чинили там етнічні чистки, позаяк у його, гітлерівському по суті, розумінні народи Кавказу і Закавказзя не є ні європейцями, ні, тим паче, вартими до навіть чіпляння на них ярлика неонацистів.

Інша справа — народи Балтики. Саме до країн Балтії було застосовано тоді звинувачення у розплідненні неонацизму. Так, наприклад, в „Огляді зовнішньої політики Російської Федерації” від 27 березня 2007 р. путінське

МЗС зазначало, що вирішення питання договірно-правового оформлення кордонів з Естонією та Латвією буде можливим лише, коли вони виконають вимоги Росії. Москва, при цьому, вказувала, що ці маленькі балтійські держави висувують величезній Росії територіальні претензії. Крім цього, Кремль зажадав від Таллінна і Риги припинити „окупаційну” риторичу, відмовитися від наміру демонтажу пам’ятників радянським воякам та, увага, протидії проявам неонацизму у цих країнах [Обзор внешней политики ..., 2007].

Щодо України і Грузії було зафіксовано інше попередження від РФ, яке стосувалося можливого прискорення їх прийому до НАТО, що „неминуче ускладнює наші відносини” [Обзор внешней политики ..., 2007]. Наступного року, слід нагадати, Грузія зазнала збройної агресії з боку РФ. Україна мала би бути наступною, проте вона виявилася надто поступливою. Прем’єр-міністром тоді був В. Янукович, який за кілька років посяде президентське крісло у Києві [Гай-Нижник, 2018]. Отже, щодо поступливої і керованої пропутінськими силами України звинувачень у неонацизмі не було, натомість у ті роки маховик російської пропаганди щосезону посилював „нацифікацію” балтійських держав. Росія знову і знову публічно звинувачувала країни Балтії в утиску там своїх „співвітчизників” й, зокрема, на майданчику ОБСЄ і на Мадридському саміті міністрів закордонних справ висувала Латвії та Естонії звинувачення у дискримінації російськомовного населення, жорстко критикувала „неонацистські тенденції” в цих країнах, застерігала про небезпеку та вимагала протидії неонацизму [Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность ..., 2008]. І саме Литва, Латвія та Естонія, коли б не Революція гідності у Києві і не повалення режиму В. Януковича в Україні, що стало геополітичною поразкою Москви, підпали би під дію спецоперацій Кремля з утворення місцевими росіянами сепаратистських „народних республік” і „денацифікації” цих країн російською армією.

Повертаючись до В. Путіна та його риторичі щодо неонацизму в контексті України, слід окремо звернути увагу на новий етап його політичного життя і діяльності, який розпочався після 2004 р., коли він удруге „виграв” президентські вибори в Росії. Саме цього року в Україні відбулася Помаранчева революція, внаслідок якої, на тлі протистояння сил прозахідної і проросійської політичних орієнтацій, у державі тимчасово владу здобула націонал-демократична коаліція на чолі з обраним президентом В. Ющенком. Проросійські ж сили, що об’єдналися навколо В. Януковича і представляли потужну фінансово-економічну базу та вагому частину у Верховній Раді, а також проросійське лобі в українському демократичному уряді, мали неабиякі важелі впливу у політикумі, медіа та суспільстві. Невдовзі ж В. Янукович став прем’єр-міністром України (за президентства В. Ющенка), а у 2010 р. здобув на виборах перемогу у президентських перегонах. Україна відтоді дедалі глибше занурювалася в навколоремлівську геополітичну, фінансово-економічну та пропагандистську орбіту.

Менше з тим, але саме після Помаранчевої революції 2004 р. російська преса та влада дедалі частіше почала називати Україну „фашистською

державою”, незважаючи на те, що ультраправі партії в ній залишалися слабкими і роз’єднаними, перебуваючи на рівні суспільно-політичного маргінесу (на відміну від Росії [Mierzejewski-Voznyak, 2018, p. 608, 621–622]), а серед української влади не було „фашистів” — натомість був присутній коктейль націонал-демократів з істотною частиною лояльних до Росії й відвертих проросійських сил, керованих з Москви. Тож основна політична боротьба в Україні 1991–2014 років точилася саме між націонал-демократами та проросійськими партіями і не виявляла яскравого чи жорсткого антиросійського спрямування.

Проте В. Путіна мало цікавила справжня структура українського політикуму та його ідеологічна складова, якщо вони не вмонтовувалися у його заздалегідь обрану геополітичну стратегію на відновлення СРСР шляхом поглинання, перш за все, України. Яким способом воно мало відбутися (прямою окупацією чи глибокою інтеграцією), залежало від поточних факторів і набутих приводів, від чого коливалася й тактика дій Кремля у його гібридній війні проти України з подальшим прицілом на західний світ.

Крім того, як відомо, диктаторів завжди лякають т. зв. „кольорові” революції, тим паче — у сусідній державі. Саме така революція, що набула назви „Помаранчева”, й відбулася 2004 р. в Україні й, отже, апріорі становила потенційну екзистенційну загрозу для режиму В. Путіна в Росії, який лише починав цементувати свою диктатуру. Отже — першим завданням кремлівської пропаганди стала справа дискредитації цієї демократичної революції та демонізація її ідей.

Тоді ж у риторичі В. Путіна термін „нацизм” почав замінити застосування терміна „фашизм” та частіше вживатися також і щодо теми Другої світової війни. Так, в інтерв’ю французькій „Le Figaro” від 7 травня 2004 р. він говорив про нацизм саме з огляду на Другу світову війну й категоричного засуджував пакт Молотова — Ріббентропа, на відміну, до речі, від риторики 2023–2024 років, коли В. Путін уже намагався виправдовувати цей ганебний історичний акт [Путин, 2005, Май 7]. Подібне ж зазначалося й у його інтерв’ю ведучому американського каналу CBS Майклу Воллесу (Mike Wallace) 9 травня того ж року, проте тут В. Путін кілька разів змушений був визнати, що саме в Росії присутні такі явища, як екстремізм, націоналізм, шовінізм, неонацизм та антисемітизм [Путин, 2005, Май 9].

Натомість, у 2011 році новий президент РФ В. Медведєв 15 грудня на пресконференції за підсумками 28-го саміту Росія — ЄС заявив, що „у Євросоюзі є й проблеми з дотриманням прав російськомовних громадян у низці країн, а також усім відомі факти ксенофобії, екстремізму та неонацизму в низці держав Європейського союзу” [*Пресс-конференция по итогам саммита ...*, 2011]. Що ж до України, то в період 2010–2014 рр. Кремль не вдавався до дезінформаційної кампанії щодо нацизму в українському політикумі чи владі, адже це б кидало тінь і дискредитувало би його маріонетку на президентській посаді у Києві — В. Януковича, який доволі незграбно і прямолінійно прагнув також вибудувати тут свій режим під патронатом Москви, подібний до проросійського режиму О. Лукашенка в Білорусі.

Повернувшись де-юре до президентської влади 2012 року, В. Путін жодного разу не згадав про нацизм чи неонацизм в Україні, проте після „кольорової” Революції гідності у Києві 2014 р. він почав називати її актиконституційним державним переворотом і збройним захопленням влади, неодмінно додаючи про сплеск націоналізму в Україні. Тоді ж і з’явилися терміни „неонацизм” і „нацизм” саме щодо України.

Так, 17 квітня 2014 р., вже після захоплення Криму, В. Путін, відповідаючи у Москві на питання у прямому ефірі, заявив: „Подивіться, адже там, де процвітає сьгоднішній націоналізм і навіть відроджується неонацизм, що це таке: це західні частини України, — а ви ж добре знаєте історичне минуле цієї території, цієї землі та цих людей. Частково сьгоднішні території перебували в Чехословаччині, частково — в Угорщині, частково — в Австрії, в Австро-Угорщині, частково — у Польщі, і ніде і ніколи вони не були повноцінними громадянами цих країн. Знаєте, щось завжди всередині у людей дозрівало” [*Прямая линия ...*, 2014].

За кілька днів, 28 квітня у Петрозаводську на зустрічі з членами Ради законодавців при Федеральному зібранні РФ В. Путін додає, що в країнах — нових членів НАТО (очевидно, малися на увазі Польща, Чехія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Румунія) практично кругом при владі перебувають нащадки та ідейні спадкоємці колабораціоністів, що активно співробітничали під час Другої світової війни з нацистським окупаційним режимом. Усе це, звісно ж, було вигаданою брехнею, але він іде далі, стверджуючи, що їхня діяльність спрямована перш за все проти Росії, а також проти народів, що об’єдналися навколо неї для відпору нацистам у 40-ві роки ХХ ст. і нині бачать своє майбутнє в рамках єдиного з Росією економічного і духовного простору „руського міра”. „Ми в Криму на своєму досвіді змогли переконатися, що протистояння нацистам — це завдання, яке не залишилося у минулому, це війна за сьгоднішній день та за майбутнє нашої країни”, — додав він [*Встреча с членами Совета законодателей*, 2014].

Тоді ж В. Путін назвав Майдан антиросійським і вперше заявив про нацистів в українському уряді. Пізніше, зокрема тим, що, за його словами, „неонацисти” захопили Україну внаслідок державного перевороту і нібито необхідністю захистити права російськомовних і російських громадян у Криму, В. Путін виправдовував свою агресію проти України та незаконну окупацію півострова [Sauer, 2022]. Своім же законодавцям 28 квітня 2014 р. він вказав на необхідність розробки федеральної програми протидії неонацизму та неофашизму із захисту підсумків Другої світової війни та Великої Вітчизняної [*Встреча с членами Совета законодателей*, 2014].

Про відродження у світі ідеології нацизму В. Путін, звісно ж, згадав і під час зустрічі 9 липня 2014 р. з делегацією рабинів з Ізраїлю, Австрії, Бельгії, Великобританії, Німеччини, Італії, Нідерландів і Франції, але при цьому проговорився компліментом про Й. Геббельса, назвавши того „талановитою людиною” [*Встреча с представителями международных общественных и религиозных организаций*, 2014]. Шизофренічну пропаганду В. Путіна, що не поступалася зусиллям його улюбленця Й. Геббельса, підтримали й

представники членів фракцій політичних партій у Державній думі РФ. Так, зокрема, на зустрічі з президентом РФ у Ялті в щойно окупованому Криму 14 серпня 2014 р. С. Міронов (партія „Справедливая Россия”) висловив підтримку наміру „розглядати як один з основних стратегічних національних пріоритетів Росії боротьбу з загрозою фашизму та неонацизму в будь-якій точці планети, від кого б ця ідея і ці хвилі не виходили”, і закріпити це положення у Стратегії національної безпеки РФ [*Встреча с членами фракций ...*, 2014]. Він також зауважував, що з урахуванням безпрецедентної поведінки та дій Заходу настав час розробити нові доктрини внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації, що стануть відповіддю на сучасні виклики та загрози, а саме — „проти свавілля українських олігархів та неонацистів!” [*Встреча с членами фракций ...*, 2014]. Про криваві поняття „бандерівщини” і „нацизму” в Україні не забула згадати й його колега С. Горячева, а Г. Зюганов (Комуністична партія), характеризуючи українську владу як напівфашистську і нацистсько-бандерівську, закликав „продумати цілий цикл заходів, які зупинили б цю вкрай небезпечну навалу і для Російської Федерації в цілому, і для Криму” [*Встреча с членами фракций ...*, 2014].

Не міг В. Путін, звісно ж, не згадати про неонацизм й напередодні відвідин столиці Сербії, куди він мав прибути для відзначення 70-річчя звільнення Белграда. Так, в інтерв'ю провідній сербській газеті „Политика” 14 жовтня 2014 р. він висловив особливе занепокоєння становищем в Україні, знову назвавши події лютого у Києві антиконституційним державним переворотом, в контексті того, що, мовляв, „вакцина” від нацистського вірусу, вироблена на Нюрнберзькому трибуналі, у деяких державах Європи втрачає чинність. При цьому В. Путін навів, нібито, „наочне свідчення” — відкриті прояви неонацизму, які вже стали повсякденною річчю у Латвії та інших країнах Балтії [*Интервью газете „Политика” ...*, 2014]. Утім, конкретних прикладів, що підтверджували б його брехню, як і зазвичай, наведено не було. Цей пасаж ще раз засвідчив, що кремлівський диктатор не припиняв готувати окремі сегменти західного суспільства (у цьому разі балканського) до виправдання своєї майбутньої агресії щодо континентальної частини України та супроти країн Балтії.

Окрім того, вже тоді, у 2014 році, В. Путін прив'язував, серед іншого, й питання поборювання т. зв. шовінізму і неонацизму з необхідністю руйнування ненависного йому „однополярного світу”, який, за його ж словами, не приводить до зростання керованості глобальними процесами та є нестійкою конструкцією, що призводить до породження диктатури і, водночас, регіональних конфліктів, тероризму, наркотрафіку, релігійного фундаменталізму, шовінізму й неонацизму. Саме про це він безпосередньо заявив 24 жовтня у Сочі на засіданні пропагандистського міжнародного „дискусійного” клубу „Валдай”, відверто вказуючи на США, політика яких („однобічний диктат і нав'язування власних шаблонів”) нібито призводить до того, що „замість врегулювання конфліктів — ескалація; замість суверенних, стійких держав — зростаючий простір хаосу; замість демократії — підтримка вельми сумнівної публіки: від відвертих неонацистів до ісламістських

радикалів” [*Заседание Международного дискуссионного клуба ...*, 2014]. Натяк більш ніж однозначний — необхідне зруйнування існуючої системи глобального світопорядку.

На цьому тлі не обійшлося й без традиційної згадки про збройний переворот у Києві, внаслідок якого до влади в Україні прийшли люди крайніх поглядів, націоналісти, правих, у тому числі неонацистських переконань [*Заседание Международного дискуссионного клуба ...*, 2014]. І, знову ж таки, з вуст В. Путіна не пролунало жодного прізвища українських урядовців-неонацистів та не було наведено бодай одного прикладу таких переконань (при цьому немає жодного сумніву, що він скористався б нагодою навести їх, коли б це мало би місце бути). Натомість саме цим диктатор укотре спробував виправдати окупацію Криму Російською Федерацією на начебто прохання про це легітимного республіканського органу влади.

Повертаючись до українських „міністрів-неонацистів” у владі, не важко не помітити, що В. Путін чудово усвідомлював цільову аудиторію своєї маячні й саме тому вказував про неонацистів у владі України, звертаючись до російської публіки. Водночас в інтерв’ю журналістові німецького телеканалу ARD Г. Зайпелю (Hubert Seipel), яке було записане 13 листопада 2014 р. у Владивостоку, українські урядовці вже неонацистами ним не називалися. Навіть більше, В. Путін визнав, що Україна — самостійна, незалежна, суверенна держава, але й одразу додав: „Я зараз скажу Вам прямо: ми дуже стурбовані тим, щоб там не виникло бажання здійснювати якихось етнічних чисток, ми турбуємося, щоби Україна не скотилася у неонацизм” [Путин, 2014, Ноябрь 17]. Тож на німецьку аудиторію маніпулятор таки визнав не лише те, що Україна — незалежна держава, а й те, що її влада не є неонацистською, проте натякнув і на зміну цього бачення. Пояснення щодо мотиву до такого пом’якшення риторики сам В. Путін надав у перебігу інтерв’ю: „На нас [Росію] хочуть перекласти відповідальність і хочуть, щоби ми за щось додатково заплатили”, й ще одне — на міжнародній арені тоді активізувалося питання Мінських домовленостей [Путин, 2014, Ноябрь 17].

У міру того, як події на Сході України переходили у стан затяжної позиційної війни й тривало торпедування міжнародних акцентів навколо Мінських угод тощо, риторика В. Путіна щодо неонацистів у владі України та її самої як неонацистської держави припинялася, а сам цей термін знову згадувався ним лише в контексті Другої світової війни. Так, у 2015 р. на зустрічі з офіцерами і прокурорами у Кремлі 4 квітня він згадав про перемогу над нацизмом у ті часи й додав лише, що „ми не приймаємо політику заохочення неонацизму, екстремізму, розпалювання ворожнечі між народами, ескалації військових загроз” [*Встреча с офицерами и прокурорами ...*, 2015]. Утім, прямі звинувачення у нацизмі української влади були б уже дещо нелогічними, адже саме у квітні того року у Києві прийняли Закон про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів і заборонили пропаганду їх символіки [Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів ..., 2015].

Зауважимо також, що РФ щорічно ініціювала в Генеральній Асамблеї ООН ухвалення резолюції за назвою, зокрема у грудні 2015 р., „Боротьба з героїзацією нацизму, неонацизмом та іншими видами практики, які сприяють ескалації сучасних форм расизму, расової дискримінації та пов'язаної з ними нетерпимості”. Подібне заявлялося й у 2016 р., зокрема, 5 квітня на засіданні оргкомітету „Побєда” в Кремлі В. Путін побічно згадав і про ухвалення 133 країнами вищевказаної резолюції [*Заседание Российского оргкомитета ...*, 2016]. У дорученні ж урядові РФ того дня щодо „неонацизму” про Україну знову ж таки не згадувалося, а лише зазначалося, між іншим, про „донесення об'єктивної інформації про роль нашої [РФ] країни у перемозі над нацизмом, протидію спробам ревізії історії та підсумків Другої світової війни, героїзації нацизму та пропаганді неонацизму” [*Перечень поручений ...*, 2016]. У грудні того ж року в Радбезі ООН з подачі Москви було ухвалено нову резолюцію („Боротьба з героїзацією нацизму, неонацизмом та іншими видами практики, які сприяють ескалації сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості”), за яку проголосувало 136 країн. Проти проголосували США та Україна і ще 49 країн утрималися, про що не забув згадати В. Путін наступного року на черговому засіданні 20 квітня 2017 р. все того ж оргкомітету „Побєда” [*Заседание оргкомитета ...*, 2017].

Слід принагідно зазначити, що від 2014 по 2021 роки Україна послідовно голосувала проти ухвалення Резолюції ГА ООН про неприпустимість певних видів практики, що сприяють расизму, пояснюючи свою позицію побоюванням, що резолюція — у запропонованій Росією формі — може призвести до обмеження свободи слова, та відмовилася підтримувати її „доти, доки сталінізм і неосталінізм не засуджуватимуться однаково, як і нацизм, неонацизм та інші форми нетерпимості” [Кропман, 2015; *Резолюция ООН ...*, 2016; *В ООН призвали ...*, 2018; Венкина, 2021].

Подібними до попереднього були й рішення цього оргкомітету у 2017 році [*Протокол заседания ...*, 2017]. В. Путін тоді пригадав про „неонацизм” лише на так званому параді Перемоги в Москві 9 травня, та й то лише для годиться, що звучало досить формально: „Для ефективної боротьби з тероризмом, екстремізмом, неонацизмом, іншими загрозами необхідна консолідація всього міжнародного співтовариства” [*Военный парад ...*, 2017]. У подальші ж роки, аж до 2022-го і 2023-го, коли розпочалося повномасштабне вдертя РФ в Україну і тривала тотальна російсько-українська війна, на засіданні зазначеного оргкомітету „Побєда” про неонацизм уже й не згадували — виявився тимчасово політично не актуальним для кремлівської пропаганди.

Сам же В. Путін згадував про неонацизм для проформи лише одним словом у контексті промов про Другу світову війну й у прив'язці до неї. У 2019 р. 9 травня — про готовність Росії поряд з іншими протистояти неонацизму та екстремізму [*Парад Победы ...*, 2019] та 4 липня у Римі в інтерв'ю італійській „Corriere della Sera”. Тоді на запитання журналістів Ф. Драгосеї (Fabrizio Dragosei) та П. Валентіно (Paolo Valentino) про обрання

президентом В. Зеленського В. Путін спробував нагадати очільникові України про основні наративи кремлівської пропаганди, які можуть з новою силою розкручуватися Москвою: „Якщо Володимир Зеленський почне виконувати свої передвиборчі обіцянки, зокрема, вступить у прямі контакти зі своїми співгромадянами на Донбасі, перестане називати їх сепаратистами. Якщо українська влада виконуватиме Мінські угоди, а не ігноруватиме їх. Насильницька українізація, заборони на використання рідної для мільйонів громадян України російської мови, включаючи викладання нею у вишах та школах, розгул неонацизму, громадянський конфлікт на Південному Сході країни, спроби колишньої влади зруйнувати тендітний міжконфесійний світ — це лише мала частина непривабливого "багажу", з яким доведеться розбиратися новому президентові [України]" [Putin: „Pronti a dialogare con gli Usa ...”, 2019; Путин, 2019, Июль 4].

Протягом наступного — 2020 року В. Путін жодного разу не згадав про неонацизм стосовно В. Зеленського чи України. Така „замирюваність” В. Путіна у 2019–2020 рр. із (не)використання щодо України наративу „неонацизм” пояснюється нічим іншим, як процесами міжнародної політики, коли кремлівський диктатор сподівався через відновлення перемовного процесу в рамках Нормандського формату втягнути новообраного Президента України В. Зеленського у пастку Мінських домовленостей. Тож український „неонацизм” раптом зник з поля зору В. Путіна й, відповідно, з його риторики.

Утім, український „неонацизм” воскресне в путінській пропаганді чи не одразу ж, як Україна виявить хоча б щонайменші ознаки неподатливості. Довго чекати не довелося. 27 квітня 2021 р. В. Зеленський заявив про необхідність розширення Нормандського формату, пояснивши, що це може бути або, власне, розширення, або „окремий, паралельний формат з іншими країнами, з дуже серйозними, потужними гравцями” [Зеленський заявив ..., 2021]. За день до цього в інтерв'ю газети „The Financial Times” він закликав переглянути домовленості 2015 р. та долучити до Нормандського процесу Велику Британію, Канаду і США [Ukrainian leader calls ..., 2021]. Такий формат явно не входив у плани В. Путіна й ламав концепцію його геополітичної пастки, тож уже наприкінці червня він заявляв про те, що немає жодного сенсу зустрічатися із В. Зеленським, адже, мовляв, усе вирішується у Вашингтоні. Попри це, 1 липня 2021 р. В. Зеленський, розповідаючи про те, що „факти завжди красномовніші, ніж будь-які заяви”, знову висловив готовність „зустрітися і з президентом Путіним — якщо його дійсно цікавить вирішення низки кризових питань, які об'єктивно існують у двосторонніх відносин України та Росії. В будь-якому разі підготовка до цього непростого матчу триває” [Володимир Зеленський: Я готовий ..., 2021]. Проте В. Путіна не цікавили врівноваження перемовин і пошук можливого компромісу, він виграв час для підготовки повномасштабного воєнного вторгнення в Україну й розв'язання проти неї тотальної війни [Гай-Нижник, 2022; Гай-Нижник, 2023].

Відтак уже в липні 2021 р. президент РФ опублікував досить об'ємну і сповнену українофобією, але нікчемну з історично-наукового погляду та з

огляду на здоровий глузд статтю „Про історичну єдність росіян та українців”. У ній „неонацистська” тема, поряд з невіглаством і ненавистю, посіла одне з ключових місць. Тут кремлівський диктатор наголошував не лише на ревізійності історії, а й на амбіції українських радикалів і неонацистів, яким „потурали” і офіційна влада, і місцеві олігархи, що, „пограбувавши народ України”, вкрадене тримають у західних банках і готові продати матір рідну, щоб зберегти капітали. Звісно ж, було додано й про „хронічну слабкість” державних інститутів України та її стан добровільного заручника чужої геополітичної волі [*Стаття Володимира Путіна ...*, 2021a; *Стаття Володимира Путіна ...*, 2021b].

Очікувано було згадано про „колабораціоністів”, вихідців з ОУН-УПА, які нібито прислужували нацистам і яким, на недалеку думку В. Путіна, „потрібна була не Україна, а життєвий простір і раби для арійських панів” [*Стаття Володимира Путіна ...*, 2021a; *Стаття Володимира Путіна ...*, 2021b]. Звісно ж, серед зрадників усіх та усього були згадані І. Мазепа, С. Петлюра і С. Бандера (він ще й як той, хто „співробітничав” з нацистами). Вочевидь, що саме їхні послідовники, за хворою уявою В. Путіна, й вчинили „державний переворот” 2014 р. у Києві. „Стали погрожувати етнічними чистками і застосуванням військової сили. І мешканці Донецька, Луганська взялися за зброю, щоб захистити свій дім, мову, своє життя. Хіба їм залишили інший вибір — після погромів, які прокотилися містами України, після жаху і трагедії 2 травня 2014 року в Одесі, де українські неонацисти заживо спалили людей, вчинили нову Хатинь? Таку саму розправу послідовники бандерівців готові були вчинити в Криму, Севастополі, Донецьку і Луганську. Вони і зараз не відмовляються від таких планів. Чекають на свій час. Але не дочекаються”, — обурюється у статті В. Путін й, вочевидь, забуває про номінальну назву власної ж писанини та усім цим відверто вказує на її справжній адресат — неосвітчене населення російської глибинки і прихованих російських колаборантів в Україні [*Стаття Володимира Путіна ...*, 2021a; *Стаття Володимира Путіна ...*, 2021b].

Вказуючи на те, що в Україні практикується „створення в українському суспільстві атмосфери страху, агресивна риторика, потакання неонацистам, мілітаризація країни”, про „зовнішнє управління, включаючи нагляд іноземних радників за українськими органами влади, спецслужбами і збройними силами, військово „опанування” території України, розгортання інфраструктури НАТО”, що „Україна — це анти-Росія”, В. Путін фактично намагається створити й обумовити для себе саме в російському інформаційному просторі серед пересічного населення подобу індульгенції власним наступним діям, намагається підготувати вітчизняну і світову громадську думку, що терпець до стримування власних агресивних намірів у нього увірвався [*Стаття Володимира Путіна ...*, 2021a; *Стаття Володимира Путіна ...*, 2021b].

Текст містить фактичну загрозу того, що Біловезькі угоди 1991 року (які визнавали непорушність кордонів між колишніми радянськими республіками) можуть бути визнані недійсними, якщо Україна не поступиться Росії, що український народ є частиною російського, а отже, й територія

України є Росією. У ньому вмонтовано явні погрози на адресу офіційного Києва, натякаючи, що антиросійська політика наражає Україну на ризик втрати державності. Загрози переважно конструювалися з урахуванням західної аудиторії, що, як логічно було зауважено в аналізі Centre for Eastern Studies, робилося в контексті майбутніх виборів у Німеччині та тогочасних відносин Росії зі США, а отже, одна з нереалістичних цілей В. Путіна була й у тому, щоби відмовити новий уряд Німеччини та адміністрацію Д. Байдена від підтримки територіальної цілісності України [Domańska & Zochowski, 2021].

У статті відверто додавалися загрози подальшої дестабілізації України, якщо вона продовжить курс євроатлантичної інтеграції, разом із завуальованим попередженням про те, що Москва може вдатися до військових заходів. Усе це, звісно ж, мало би стати й посланням українській владі, яка, як показало недалеке майбутнє, так і не зрозуміла його справжнього змісту [Гай-Нижник, 2023; Гай-Нижник, 2024].

Ще більш відверто й прямотлінійно В. Путін заявив про свої наміри у зверненні 21 лютого 2022 року. Попри абсурдність і нікчемність обвинувачувальних тверджень, як історичних, так і геополітичних, варто одразу ж звернути увагу на його бачення України — „це невід’ємна частина нашої власної історії, культури, духовного простору” [*Обращение Президента ...*, 2022]. Тобто, у його уяві Україна була штучно створена В. Ленінінм (чому цього разу не австрійським Генштабом?) і вона є нічим іншим, як „історичною Росією” [*Обращение Президента ...*, 2022]. Утім, немає сенсу сперечатися з невігласом і свідомим брехуном, що сам вигадує потрібні його потворній і завойовницькій натурі історичні конструкти й намагається переконати в них примітивну свідомість неосвічених мас, аби тією чи іншою мірою обумовити злочини свого агресивного абсолютизму у середньовічному прагненні створити новітню імперію.

В. Путін примітивно повторив заїжджені ним і кремлівською пропагандою наративи про „державний переворот”, „корупцію”, „олігархат”, „диктат радикалів і націоналістів”, „трагедію в Одесі”, „утиски Донбасу і російськомовних”, „розправу над російською православною церквою”, „дерусифікацію та асиміляцію” і загальний занепад державності тощо. Проте провідною у тій заяві було твердження про те, що Україна готує антиросійське збройне підпілля й, відповідно, майбутній напад на Росію разом з НАТО, а також намагається з цією метою за допомогою Заходу створити ядерну зброю тощо. Фактично ж стрижневий і головний зміст звернення був демонстративним обвинуваченням США і НАТО, а Україна у цьому сплетінні суцільного антиросійського зла виступала як маріонетка і вістря неминучого нападу колективного Заходу на Росію.

Не обійшлося й без неонацистської істерії, зведеної до рівня аксіом:

— „українське суспільство зіштовхнулося зі зростанням крайнього націоналізму, який швидко набув форми агресивної русофобії та неонацизму”;

— „звідси й участь українських націоналістів і неонацистів у бандах терористів на Північному Кавказі”;

- „усе голосніше звучать територіальні претензії до Росії”;
- „державний рух [України] в бік печерного та агресивного націоналізму і неонацизму” [Обращение Президента ..., 2022].

Відтак, на завершення звернення, В. Путін нарешті розкриває справжню мету усієї своєї псевдоісторичної та не менш псевдополітологічної маячні у стилі та за методологією Гітлера/Сталіна:

- не існує „ніякого іншого рішення питання Донбасу, окрім воєнного”;
- „вважаю за необхідне прийняти вже давно назріле рішення — негайно визнати незалежність та суверенітет Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки”;
- Федеральні Збори РФ мають „підтримати це рішення, а за цим ратифікувати Договори про дружбу і взаємодопомогу з обома республіками” [Обращение Президента ..., 2022].

Проте це ще було не все. У підсумку В. Путін фактично оголосив Україні війну з натяком, що вона вийде далеко за межі двох східних її областей, якщо офіційний Київ не прийме цей ультиматум капітуляції: „Від тих, хто захопив і утримує владу, ми вимагаємо негайно припинити бойові дії. В іншому разі вся відповідальність за можливе продовження кровопролиття буде цілком і повністю на совісті правлячого на території України режиму” [Обращение Президента ..., 2022].

Висновки. Фактично ж, цією промовою В. Путін окреслив завершення малої холодної війни й оголосив тотальну гібридну війну Заходу, першою жертвою якої й мала стати Україна. За три дні розпочнеться новий період російсько-української війни — період тотальної війни Росії проти України [Гай-Нижник, 2022] й пропагандистський наратив „неонацизму” з боку В. Путіна також набуде нових обертів, частоти і сенсів.

Утім, коли вже згадувати про путінську фантазмагорію в спектрі орвеллівської антиутопії, що стає реальністю в державно-ідеологічній архітектурі Росії першої половини XXI ст., то доцільно зазирнути й, власне, за ширму, що прикриває підвалини неоімперської державобудови Російської Федерації. Так, наприклад, професор політології Каліфорнійського університету в Берклі Ентоні Джеймс Греґор (A. James Gregor) уже у 1998 р. опублікував порівняльне дослідження італійського фашизму і „нового націоналізму, що виник у пострадянській Росії” [Gregor, 1998].

У 2004 р., коли В. Путін удруге став президентом РФ, колишній радник президента США з національної безпеки Збігнев Бжезінський (Zbigniew Kazimierz Brzezinski) зазначив, що Кремль уособлює централізуючу традицію російської автократії, традицію, яка боїться будь-якої регіональної автономії, будь-якої справжньої децентралізації, традиція, що живить шовіністичну параною стосовно того, що політичний плюралізм майже неминуче звалить саму Росію у вир розвалу. З. Бжезінський у тій статті, яку показово назвав „Московський Муссоліні”, саме з італійським дуче порівнював російського президента. Автор прямо зазначав: „Фашистський режим супроводжувався поширенням почуття національної величі, дисципліною та піднесеними міфами про славне минуле. Так само Путін намагається змішати традиції ЧК

(ленінського гестапо, де його власний дід починав кар’єру) та сталінського керівництва країною у военний час із домаганнями російського православ’я на статус Третього Риму та слов’янофільськими мріями про єдину величезну слов’янську державу, керовану з Кремля” [Brzezinski, 2004].

Наступного, 2005 року колишній директор ЦРУ США Джеймс Вулсі-молодший (R. James Woolsey, Jr.) в інтерв’ю радіостанції Radio Free Europe / Radio Liberty на міжнародній конференції „Форум-2000” зауважив, що влада Путіна все ближче підходить до того рубежу, за яким на Росію очікує фашизм [World: James Woolsey, 2005]. Дещо пізніше про фашизацію путінської Росії говоритиме й державний екссекретар США Гіларі Клінтон (Hillary Clinton) [Rucker, 2014] та низка як західних, так і незалежних російських політиків, істориків, політологів та аналітиків. Так, наприклад, американський політолог Олександр Мотиль (Aleksander J. Motyl) відтворив усі ознаки в путінській Росії тоталітарної держави з її системою терору, обов’язковою індоктринацією для підкорення мас та всеосяжним механізмом мобілізації тощо [Motyl, 2016], а нідерландський політолог Марсель ван Герпен (Marcel H. Van Herpen) у своїй праці переконливо довів тотожність суті путінської експансіоністської територіальної політики з нацистською політикою демографічного завоювання і знищення населення, що проживає на теренах, які визначені за ціль як „прихований життєвий простір” (Lebensraum) [Van Herpen, 2013].

Крім того, усе це тотожне перетворенню гітлерівської політики сфер впливу та захисту етнічних німців на путінський „захист” російськомовних та етнічних росіян в Україні [Suslov, 2018; Laguelle, 2015]. Іредентизм же концепту „руського міра” фактично копіює імперську політику III Райху щодо німецького народу напередодні та під час II Світової війни (Рур, Саар, Ельзас-Лотарінгія, Рейнська зона, Глучинська область Верхньої Сілезії, східна частина Верхньої Сілезії, округ Мальмеді та Ейпен, Мореснет, Північний Шлезвіг, область Мемельланд, Нова Швабія, Пфальц, Гессен, Данциг, Судети, Австрія).

Не менш показовим фактом тоталітаризованої (радянсько-фашистсько-нацистської) системи путінської Росії є культ вождя (власне, В. Путіна), каральних органів та мілітаризованого суспільства. Так, у контексті насадження суцільної воєнізованої субкультури можна згадати про контрольовані державою та її спецслужбами сотні тисяч активістів-мілітаристів „руського міра”, близько 250 тисяч членів Росгвардії, 700 тисяч осіб у 23 тисячах офіційних охоронних фірмах [Грищенко, 2018; Майоров та Квасов, 2021], 100 тисяч так званих козачих військ, близько 400 тисяч молоді у Юнармії [Gershkovich, 2019], а також кілька сотень тисяч членів широкої мережі патріотичних воєнізованих тренувальних, екстремальних спортивних, байкерських (на кшталт „Нічних вовків”) клубів, так званих православних рухів (як-то „Сорок сороків”) тощо.

Крім того, держава плекає бандитську субкультуру, що вийшла з концтаборів і була інкорпорована у правоохоронні органи і служби безпеки, де культивується кримінальний сленг (нова lingua franca), домінація грубої сили, відчуття „братства” на засадах „понять”, що подається як

ознака традицій і шлях до успіху — свого роду удержавлена мафія на чолі з „паханом-авторитетом” В. Путіним [Galeotti, 2018; Stephenson, 2015; Stephenson, 2017]. Ба більше, 2023 року серіалом „Слово пацана. Кров на асфальті” юнацьку і молодіжну субкультуру Росії було інфіковано новим вірусом аморальності, підміни понять добра і зла, естетики насилля, злочинної справедливості та романтизацією кримінально-понятійної ієрархії бандитизму кінця 1980-х, де головний герой дивним чином має зовнішню схожість із В. Путіним на світлинах часів його юності.

Водночас, слід зауважити, що навряд чи сам В. Путін асоціює свій режим з фашистським (Б. Муссоліні в путінській манії величі є лише другорядним невдахою, порівняно з А. Гітлером), нацизм для багатонаціональної РФ небезпечний — расова ідеологія Райху (навіть трансформована і прихована) є етноконфліктною і токсичною ще й з огляду на міжнародний імідж, як і особа А. Гітлера, який, до того ж, виявився переможеним. Цілком логічно, що путінській та російській свідомості найбільш притаманна сталінська модель тоталітарної держави, а сам Й. Сталін асоціюється у психіці В. Путіна з ним самим, з перемогами, імперіалізмом, що під виглядом СРСР відновив Російську імперію (намагання ж зіставити себе з образами царів Петра I та Олександра I зазнали невдачі), та з мудрим правителем, що уособлює „справедливу” жорстокість в ім'я величі Росії. Крім того, особа Й. Сталіна, попри геноцидальність його режиму, не стала свого часу на заваді Заходу укласти вимушений союз з цим диктатором, тож і в сучасні часи, натякає тому ж таки Заходу В. Путін, світ мусить знов прийняти вимоги і зазіхання кремлівського диктатора — нового Сталіна-Путіна й новітнього демона-гегемона над загниваючим ліберальним недоладом, якого В. Путін щиро ненавидить і глибоко зневажає.

Утім, для цинічної натури В. Путіна цілком доречним і раціональним є застосування й гітлерівських методів у своїй неоімперській політиці, якщо вони обіцяють певний успіх (зрештою, методи, дії та риторика диктаторів завжди мають спільні закономірності та ознаки, відмінними є лише нюанси і відтінки). Тож, гадається, В. Путін цілком розуміє, що його режим у своїх засадах раціонально міксує не лише неосталінізм, а й неогітлеризм і неофашизм, проте визнати це, звісно ж, було би елементарно недоречно (та й нагальності у цьому теж ніякої немає, достатнім є реабілітація в політиці історичної пам'яті російського населення сталінського режиму, що водночас і залякує, і затьмарює суспільну свідомість).

Разом з тим, у міру того, як застосування саме гітлерівських методів і заходів з боку Кремля щодо України ставало щораз очевиднішим і нахабнішим, в офіційній риторіці В. Путіна, з його вуст все частіше почали звучати слова засудження саме нацизму (раніше словесно засуджувався здебільшого фашизм), а згодом — ішлося вже про відродження неонацизму в Україні й, зрештою, що Україна і є неонацистською квазідержавою поголовно заселеною громадянами-неонацистами на чолі з київським нацистським режимом.

При цьому, як показав аналіз путінської риторики і публічних звинувачень у неонацизмі України, слід зауважити певні закономірності у засто-

суванні ним нарративу „неонацизму”, що виявляє його політичну тактику й розвінчує несправжність його ж власних нібито переконань щодо неонацистської природи української влади. Так, дослідження показало, що:

— риторика неонацизму і фашизму почала активно використовуватися В. Путіним після перемоги на виборах 2004 р.;

— після Помаранчевої революції у Києві щодо України пролунали звинувачення у її фашистизації, рівень загострення яких залежав від поступок її влади у взаєминах з Кремлем;

— звинувачення у неонацизмі і фашистизації Києва вщухли після призначення його політичного адепта в Україні В. Януковича прем'єр-міністром (2002–2005, 2006–2007) та обрання його 2010 р. Президентом України (25 лютого 2010 — 22 лютого 2014);

— у період між 2004 та 2014 роками основними цілями путінських звинувачень у проявах неонацизму стали країни Балтії — колишні союзні республіки;

— після перемоги Революції гідності у Києві, втрати влади проросійським президентом В. Януковичем та початку війни РФ проти України 2014 р. В. Путін знову побачив у ній „розгул неонацизму”, в чому також було звинувачено „київський режим, що захопив владу внаслідок державного перевороту”;

— протягом тривання т. зв. мінського процесу (2015–2018) з путінської риторики практично зникає застосування звинувачень у неонацизмі офіційного Києва;

— не застосовуються В. Путіним звинувачення у неонацизмі України й у 2019–2020 рр., коли новим Президентом України став В. Зеленський і який прагнув оновити переговорний процес з Росією і досягти мирних домовленостей з Кремлем;

— як тільки В. Зеленський на початку 2021 року виявив прагнення не грати на міжнародній арені за путінськими правилами, попри бажання досягти миру через компроміси з Кремлем, В. Путін знову повертає до своєї політичної риторики неонацистські звинувачення щодо „київського режиму” та України;

— у 2021 — на початку 2022 рр. в орбіту звинувачень України у неонацизмі з боку В. Путіна поступово потрапляє й так званий колективний Захід і НАТО, а кремлівська пропаганда набирає дедалі агресивнішого й однозначного звучання, що межує з ультиматумами і вказує на спрямованість Російської Федерації втілити свої реваншистські імперські амбіції силовим шляхом.

Тож у цих, здавалося б, на перший погляд, абсурдних звинуваченнях та очевидній оманливій риторичі були і є своя „еволюція”, і свої закономірності, що розвивалися і посилювалися за цілком „логічним” сценарієм комбінованої війни та відповідно до усталених правил облудливої пропаганди й розвитку подій у контексті не лише російсько-української війни, а й з огляду на стратегію гібридної війни В. Путіна з руйнації західної світоглядної (цивілізаційної) моделі та хаотизації усталеної світової системи безпеки.

Бібліографічні посилання

- В ООН призвали продовжити боротьбу с героїзацією нацизма.* (2018, Ноябрь 16). Новости ООН. <https://news.un.org/ru/story/2018/11/1342941>
- Венкина, Е. (2021, Декабрь 17). *ГА ООН приняла резолюцию о борьбе с героизацией нацизма.* Deutsche Welle. <https://amp.dw.com/ru/genassambleja-oon-prinjala-predlozheniju-rf-rezoljuciju-o-borbe-s-geroizaciej-nacizma/a-60154820>
- Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность Российской Федерации в 2007 году. Обзор МИД России.* (2008, Март 18). Министерство иностранных дел Российской Федерации. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1735625/
- Военный парад на Красной площади.* (2017, Май 9). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/54467>
- Володимир Зеленський: Я готовий зустрітися з Путіним, якщо його дійсно цікавить вирішення кризових питань в українсько-російських відносинах.* (2021, Липень 1). Interfax-Україна. <https://interfax.com.ua/news/interview/753034.html>
- Встреча с офицерами и прокурорами, назначенными на вышестоящие должности.* (2015, Апрель 9). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/49226>
- Встреча с представителями международных общественных и религиозных организаций.* (2014, Июль 9). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/46180>
- Встреча с членами Совета законодателей.* (2014, Апрель 28). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/20869>
- Встреча с членами фракций политических партий в Государственной Думе.* (2014, Август 14). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/46451>
- Гай-Нижник, П. (2022). *Війна за життя. Україна дипломатична, XXIII*, 31–52.
- Гай-Нижник, П. (2023). *Напередодні тотальної війни: „російський синдром” дипломатії Володимира Зеленського (травень 2019 — лютий 2022 рр.). Україна дипломатична, XXIV*, 204–220.
- Гай-Нижник, П. П. (2017). *Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення.* Київ: „МП Леся”.
- Гай-Нижник, П. П. (2018). *Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президентства В. Януковича.* *Гілея*, 135(8), 334–347.
- Гай-Нижник, П. П. (2024). *Напередодні тотальної війни: російське засліплення дипломатії В. Зеленського (травень 2019 — лютий 2022).* *Гілея*, 191–192(1–2), 66–82.
- Грищенко, А. В. (2018). *О концепции развития вневедомственной охраны на период с 2018 по 2021 год и далее до 2025 года.* *Академический вестник войск Национальной гвардии Российской Федерации*, 1, 6–9.
- Заседание Международного дискуссионного клуба „Валдай”.* (2014, Октябрь 24). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
- Заседание оргкомитета „Победа”.* (2017, Апрель 20). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/54347>
- Заседание Российского оргкомитета „Победа”.* (2016, Апрель 5). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/51641>
- Зеленський заявив про необхідність розширити „нормандський” формат і оновити „Мінськ”.* (2021, Квітень 27). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-normandskyi-format-minsk/31225652.html>

- Интервью газете „Политика”. В преддверии визита в Республику Сербию Владимир Путин дал интервью ведущей сербской газете „Политика”. (2014, Октябрь 15). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/46806>
- Кропман, В. (2015, Ноябрь 20). *Украина против резолюции ООН по нацизму*. Deutsche Welle. <https://www.dw.com/ru/a-18863395>
- Майоров, В. И., & Квасов, В. Б. (2021). Разработка концепции проекта закона „О государственной охранной деятельности в РФ”: обоснование, стратегия, перспективы. *Правопорядок: история, теория, практика*, 1(28), 19–32.
- Обзор внешней политики Российской Федерации. (2007, Март 27). Министерство иностранных дел Российской Федерации. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1676553/
- Обращение Президента Российской Федерации. (2022, Февраль 21). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/67828>
- Парад Победы на Красной площади. (2019, Май 9). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/60490>
- Перечень поручений по итогам 37-го заседания Российского организационного комитета „Победа”. (2016, Апрель 19). Президент России. <http://kremlin.ru/events/administration/51753>
- Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция МИД РФ. (26–27 февраля 1992 года). (1992). *Международная жизнь*, 3–4, 86–113.
- Пресс-конференция по итогам саммита Россия — Евросоюз. (2011, Декабрь 15). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/14012>
- Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів на Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. Закон України (2015) (Україна). *Відомості Верховної Ради*, 26, 219.
- Протокол заседания Российского организационного комитета „Победа”. (2017, Май 4). Президент России. <http://kremlin.ru/events/councils/54453>
- Прямая линия с Владимиром Путиным. (2014, Апрель 17). Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/20796>
- Путин, В. (2005, Май 7). *Уроки победы над нацизмом. Через осмысление прошлого — к совместному строительству безопасного гуманного будущего*. Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22949>
- Путин, В. (2005, Май 9). *Интервью ведущему американского телеканала „Си-Би-Эс” Майклу Уоллесу*. Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22958>
- Путин, В. (2014, Ноябрь 17). *Интервью немецкому телеканалу ARD*. Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/47029>
- Путин, В. (2019, Июль 4). *Интервью газете „Коррьере делла Сера”*. Президент России. <http://kremlin.ru/events/president/news/60912>
- Резолюция ООН о борьбе с героизацией нацизма: объяснение „за” и „против”. (2016, Ноябрь 18). BBC News. Русская служба. <https://www.bbc.com/russian/features-38033059>
- Стаття Володимира Путіна „Про історичну єдність росіян та українців”. (2021а, Июль 12). Президент Росії. <http://kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/66182>

- Статья Владимира Путина „Об историческом единстве русских и украинцев”. (2021b, Июль 12). Президент России. <http://kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/66181>
- „Ukrainian leader calls for revamp of peace process to end Donbas war”. (2021, April 26). Financial Times. <https://www.ft.com/content/ed40d675-16b3-4a35-a157-b9bf0078b507>
- Brzezinski, Z. (2004, September 20). *Moscow's Mussolini*. The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/SB109563224382121790>
- Domańska, M., & Żochowski, P. (2021, July 13). *Putin's article: „On the historical unity of Russians and Ukrainians”*. OSW. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2021-07-13/putins-article-historical-unity-russians-and-ukrainians>
- Galeotti, M. (2018). *The Vory: Russia's Super Mafia*. New Haven: Yale University Press.
- Gershkovich, E. (2019, April 17). *Russia's Fast-Growing „Youth Army” Aims to Breed Loyalty to the Fatherland*. The Moscow Times. www.themoscowtimes.com/2019/04/17/russias-fast-growing-youth-army-aimst-to-breed-loyalty-to-the-fatherland-a65256
- Gregor, A. (1998, March). James. *Fascism and the New Russian Nationalism*. *Communist and Post-Communist Studies*, 31(1), 1–15.
- James Fallon: „Schwächen reizen den Psychopathen”: US-Arzt erklärt Putins Psyche. (2022, July 27). Focus. https://www.focus.de/politik/ausland/ukraine-krise/schwaechen-reizen-den-psychopathen-us-arzt-erklaert-putins-psyche_id_124851971.html
- Laruelle, M. (2015). The Three Colors of Novorossiya, or the Russian Nationalist Mythmaking of the Ukrainian Crisis. *Post-Soviet Affairs*, 32(1), 55–74.
- Mierzejewski-Voznyak, M. (2018). The Radical Right in Post-Soviet Ukraine / Edited by Jens Rydgren. *The Oxford Handbook of the Radical Right (Oxford University Press)*, 608–629.
- Motyl, A. J. (2016). Putin's Russia as a Fascist Political System. *Communist and Post-Communist Studies*, 49(1), 25–36.
- Putin: „Pronti a dialogare con gli Usa. Contatti costanti con la Lega di Salvini”. (Putin: „Ready to dialogue with the USA. Constant contacts with Salvini's League”). (2019, Luglio 4). Corriere della Sera. https://www.corriere.it/esteri/19_luglio_04/siamo-prontia-riannodareil-filo-strategicocon-l-america-11aac0fc-9dd0-11e9-9326-3d0a58e59695.shtml
- Rucker, P. (2014, March 5). *Hillary Clinton Says Putin's Actions Are Like 'What Hitler Did Back in the 30s'*. The Washington Post. www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2014/03/05/hillary-clinton-says-putins-action-are-like-what-hitler-did-back-in-the-30s/
- Sauer, N. (2022, March 7). *Vladimir Putin points to history to justify his Ukraine invasion, regardless of reality*. The Conversation. <https://theconversation.com/vladimir-putin-points-to-history-to-justify-his-ukraine-invasion-regardless-of-reality-177882>
- Stephenson, S. (2015). *Gangs of Russia: From the Streets to the Corridors of Power*. Ithaca: Cornell University Press, 288.
- Stephenson, S. (2017). It Takes Two to Tango: The State and Organized Crime in Russia. *Current Sociology*, 65(3), 411–426.
- Suslov, M. (2018). „Russian World” Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of ‘Spheres of Influence’. *Geopolitics*, 23(2), 330–353.
- Van Herpen, Marcel. (2013). *Putinism: The Slow Rise of a Radical Right Regime in Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 278.
- World: James Woolsey, Former CIA Director, Speaks To RFE/RL At Forum 2000. (2005, October 10). Radio Free Europe / Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1062001.html>

References

- „Ukrainian leader calls for revamp of peace process to end Donbas war”. (2021, April 26). Financial Times. <https://www.ft.com/content/ed40d675-16b3-4a35-a157-b9bf0078b507>
- Brzezinski, Z. (2004, September 20). *Moscow's Mussolini*. The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/SB109563224382121790>
- Domańska, M., & Żochowski, P. (2021, July 13). *Putin's article: „On the historical unity of Russians and Ukrainians”*. OSW. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2021-07-13/putins-article-historical-unity-russians-and-ukrainians>
- Galeotti, M. (2018). *The Vory: Russia's Super Mafia*. New Haven: Yale University Press.
- Gershkovich, E. (2019, April 17). *Russia's Fast-Growing „Youth Army” Aims to Breed Loyalty to the Fatherland*. The Moscow Times. www.themoscowtimes.com/2019/04/17/russias-fast-growing-youth-army-aimst-to-breed-loyalty-to-the-fatherland-a65256
- Gregor, A. (1998, March). James. Fascism and the New Russian Nationalism. *Communist and Post-Communist Studies*, 31(1), 1–15.
- Grishhenko, A. V. (2018). O koncepcii razvitija vnevedomstvennoj ohrany na period s 2018 po 2021 god i dalee do 2025 goda [About the concept of the development of non-governmental security for the period from 2018 to 2021 and further until 2025]. *Akademicheskij vestnik vojsk Nacional'noj gvardii Rossijskoj Federacii*, 1, 6–9 [in Russian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2022). Viina za zhyttia [War for life]. *Ukraina dyplomatychna*, XXIII, 31–52 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2023). Naperedodni totalnoi viiny: „rosiiskyi syndrom” dyplomatii Volodymyra Zelenskoho (traven 2019 – liutyi 2022 rr.) [On the eve of total war: the "Russian syndrome" of Volodymyr Zelenskyi's diplomacy (May 2019 - February 2022)]. *Ukraina dyplomatychna*, XXIV, 204–220 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. P. (2017). *Rosiiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viiny na pohlynannia ta sprobny znyshchennia* [Russia vs. Ukraine (1990–2016): From a policy of blackmail and coercion to a war of absorption and attempted annihilation]. Kyiv: „MP Lesia” [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. P. (2018). Ukrainsko-rosiiskyi mizhderzhavnyi vziemynny 2010–2012 rokiv pid chas pershoho etapu prezydentstva V. Yanukovycha [Ukrainian-Russian interstate relations of 2010–2012 during the first stage of V. Yanukovich's presidency]. *Hileia*, 135(8), 334–347 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. P. (2024). Naperedodni totalnoi viiny: rosiiske zasliplennia dyplomatii V. Zelenskoho (traven 2019 – liutyi 2022) [On the eve of total war: Russian blinding of V. Zelenskyi's diplomacy (May 2019 – February 2022)]. *Hileia*, 191–192(1–2), 66–82 [in Ukrainian].
- Interv'ju gazete „Politika”. V preddverii vizita v Respubliku Serbiju Vladimir Putin dal interv'ju vedushhej serbskoj gazete „Politika”* [Interview with "Polytyka" newspaper. On the eve of his visit to the Republic of Serbia, Vladimir Putin gave an interview to the leading Serbian newspaper Politika]. (2014, Oktjabr' 15). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/46806> [in Russian].
- James Fallon: „Schwächen reizen den Psychopathen”: US-Arzt erklärt Putins Psyche. (2022, July 27). Focus. https://www.focus.de/politik/ausland/ukraine-krise/schwaechen-reizen-den-psychoopathen-us-arzt-erklaert-putins-psyche_id_124851971.html

- Kropman, V. (2015, Nojabr' 20). *Ukraina protiv rezoljucii OON po nacizmu* [Ukraine against the UN resolution on Nazism]. Deutsche Welle. <https://www.dw.com/ru/a-18863395> [in Russian].
- Laruelle, M. (2015). The Three Colors of Novorossiya, or the Russian Nationalist Mythmaking of the Ukrainian Crisis. *Post-Soviet Affairs*, 32(1), 55–74.
- Majorov, V. I., & Kvasov, V. B. (2021). Razrabotka koncepcii proekta zakona „O gosudarstvennoj ohrannoju dejatel'nosti v RF”: obosnovanie, strategija, perspektivy [Development of the concept of the draft law "On State Security Activities in the Russian Federation": justification, strategy, prospects]. *Pravoporjadok: istorija, teorija, praktika*, 1(28), 19–32 [in Russian].
- Mierzejewski-Voznyak, M. (2018). The Radical Right in Post-Soviet Ukraine / Edited by Jens Rydgren. *The Oxford Handbook of the Radical Right* (Oxford University Press), 608–629.
- Motyl, A. J. (2016). Putin's Russia as a Fascist Political System. *Communist and Post-Communist Studies*, 49(1), 25–36.
- Obrashhenie Prezidenta Rossijskoj Federacii* [Speech of the President of the Russian Federation]. (2022, Fevral' 21). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> [in Russian].
- Obzor vneshnej politiki Rossijskoj Federacii* [Overview of the foreign policy of the Russian Federation]. (2007, Mart 27). Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1676553/ [in Russian].
- Parad Pobedy na Krasnoj ploshhadi* [Victory Parade on Red Square]. (2019, Maj 9). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/60490> [in Russian].
- Perechen' poruchenij po itogam 37-go zasedanija Rossijskogo organizacionnogo komiteta „Pobeda”* [The list was commissioned following the results of the 37th meeting of the Russian Organizing Committee "Pobeda"]. (2016, Aprel' 19). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/administration/51753> [in Russian].
- Preobrazhennaja Rossija v novom mire* [Transformed Russia in the new world. Scientific and practical conference of the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation]. Nauchno-praktičeskaja konferencija MID RF. (26–27 fevralja 1992 goda). (1992). *Mezhdunarodnaja zhizn'*, 3–4, 86–113 [in Russian].
- Press-konferencija po itogam sammita Rossija – Evrosojuz* [Press conference following the results of the Russia-EU summit]. (2011, Dekabr' 15). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/14012> [in Russian].
- Prjamaja linija s Vladimirom Putiny* [Direct line with Vladimir Putin]. (2014, Aprel' 17). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/20796> [in Russian].
- Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv na Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky [About the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols]. Zakon Ukrainy (2015) (Ukraina). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 26, 219 [in Ukrainian].
- Protokol zasedanija Rossijskogo organizacionnogo komiteta „Pobeda”* [Minutes of the meeting of the Russian organizing committee "Pobeda"]. (2017, Maj 4). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/councils/54453> [in Russian].
- Putin, V. (2005, Maj 7). *Uroki pobedy nad nacizmom. Cherez osmyslenie prishlogo – k sovmestnomu stroitel'stvu bezopasnogo gumannogo budushhego* [Lessons from the victory over Nazism. Through understanding the future — to the joint

- construction of a safe, humane future]. Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22949> [in Russian].
- Putin, V. (2005, Maj 9). *Interv'ju vedushhemu amerikanskogo telekanala „Si-Bi-Jes” Majklu Uollesu* [Interview with the host of the American TV channel "CBS" Michael Wallace]. Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22958> [in Russian].
- Putin, V. (2014, Nojabr' 17). *Interv'ju nemeckomu telekanalu ARD* [Interview with the German TV channel ARD]. Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/47029> [in Russian].
- Putin, V. (2019, ljul' 4). *Interv'ju gazete „Korr'ere della Sera”* [Interview with Corriere della Sera newspaper]. Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/60912> [in Russian].
- Putin: „Pronti a dialogare con gli Usa. Contatti costanti con la Lega di Salvini”. (Putin: „Ready to dialogue with the USA. Constant contacts with Salvini's League”). (2019, Luglio 4). Corriere della Sera. https://www.corriere.it/esteri/19_luglio_04/siamo-prontia-riannodareil-filo-strategicocon-l-america-11aac0fc-9dd0-11e9-9326-3d0a58e59695.shtml
- Rezoljucija OON o bor'be s geroizacijej nacizma: objasnenie „za” i „protiv” [The UN resolution on combating the heroization of Nazism: explanation of "for" and "against"]. (2016, Nojabr' 18). BBC News. Russkaja sluzhba. <https://www.bbc.com/russian/features-38033059> [in Russian].
- Rucker, P. (2014, March 5). *Hillary Clinton Says Putin's Actions Are Like 'What Hitler Did Back in the 30s*. The Washington Post. www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2014/03/05/hillary-clinton-says-putins-action-are-like-what-hitler-did-back-in-the-30s/
- Sauer, N. (2022, March 7). *Vladimir Putin points to history to justify his Ukraine invasion, regardless of reality*. The Conversation. <https://theconversation.com/vladimir-putin-points-to-history-to-justify-his-ukraine-invasion-regardless-of-reality-177882>
- Stat'ja Vladimira Putina „Ob istoricheskom edinstve russkih i ukraincev” [Vladimir Putin's article "On the historical unity of Russians and Ukrainians"]. (2021b, ljul' 12). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/66181> [in Russian].
- Stattja Volodimira Putina „Pro istorichnu ednist' rosijan ta ukrainciv” [Volodymyr Putin's article "On the historical unity of Russians and Ukrainians"]. (2021a, ljul' 12). Prezident Rosii. <http://kremlin.ru/catalog/countries/UA/events/66182> [in Russian].
- Stephenson, S. (2015). *Gangs of Russia: From the Streets to the Corridors of Power*. Ithaca: Cornell University Press, 288.
- Stephenson, S. (2017). It Takes Two to Tango: The State and Organized Crime in Russia. *Current Sociology*, 65(3), 411–426.
- Suslov, M. (2018). „Russian World” Concept: Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of ‘Spheres of Influence’. *Geopolitics*, 23(2), 330–353.
- V OON prizvali prodolzhit' bor'bu s geroizacijej nacizma [The UN called on to continue the fight against the heroization of Nazism]. (2018, Nojabr' 16). Novosti OON. <https://news.un.org/ru/story/2018/11/1342941> [in Russian].
- Van Herpen, Marcel. (2013). *Putinism: The Slow Rise of a Radical Right Regime in Russia*. New York: Palgrave Macmillan, 278.
- Venkina, E. (2021, Dekabr' 17). *GA OON prinjala rezoljuciju o bor'be s geroizacijej nacizma* [The UN General Assembly adopted a resolution on combating the heroization of Nazism]. Deutsche Welle. <https://amp.dw.com/ru/genassambleja-oon-prinjala-predlozhennuju-rf-rezoljuciju-o-borbe-s-geroizacijej-nacizma/a-60154820> [in Russian].

- Vneshnepoliticheskaja i diplomaticheskaja dejatel'nost' Rossijskoj Federacii v 2007 godu. Obzor MID Rossii* [Foreign policy and diplomatic activities of the Russian Federation in 2007]. (2008, Mart 18). Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii. https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/1735625/ [in Russian].
- Voennyj parad na Krasnoj ploshhadi* [Military parade on Red Square]. (2017, Maj 9). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/54467> [in Russian].
- Volodymyr Zelenskyi: Ya hotovy zustritysia z Putynym, yakshcho yoho diisno tsikavyt vyrishennia kryzovykh pytan v ukrainsko-rosiiskyx vidnosynakh* [Volodymyr Zelenskyi: I am ready to meet with Putin if he is really interested in solving the crisis issues in Ukrainian-Russian relations]. (2021, Lypen 1). Interfax-Ukraina. <https://interfax.com.ua/news/interview/753034.html> [in Ukrainian].
- Vstrecha s chlenami frakcij politicheskikh partij v Gosudarstvennoj Dume* [Meeting with members of fraction of political parties in the State Duma]. (2014, Avgust 14). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/46451> [in Russian].
- Vstrecha s chlenami Soveta zakonodatelej* [Meeting with members of the Council of Legislators]. (2014, Aprel' 28). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/20869> [in Russian].
- Vstrecha s oficerami i prokurorami, naznachennymi na vyshestojashhie dolzhnosti* [Meeting with officers and prosecutors appointed to higher positions]. (2015, Aprel' 9). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/49226> [in Russian].
- Vstrecha s predstaviteljami mezhdunarodnyh obshhestvennyh i religioznyh organizacij* [Meeting with representatives of international public and religious organizations]. (2014, Ijul' 9). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/46180> [in Russian].
- World: James Woolsey, Former CIA Director, Speaks To RFE/RL At Forum 2000*. (2005, October 10). Radio Free Europe / Radio Liberty. <https://www.rferl.org/a/1062001.html>
- Zasedanie Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba „Valdaj”* [Meeting of the Valdai International Discussion Club]. (2014, Oktjabr' 24). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/46860> [in Russian].
- Zasedanie orgkomiteta „Pobeda”* [Meeting of the "Pobeda" organizing committee]. (2017, Aprel' 20). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/54347> [in Russian].
- Zasedanie Rossijskogo orgkomiteta „Pobeda”* [Meeting of the Russian Organizing Committee "Pobeda"]. (2016, Aprel' 5). Prezident Rossii. <http://kremlin.ru/events/president/news/51641> [in Russian].
- Zelenskyi zaiavyv pro neobkhidnist rozshyryty „normandskyi” format i onovyty „Minsk”* [Zelensky stated the need to expand the "Normandy" format and update "Minsk"]. (2021, Kviten 27). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-normandskyi-format-minsk/31225652.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2024

УДК 323.2

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-7>

Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти

Анотація. У статті здійснена спроба актуалізувати питання пам'яті загалом та, зокрема, національної пам'яті в умовах повномасштабної війни РФ проти України. Доцільність цього дослідження пов'язана з наявністю у суспільній свідомості розбіжностей про „історичне минуле нації“, а також з необхідністю збереження національної пам'яті. В умовах повномасштабної війни формується новітня національна пам'ять, яка стане базою/основою повоєнної української національної ідентичності.

Показано, що конструювання політики національної пам'яті — це процес формування та відтворення спільної пам'яті в суспільстві, яка містить у собі створення спільних ідей, символів, наративів та важливих смислів, які об'єднують націю та її історію, а також виступають елементом формування національної ідентичності.

Особлива увага у статті приділена аналізу сучасних наукових досліджень з політики пам'яті, в яких актуалізуються питання „війн пам'яті“; конфліктів історичних версій пам'яті; проблеми співвідношення пам'яті та історії; історичної амнезії; локальної пам'яті; історії як інструменту держави; забуття як механізму влади; винищення важливих історичних фактів; аспектів конструювання політики пам'яті; законів пам'яті; комеморації; витіснення пам'яті; міфологізації минулого та інші.

Аналізуються протиріччя, які виникають у конструюванні національної пам'яті. Йдеться про те, що можуть виникати суперечності між різними наративами минулого нації всередині держави, між особистою та національною

пам'яттю, між національною пам'яттю різних держав. Конструювання національної пам'яті може супроводжуватися ігноруванням або привласненням фактів, спрощенням складності національних історій, вибірковістю, використанням „забуття“. Міфологізація та ідеалізація минулого, а також абсолютизація категорії „історична правда“ шкодять неупередженому розгляду історії та несуть ризик провокування конфліктів. Доведено, що лише розуміння цих суперечностей, намагання їх поєднати, усвідомлення історії як важливого чинника формування

Тетяна Василевська,
доктор наук з державного управління, професор,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Tetiana Vasylevska,
Doctor of Public Administration,
Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0001-6565-4142
tvasilevs@ukr.net

Тетяна Бевз,
доктор історичних наук,
професор,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Tetyana Bevz,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

ORCID: 0000-0002-0129-1925
tetanabevz@gmail.com

сьогодення і майбутнього суспільства і людини дозволить нам відповідально підійти до побудови політики національної пам'яті.

Ключові слова: ідеї, смисли, національна пам'ять, політика пам'яті, політика національної пам'яті, війна, історична пам'ять, війни пам'яті.

Constructing a Policy of National Memory: Ideas, Meanings, Accents

Abstract. The article attempts to actualize the issue of memory in general, and national memory in particular, in the conditions of a full-scale war between the Russian Federation and Ukraine. The expediency of this study is connected with the existence of disagreements in public consciousness about the „historical past of the nation”, as well as with the need to preserve national memory. In the context of a full-scale war, a new national memory is being formed, which will become the base/foundation of the postwar Ukrainian national identity.

It is shown that the construction of a national memory policy is the process of forming and reproducing a common memory in society, which includes the creation of common ideas, symbols, narratives and important meanings that unite the nation and its history, and is an element of national identity formation.

The article pays special attention to the analysis of contemporary scientific research on the politics of memory, which raises the issues of „wars of memory”; conflicts of historical versions of memory; the problem of the relationship between memory and history; historical amnesia; local memory; history as an instrument of the state; oblivion as a mechanism of power; the extermination of important historical facts; aspects of the construction of memory policy; laws of memory; commemoration; displacement of memory; mythologizing the past, and others.

The article analyzes the contradictions that arise in the construction of national memory. The point is that there may be contradictions between different narratives of the nation's past within the state, between personal and national memory, and between the national memory of different states. The construction of national memory can be accompanied by ignoring or appropriating facts, simplifying the complexity of national histories, selectivity, and the use of „forgetting”. Mythology and idealization of the past, as well as the absolutization of the category „historical truth” harm the unbiased consideration of history and carry the risk of provoking conflicts. It is proved that only an understanding of these contradictions, an attempt to reconcile them, and an awareness of history as an important factor in shaping the present and future of society and human beings will allow us to take a responsible approach to building a national memory policy.

Key words: ideas, meanings, national memory, memory policy, national memory policy, war, historical memory, wars of memory.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни РФ проти України актуалізація теми пам'яті є беззаперечною. Адже для виправдання російської окупації широко застосовується історичний фреймінг як інструмент пропаганди. Колективна пам'ять є культурним та контекстуальним явищем, вона досі постає предметом суперечливих відносин між націями та національними державами, етнорелігійними групами та потенційно використовується у політичних цілях. Пам'ять про минуле виступає умовою існування нації й вирішальним чинником формування

національної ідентичності. Колективна пам'ять, історичні наративи та меморіальні практики формують сприйняття минулого й можуть містити як миротворчий, так і конфліктогенний потенціал. Важливу роль у цьому відіграє „політика пам'яті”.

Питання національної пам'яті є засадничими для державного будівництва й формування відчуття належності до нації, оскільки національна пам'ять є процесом збереження і відтворення інформації про минуле, символічною формою передачі культурних смислів. Політика пам'яті допомагає формувати колективну інтерпретацію минулого та визначає, як певні події або фігури слід розуміти та вшановувати в суспільстві. Така політика містить набір стратегій, законів або положень, які визначають способи відтворення минулих подій або пам'яті в суспільстві. Вона може інкорпорувати в себе урядові програми пам'яті, пам'ятні практики, меморіальні об'єкти або навіть політичні декларації.

Від того, які ідеї та смислові акценти містяться у політиці пам'яті, залежить адекватність відображення історичних подій та постатей, ступінь поваги до наукових рефлексій щодо минулого й загалом — спрямування розвитку держави та суспільства.

Для нашої країни актуальність заявленої проблеми посилюється у зв'язку з триваючим процесом формування політичної нації й, безумовно, з війною, яка продовжується уже десять років, та з широкомасштабною війною Росії проти України, що розпочалася два роки тому й відбувається не лише на воєнному фронті, але й на фронті інформаційному, просвітницькому, інтелектуальному, виявляється також і у „війні пам'ятей”.

Не випадково сьогодні стверджується, що в багатьох країнах питання національної пам'яті, пошуку допустимої міри втручання держави в осмислення історичних подій, проблему нав'язаних ззовні обмежень для історичних академічних досліджень „війна в Україні значно загострила, оскільки насильство війни тягне за собою справжнє насильство у використанні історії. Це насильство полягає в цензурі, накладеній на мову, та в ідеологічному використанні історії, у якому вигадане минуле використовується як виправдання для військової агресії” [Vallerani, 2022].

Аналіз досліджень і публікацій. Феномену пам'яті та політики пам'яті присвячені праці Емілія Дюркгейма, Моріса Хальбвакса, Пола Нора, Яна Ассмана, Пола Коннертона та ін., які стали класичними в цій дослідницькій сфері. Зокрема, Пол Коннертон досліджував процеси запам'ятовування та забування, а також розробив концепцію „пам'ять-звичай” („Запам'ятовування відсутнього: історія забування та пам'яті в народі”), зацентрував увагу саме на пам'яті, спільній пам'яті про минуле та своєрідній „механіці” її передачі, бо пам'ять — колективна пам'ять, соціальна пам'ять чи пам'ять індивідуальна — і робить нас із вами тим, чим ми є, вибудовуючи нашу ідентичність і визначаючи нашу належність до певної спільноти — групи, громади, міста, нації, країни („Як суспільства пам'ятають”) [Коннертон, 2004]. Знаковою для дослідження є книга Вінфріда Георга Зебальда „Повітряна війна

і література” [Зебальд, 2023], в якій ідеться про колективну пам’ять, травми, індивідуальний досвід та безпам’ятство німців після Другої світової війни. Автор книги „Війна і пам’ять під час П’ятого хрестового походу” Меган Кессіді-Велч ставить під сумнів думку про те, що використання спогадів про війну для формулювання та передачі колективної ідентичності є виключно сучасним явищем, і доводить, як і чому пам’ять про війну набула культурного значення ще на початку XIII століття [Cassidy-Welch, 2019].

Важливими для нашого аналізу стали дослідження, що присвячені конструюванню пам’яті на теренах Європи та спільної європейської пам’яті таких авторів, як Уіллеам Блекер [*Пост-катастрофічний міський текст ...*, 2019], Массімо Валлерані [Vallerani, 2022], Сара Генсбургер і Сара Дібріс Маккуейд [Dybris, McQuaid & Gensburger, 2019], Клаус Леггеві і Енн Ленг [*Німецький історик вніс розділ про Голодомор ...*, 2011], Марія Мелксоо [*The dilemma of memory laws ...*, 2022], Андрео Пруч [Prutsch, 2018] та ін.

Українські дослідники активно вивчають питання історичної та національної пам’яті, формування політики пам’яті, комеморації. Феномен історичної пам’яті, його місце і роль у системі суспільних цінностей, а також механізми актуалізації минулого у пізнавальному процесі та в ідентифікаційних практиках дослідила Лариса Нагорна у працях „Історична пам’ять: теорії, дискурси, рефлексії” [Нагорна, 2012] та „Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал” [Нагорна, 2014]. Алла Киридон присвятила книгу „Гетеротопії пам’яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам’яті” [Киридон, 2016], зокрема, розмірковувала над формуванням нової парадигми знання, розширила сучасні уявлення про методологічний арсенал студій пам’яті, ввела у науковий обіг власні категорії („маски пам’яті”, „ландшафт пам’яті”, „простір пам’яті” тощо) для осмислення пам’яттєвої парадигми; проаналізувала роль пам’яті та історії в репрезентаційних практиках.

Відзначимо також присвячені цій проблематиці праці таких українських науковців, як Володимир Бабка, Олександр Бойко, Ярослав Грицак, Оксана Кісь, Ірина Ковальська-Павелко, Юрій Шаповал, Наталія Яковенко, Ярослав Ярош та Оксана Каліщук та ін. Аналіз українських досліджень свідчить про актуалізацію питань змісту концепту „політика пам’яті”, структури політики пам’яті в сучасній Україні; етапів формування та реалізації політики пам’яті в Україні; зміни суспільно-політичної дійсності, яка призводить до трансформації політики пам’яті; відновлення і збереження національної пам’яті; національної ідентифікації в контексті політики історичної пам’яті (або ідентичності, яка укорінена в пам’яті); історичної пам’яті у відносинах із європейськими сусідами України.

Важливими, у контексті дослідження проблеми, були положення законодавчих актів про політику пам’яті країн Європейського Союзу та європейські практики. До аналізу були залучені офіційні документи України. Низка авторських ідей апробовані у виступі на Всеукраїнській науково-практичній конференції [Василевська, 2024].

Метою статті є виявлення смислів, ідей та базових суперечностей, що виникають під час конструювання політики національної пам'яті загалом та проставлення тих сенсових акцентів у функціонуючих вітчизняних політиках пам'яті задля консолідації й розвитку поступу української політичної нації. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі дослідницькі **завдання**: виявити роль держави в конструюванні національної пам'яті; осмислити основні суперечності, які виникають під час формування офіційної інтерпретації історичних подій; з'ясувати етичне підґрунтя створення та функціонування зваженої державної політики пам'яті; виокремити сутнісні моменти, які важливо враховувати, формуючи новітню політику національної пам'яті в Україні.

Виклад основного матеріал. Для позначення авторської позиції зробимо кілька попередніх зауважень. Для осмислення проблем національної пам'яті значимим є розрізнення історії як сфери наукових пошуків та історії, що зберігається в пам'яті людини, родини, спільноти, нації тощо. Історія як наука, безумовно, чітко й раціонально вибудована, заснована на наукових теоріях, націлена на отримання якомога адекватнішого відображення минулого й використовує для цього наукові методи, принципи та підходи. У свою чергу, історія, що зберігається у пам'яті — історична пам'ять, як усна традиція передачі інформації про минуле, є міфологізованою і відзначається тим, що зберігає та „відтворює” минуле на основі уяви, породженої почуттями та відчуттями, викликаними сьогоденням [Yarosh & Kalishchuk, 2020, p. 146]; вона характеризується певним ступенем суб'єктивності та використанням оціночних суджень.

При цьому „змістовне наповнення того, що вкладається в латинський термін *memoria*, потребує постійного переосмислення. Це і спогад, і пригадування, і культура осмислення, і соціальні дії, спрямовані на збереження спадщини померлих у пам'яті живих” [Нагорна, 2012, с. 6]. Зауважимо також, що П'єр Нора виокремив три категорії пам'яті: пам'ять-місце, пам'ять-звичай, пам'ять-історія; три форми прояву колективної пам'яті: матеріальну, функціональну та символічну, а також виділив пам'ять локальну, національну, універсальну.

Традиційно колективна історична пам'ять розвивалася у тісній взаємодії з процесами державотворення чи націєтворення. Між історичною пам'яттю та нацією існує здебільшого позитивна кореляція (будівництво), яка визначається тим, що певні моменти в минулому нації сприймаються як позитивні орієнтири, або, рідше, в цьому певному негативі чи навіть травмиці досвід минулого є контрастом або виправданням сьогодення [European historical memory ..., 2013].

Національна пам'ять є особливим видом/формою історичної пам'яті, основою концептуалізації якої виступає нація. Саме національна пам'ять, стверджують дослідники, зосереджена на національній спадщині, визначається спільним досвідом і культурою, становить невід'ємну частину національної ідентичності, що пристосована для надання політизованого

бачення й спільних інтерпретацій минулого нації та виконує роль збереження історичної спадкоємності й утримання національної держави як „уявної політичної спільноти” [Yang, 2023]. Переконані, що такі концептуалізації національної пам’яті для сучасних демократичних держав мають відбуватися навколо розуміння нації як політичної спільноти.

Національна пам’ять, певним чином, є „архівом” нації. Уіллем Блекер зазначав: „Зазвичай слово "архів" сприймається як щось, що записує і фіксує минуле, але Жак Дерріда наголошував, що процес архівації — це не стільки запис подій минулого, скільки їх створення. Архів формують люди, і для цього важливі суб’єктність, вибірковість та доступ до простору і ресурсів” [*Пост-катастрофічний міський текст ...*, 2019]. Таким чином національна пам’ять конструюється, й відбувається це під „модеруванням”, перш за все, держави.

Конструювання національної пам’яті — це процес формування та утвердження спільної історичної пам’яті нації, який враховує певні ідеї, концепції, смисли та політичні уявлення про минуле країни. Він може охоплювати обрання певних подій, постатей або символів як ключових для національної ідентичності, а також викривлення чи спотворення фактів з метою підсилення певного нарративу. У багатьох країнах конструювання національної пам’яті стає об’єктом дискусій та суперечок, оскільки різні соціальні групи можуть мати відмінні уявлення про свою історію та національну ідентичність. Національна пам’ять конструюється через вплив різних чинників, таких як політичні дії, освітня система, медіа, культурні події та інші. Це й процес формування колективної історичної свідомості і сприйняття, який відображається в уявленнях громадян про минуле своєї країни.

У цьому контексті й вживається термін „політика національної пам’яті” як державна політика. Виходитимемо з того, що „державна політика — це цілеспрямована діяльність органів державної влади для вирішення суспільних проблем, досягнення й реалізації загальнозначущих цілей розвитку суспільства або його окремих сфер” [Андріяш, 2013]. Оскільки держава існує в мінливих суспільних умовах, то і національна пам’ять не лише конструюється, але й перебуває „у постійних і циклічних процесах будівництва, реконструкції та деконструкції” [Yang, 2023]. Іноді навіть ідеться про можливість „виробництва пам’яті”. Аналітикам й практикам слід зважати на суперечності та небезпеки, що супроводжують цей процес.

Однією із найголовніших небезпек, яка сьогодні виявляється особливо яскраво, є політичне та пропагандистське використання минулого з боку держав. Указуючи на тенденцію все більшого відриву офіційної історії від результатів історичних досліджень і зростання ідеологічних претензій урядів щодо „створення унітарних історій на знак поваги до спотвореної ідеї національного престижу”, Массімо Валлерані стверджував: нині „(новий) привид блукає Європою: національна пам’ять” [Vallerani, 2022].

У тоталітарних та авторитарних державах колективна пам’ять надто політизована й завжди піддається контролю та оскарженню, тут формується

гегемонічна національна пам'ять, створена для інтересів правлячих партій, й відбувається боротьба проти „історичного нігілізму”, під яким розуміють будь-яку „єресь”, критику чи інтерпретацію, що суперечить офіційному нарративу [Yang, 2023].

При цьому якщо репресивне втручання держави у процеси формування пам'яті зазвичай застосовують автократичні уряди, то сьогодні вже „хробак контролю над історичними дослідженнями” роз'їдає й громадське та культурне життя західних демократичних держав [Vallerani, 2022]. Запобігання тому, щоб історичні факти ставали надто контрольованими, цензурованими, а іноді навіть спотвореними й сфабрикованими, стає серйозним викликом для громадянського суспільства та історичної науки.

Політика пам'яті в Європі є ключовим інструментом для розуміння складної та часто бурхливої історії континенту та примирення з нею. Клаус Леггеві та Енн Ленг формулюють „погляд, що наднаціональна Європа може досягти життєздатної політичної ідентичності лише тоді, коли публічне обговорення та взаємне визнання суперечливих спогадів буде цінуватися так само високо, як договори, внутрішній ринок і відкриті кордони: що якщо "об'єднана Європа" має *спільну* пам'ять, яка чітко називає минулі конфлікти, якими багата історія Європи, але також має справу з ними в цивільних формах і, саме через це, дозволяє зростати спільності, яка робить Європейський Союз здатним діяти всередині та ззовні” [Hammerstein, 2011]. Понад те, Клаус Леггеві та Енн Ленг виділяють сім концентричних кіл, які спочатку розробляються як „заякорювальні та зниклі точки над та транснаціональною пам'яттю у Європі”, у центрі яких є Голокост як пам'ять, що формує „ядро” європейської історичної свідомості. Навколо цього групуються такі „концентричні кола”: ГУЛаг, геноциди, вигнання та етнічні чистки, війни та кризи, європейські колоніальні злочини, міграційна історія та, нарешті, (все)європейська інтеграція [Hammerstein, 2011].

Одним із найвагоміших впливів держави на функціонування історичної пам'яті є прийняття законодавчих актів щодо політики пам'яті, які закріплюють затверджені державою тлумачення історичних подій. У своїй найпростішій формі „закони пам'яті”, або „меморіальні закони” — це правові норми, які регулюють вибіркові та схвалені державою нарративи щодо історичних подій. Марія Мелксоо визначила пам'ять як „референтний об'єкт безпеки” і пов'язала використання законів пам'яті з прагненням до сек'юритизації національними державами [The dilemma of memory laws ..., 2022]. Законодавчі акти про політику пам'яті закріплюють підтримані державою тлумачення вирішальних історичних подій, вшановують пам'ять жертв минулих злочинів, а також героїв чи подій, символічних для національних і соціальних рухів, та просувають певні нарративи про минуле, забороняючи, наприклад, поширення тоталітарних ідеологій або криміналізуючи вирази, які заперечують, грубо применшують, схвалюють або виправдовують дії, що становлять геноцид або злочини проти людяності, як це визначено міжнародним правом [„Memory laws” ..., 2018]. З 2005 р.

термін „право пам'яті” використовується у міжнародній мові для більшого позначення законів або резолюцій, прийнятих національними або наднаціональними установами, які регулюють тлумачення історичних подій.

Такі закони або окремі норми законів функціонують у різних країнах. Наприклад, у Туреччині стаття 301 Кримінального кодексу карає за публічне приниження турецької нації чи Турецької Республіки, яка виступає як „символічний оплот проти відкритого обговорення геноциду вірмен у Туреччині та за її межами” [Драчук, 2008].

Для нашого дослідження особливо цікавим є те, як так звані закони про пам'ять функціонують у демократичному світі. Розглянемо, для прикладу, процеси, які сьогодні відбуваються в Європі. Тут за останні десятиліття сформувалися закони та правила, пов'язані з політикою пам'яті. Ключовою особливістю законодавчих актів, що стосуються політики пам'яті в Європейському Союзі, є їхня наднаціональна європейська експансія у контексті, в якій пам'ять стала, як і в національних просторах, категорією власної політичної дії для символічної побудови ідентичності. Європейський Союз має кілька законів і політик, спрямованих на збереження історичної пам'яті, зокрема, Резолюцію Європейського парламенту 2009 р. [*Європейська свідомість та тоталітаризм*, 2009]. У Франції є закони, які стосуються різних аспектів пам'яті та історичної пам'яті, включаючи Закон Гесо 1990 р., який криміналізує заперечення Голокосту [*Memory laws in Europe ...*, 2022]. У Німеччині діють закони, які забороняють заперечення Голокосту та демонстрацію нацистської символіки. Жваві дискусії в Європі викликає прийнята 2018 р. в Польщі поправка до закону про Інститут національної пам'яті за назвою „Збереження доброго імені Республіки Польща та народу польського” [*Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. ...*, 2023].

Зауважимо, що цей Інститут національної пам'яті — Комісія з розслідування злочинів проти польського народу — наділений функціями слідства і обвинувачення (за повноваженнями він прирівнюється до міністерства, а в деяких питаннях є, практично, паралельною спецслужбою) і був локомотивом широкої люстрації, яка викликала в суспільстві неоднозначну реакцію [Махун, 2009]. Зазначимо, що Український інститут національної пам'яті, створений у 2006 р. як центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, не мав таких повноважень. За час функціонування Український інститут національної пам'яті пройшов низку трансформацій щодо свого статусу. Упродовж 2010–2014 рр. — це була науково-дослідна бюджетна установа при Кабінеті Міністрів України. З 2014 р. він знову є центральним органом виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті.

Для вивчення законів пам'яті в Європі та світі був створений національний консорціум — Memory Laws in European and Comparative Perspectives (MELA), який працював за підтримки великого гранту HERA (Гуманітарні науки в Європейському дослідницькому просторі) на загальну суму понад 1,2 мільйона євро (березень 2016 р.). 24 травня 2019 р. на

конференції MELEA у Брюссельській школі міжнародних досліджень Університету Кента (Бельгія) було представлено Типову декларацію про право та історичну пам'ять [*Memory Laws ...*, 2019]. Ця Декларація стала підсумком найкращих практик, розроблених проектом упродовж трьох років. На увагу заслуговують й інші практики.

Однак регулювання історичної пам'яті викликало дискусії у різних державах як серед громадянського суспільства, так і науковців. Адже „пам'ять ... не може регулюватися за допомогою мнемотехніки і, звичайно, не може бути встановлена через офіційні державні акти та звичайні поминальні ритуали...” [Hammerstein, 2011]. Зокрема, П'єр Нора запропонував відмовитися від законодавчого втручання держави у регулювання історичних питань. До ідентифікації репутації нації як законодавчо визначеного об'єкта права критично ставиться Массімо Валлерані [Vallerani, 2022]. Про потенційну небезпеку будь-якої спроби законодавчого регулювання минулого та його пам'яті веде мову й Маркус Дж. Пруч, наголошуючи: навіть якщо формалізовані режими права пам'яті можуть керуватися найблагороднішими мотивами, потенційні ризики та вигоди необхідно ретельно розглянути. Це в жодному разі не слід сприймати як прохання до „беззаперечності” у ставленні до історії [Prutsch, 2018]. Тим паче, що перед очима демократичного світу є досвід законодавчого регулювання пам'яті в авторитарних державах, де такі закони є потужним політичним інструментом, налаштованим на керівництво суспільною думкою та очищення від проблемних істин, на внутрішню мобілізацію та виживання правлячих режимів [Yang, 2023].

Спроби законодавчо врегулювати минуле часто свідчать про прагнення подолати серйозні розриви тканини колективної пам'яті, що привносять різні соціальні групи, окремі індивіди або інші держави. Колективна пам'ять — це „завжди актуальний феномен, породжуваний тією соціальною групою, яку вона згуртовує; зрештою, існує стільки пам'ятей, скільки суспільних груп” [Нагорна, 2014, с. 225].

Звернемо увагу на виклики контраверсійності, які виникають під час конструювання офіційної інтерпретації історичних подій. *Усередині держави* це може виявлятися у такому:

— Наративи минулого нації різняться й навіть суперечать один одному, підживлюючись підтримкою або протистоянням різних груп інтересів, які зосереджені на відтворенні саме свого пам'ятання історії.

— Існує розрив між офіційним трактуванням історичних подій та родинною, локальною, регіональною пам'яттю.

— Особисті спогади суперечать державним інтерпретаціям минулого (тут важливо зазначити, що особиста пам'ять і формує, і формується національною пам'яттю, однак вони можуть і не збігатися. Безсумнівно, „культура пам'яті, яка не в змозі підтримувати зв'язок між досвідом окремих громадян та офіційною інтерпретацією політичних інституцій, не є стійкою у довгостроковій перспективі” [Prutsch, 2018]).

Певним запобіжником таких процесів виступає розширення суб'єктів (творців) політики пам'яті. На горизонтальному рівні такими суб'єктами можуть виступати не тільки держава, її органи та інші державні інституції, а також й громадянське суспільство. В свою чергу, у вертикальному вимірі пам'ять як сфера смислотворення розгортається на рівні не лише загальнонаціональної (офіційної) пам'яті, але й родинної, локальної чи регіональної пам'яті [Ковальська-Павелко, 2022], й, відповідно, творцями пам'яті тут стають ще й носії цих версій минулого.

У міжнародних і міждержавних відносинах теж виникають суттєві труднощі, якщо національна пам'ять однієї держави входить у суперечність з національною пам'яттю іншої держави, колективною пам'яттю інших політичних націй, понад те, між ними можуть розгортатися цілі „війни пам'ятей”. І пошук шляхів уникнення спокуси називати, звинувачувати та ганьбити „іншого” [Prutsch, 2018], знаходження спільного тут проходить досить складно. Врахування цих суперечностей є значимим для формування консолідації нації й вибудови зваженої політики пам'яті, яка постає досить ємкою для врахування суспільної багатоманітності й відкритою для взаємодії з різними творцями національної пам'яті.

Понад те, сьогодні йдеться про зростаючу важливість зважати поряд з національними й місцевими ще й на транснаціональні масштаби формування політики пам'яті, на впливи на ці процеси транснаціональних акторів. Наприклад, Сара Дібріс Маккуейд і Сара Генсбургер, спираючись на приклад Північної Ірландії, де державні інституції не прив'язані до єдиної національної ідентичності, вважають, що тут транснаціональний і місцевий рівні відіграють ключову роль у формуванні політики пам'яті, що вимагає розгляду багатьох масштабів уваги до їх взаємодії в конкретних політичних контекстах [Dybris, et al., 2019].

Вихід на транснаціональний рівень стає необхідним й під час побудови спільної європейської ідентичності, що базується на колективній „європейській пам'яті”. Європейська політика пам'яті має за мету „колективізацію історичної пам'яті, особливо в європейському контексті”, зведення множинності існуючих культур пам'яті — національних чи регіональних — до спільного знаменника. Визнання різноманіття окремих національних історій тут має поєднуватися із заохоченням європейських держав до активної відданості „прийняттю” чи, скоріше, „переробці” власного минулого у відкритому процесі суспільної та політичної роботи [European historical memory ..., 2013; Prutsch, 2018], що здійснюється під проводом офіційних інституцій Європейського Союзу.

Оглянувши коло можливих „співавторів” формування національної пам'яті, постаємо перед питанням: на основі чого „збиратиметься” це багатоголосся пам'ятей про минуле. Іншими словами, що має стати основою для концептуалізації державної політики національної пам'яті.

Державна політика є, по суті, офіційним „розподілом цінностей” (Д. Істон), конкретним утіленням цінностей, яке охоплює розподіл ресурсів

і повноважень (Х. Леунг). „Доки політичний простір структуруватимуть держави, кожна з них мусить дбати про політику пам'яті як засіб закріплення у свідомості громадян тих цінностей, які вона вважає для себе важливими“, наголошувала Лариса Нагорна [Нагорна, 2012, с. 17]. Понад те, цінності — це основа усвідомленого вибору, вони визначають майбутнє, обумовлюють єдність, згуртованість суспільства та самоідентифікацію особистості. Політичні цінності можна розглядати як суспільні ідеали, базові орієнтири політичного розвитку, головні творчі чинники символічного капіталу в політиці, регулятори вибору засобів досягнення цілей. Цінності і культура є чинниками, які визначають вектор розвитку суспільства, вони породжують певні властивості інститутів та поведінку управлінців [Бевз, 2022, с. 102].

То ж навколо яких цінностей концентрується політика національної пам'яті? Цінності держави як такої? Якщо так, то чи не призводитиме це до виправдання будь-яких минулих/теперішніх/майбутніх дій держави? Й щоб довести абсолютність цінності своєї держави, чи не почнуть її представники писати її історію вибірково, концентруючи увагу на відібраних подіях та персоналіях?

Ці питання загострюються низкою таких викликів, що перебувають у фокусі експертних роздумів [*European historical memory ...*, 2013; Prutsch, 2018]:

— Національна/історична пам'ять має тенденцію підносити національну історію та створювати про неї міфи, перетворюючи минуле нації на святиню.

— Абсолютизація категорії „історичної правди“ шкодить неупередженому розгляду історії та містить ризики провокування конфліктів.

— Загалом формується упереджена чорно-біла схема історії, яка несправедливо ставиться до багатства та складної природи історії.

Пам'ять стає політичним і моральним суб'єктом, оскільки має представляти справжній характер нації, — констатують дослідники [Vallerani, 2022].

Політика справляє значний вплив на формування колективної пам'яті. „Політизація історії“, „маніпуляція історією“, „політичне використання минулого“ — усе це способи, метою яких є досягнення визначених політичних цілей. Інструментами стають: зміна історичних наративів, маніпуляція історичними фактами, переписування історії. Йдеться про взаємозв'язок між історією і політикою (Єжи Топольський) та використання історії для політичних цілей (Маргарет Макміллан). Варто також наголосити, що актори, наділені символічною владою, звертаються до „ідентичності“ як засобу групової мобілізації для досягнення своєї політичної мети, вирішення своїх політичних завдань. У процесі формування ідентичності пріоритетну роль відіграють соціальні взаємодії, а також історія (колективна пам'ять, політична практика); культура (цінності, світогляд); дискурс (знання, інформація) [Бевз, 2022, с. 103].

Етичні цінності й принципи, „етика пам'яті“ є засадничими для формування будь-якої державної/публічної політики, й, серед іншого, для оцінки/порівняння варіантів публічної політики застосовують такий моральний критерій, як справедливість, на що ми звертали увагу

раніше [Василевська, 2016]. При цьому у формуванні публічної політики поряд з горизонтальною справедливістю (однаковим ставленням до тих, хто перебуває в рівнозначних умовах) та вертикальною справедливістю (розподілом товарів і послуг між тими, хто перебуває в нерівнозначних умовах) виокремлюється справедливість між поколіннями, яка, на наш погляд, трактується дещо вузько — як витрати і вигоди пропонованих варіантів стратегії або програм для майбутніх поколінь [Patton & Sawicki, 1993]. Вважаємо, що розуміння справедливості між поколіннями має поширюватися й на минулі покоління як шана/її відсутність/ засудження їхніх ідей, дій/бездіяльності та поведінки. З таким підходом зазвичай погоджуються й ті дослідники, які ретельно аналізують історичні травми та їхню виховну роль, розглядаючи роль пам'яті у встановленні справедливості щодо жертв історичних подій (війн, репресій, геноцидів, соціцидів, депортацій тощо).

Повністю погоджуємося з думкою про те, що складності із впровадженням принципу справедливості полягають у тому, що існує небезпека „надто вільного трактування варіантів політики і вибору найкращого з них з використанням ідеологічних перекирочень, маніпуляцій, впливу неполітичних лобістських груп тощо” [Дем'янчук, 2008, с. 67]. Привнесення у політику морального виміру, оціночних суджень має свої небезпеки, з якими стикаються й ті, хто формує політику пам'яті.

Сьогодні часто автономним політичним суб'єктом, який потрібно захищати відповідно до високих етичних стандартів, виступає репутація нації. Минуле сприймається як пам'ять, яка дедалі більше об'єктивується як найвище „суспільне благо”, аватар нації, зазначав Массімо Валлерані. Пам'ять як двійник історії набуває складнішої природи, просякнутої етикою, моральною вищістю та універсальною справедливістю [Vallerani, 2022]. Під гаслом такого нібито морального захисту пам'яті відбувається багато неетичних процесів: цензура, тиск (а то й репресії) на альтернативні погляди, їх авторів, фальсифікація, втаємничення частини наявних історичних джерел тощо.

Пам'ять про минуле виступає джерелом конфліктів. Не випадково Маркус Дж. Пруч стверджував, що „неупереджений розгляд історії вимагає відмови від ідеї "історичної правди" як абсолютної категорії. Будь-яке єдине авторитетне визначення "історичної правди" є водночас марним і небезпечним, оскільки будь-яка така спроба незмінно призведе до поляризації та створення більше проблем, ніж вона могла б вирішити” [Prutsch, 2018].

І тут особливо важливо не доводити ситуацію до „війн пам'яті” всередині країни й усвідомлено ставитися до можливості їх виникнення у міждержавних відносинах. Зауважимо, що „війна пам'ятей” — це конфлікт між різними групами або країнами щодо інтерпретації історичних подій, особливо у зв'язку з колишніми конфліктами або війнами. Це може охоплювати суперечки щодо подій, постатей, пам'ятників, меморіалів, назв вулиць та інших аспектів культурної спадщини, які відображають

певний погляд на історію. Ескалація „війн пам'яті” — процес, з яким гостро стикається світ у сучасних реаліях інформаційного й постіндустріального глобалізованого суспільства, яке має потужні засоби для пропаганди й фальсифікації історії. Нагадаємо, що для ескалації конфлікту характерні підвищений емоційний фон та звуження здатності до раціональної поведінки, недовіра та неадекватне сприйняття супротивника, розширення зон конфлікту тощо.

Зважена національна самооцінка, здатність до національної самокритики стають дуже значимими в процесах конструювання національної пам'яті. Тут важливо стимулювати критичний розгляд стереотипів та „священних корів” власної національної історії, звертатися також до її незручних сегментів, визнавати як історичні досягнення, так і помилки минулого без упередженості, брати відповідальність, яка лежить насамперед на політичних діячах, щодо того, як вони пов'язані з минулим [*European historical memory ...*, 2013; Prutsch, 2018].

Не можна не погодитися з тим, що консолідація громадян навколо інтерпретацій минулого ймовірна лише у стабільних соціумах з односпрямованими ціннісними настановами [Нагорна, 2012, с. 23]. Такими аксіологічними домінантами мають стати, за нашим переконанням, гуманістичні цінності, які надають можливість не підтасовувати події й характеризувати їх як „морально високого” ґатунку, а розглядати минуле крізь призму цінностей людської гідності й поваги до людини, свободи, демократії, згуртованості та партнерства.

Не випадково, шукаючи у сучасних умовах підстави для формування європейської пам'яті та європейської ідентичності, експерти наголошують: основою цього процесу повинні бути не стільки цінність держави як такої, а скоріше спільні європейські цінності — „людська гідність, толерантність, свобода, рівність, солідарність і демократія, тобто набір основних цінностей, який став серцевиною європейської інтеграції, а також знайшов вираження у договорах” [Prutsch, 2018].

Не ставлячи завдання аналізу політики пам'яті в цілому, окремо звернемо увагу на деякі сутнісні моменти, які, на наш погляд, необхідно враховувати, формуючи новітню політику національної пам'яті в Україні. Вважаємо, що, конструюючи колективну пам'ять, важливо синтезувати, ввести в спільне смислове поле й пам'яті регіональні, локальні, різних етносів, народностей, конфесій, соціально-територіальних і соціально-економічних груп. При цьому виходимо з того, що „певного консенсусу щодо загальнонаціонального історичного великого нарративу в Україні можна досягти за умови визнання об'єктивного існування української нації та існування України як незалежної та суверенної держави” [Ковальська-Павелко, 2022].

Особливо підкреслимо, що для повноти національної пам'яті важливо зберігати в ній спогади й про індустріальну культуру та історію міст. Тому поряд із акумулюванням особливостей аграрної культури та соціального

життя села, які сьогодні, на наш погляд, монополізували весь простір національної пам'яті України, дуже важливо в ній відобразити й елементи національної урбаністичної культури. Підтримуємо думку про те, що нам потрібно позбавлятися ярлика „нації без міста”, маркування української нації як селянської, відходити від певної нелюбові до міста, адже „все, що ми маємо в цивілізації, пов'язане з містом, було сконцентровано у місті” [Гошко, 2023]. Більше того, важливо нашим містам і селам дати український вимір, українську історію, українську культуру, українських героїв.

Тенденцію повертати пам'ять про складну історію міст, яка в Центрально-Східній Європі розпочата наприкінці 1970-х рр., сьогодні вже можна назвати мейнстрімом. У цей процес активно залучені й українські міста, скажімо такі, як Київ, Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Дрогобич, Бучач [*Пост-катастрофічний міський текст ...*, 2019].

Міська культура для нас є особливо важливою тому, що місто, як багатонаціональний, багатоконфесійний, соціально різноманітний континуум міських практик, стає простором зіткнення різних колективних пам'ятей. В Україні пам'ять міста, що веде свій початок з часів Київської Русі, розвинута поширенням Магдебурзького права. Зокрема, Магдебурзьке право сприяло економічному зростанню міст, розвитку міського самоврядування, виділенню міського населення в окремий суспільний стан, укоріненню таких демократичних цінностей, як верховенство права та громадянські свободи. Міська культура набула потужного поступу з індустріальним розвитком.

Тому окремо хочемо звернути увагу на необхідність фіксації (нагадаємо, що йдеться про конструювання) у національній пам'яті країни індустріальної культури, яка з'являється на наших територіях уже наприкінці XIX — на початку XX ст. й передає історію, подієвий ряд та особливості соціального буття індустріальних районів. Рух за збереження індустріальної спадщини, що виник у світі на початку 1960-х років, спрямований на збереження, реабілітацію та пропаганду індустріальної спадщини як частини національної та міжнародної культури всього людства [Мезенцев та ін., 2017, с. 379]. Не випадково під час розробки стратегій розвитку індустріальних просторів українських міст пропонується й створення тематичних промислових музеїв (колекції яких документували б історію та сучасні особливості розвитку промисловості: дозволили б простежити і наочно показати зміну умов і засобів праці, історію становлення та розвитку різних галузей промисловості і транспорту) та індустріальних ландшафтних парків (з використанням інфраструктури промислових підприємств); надання індустріальним об'єктам статусу пам'яток культурної спадщини (оскільки низка промислових підприємств має архітектурну, історичну, науково-технічну цінність, а отже, потребує збереження, охорони та ревіталізації як об'єкти індустріального туризму) [Мезенцев та ін., 2017, с. 369, 391].

Сьогодні „публічні простори” міст в Україні інтенсивно змінюються. Вони відновили свої політичні функції і активно використовуються як території

політичного протесту, „конфлікту пам'ятей” [Мезенцев та ін., 2017, с. 206], і такі конфлікти ще більше розгортатимуться, якщо самі міста, міська культура будуть вилучені із континууму національної пам'яті. Тому дуже важливо конструювати цю колективну пам'ять відповідально й чутливо для різних соціальних груп, усвідомлюючи складність цього процесу.

Екстраполюючи думку Уїллеама Блекера щодо міської пам'яті [*Посткатастрофічний міський текст ...*, 2019] на пам'ять національну, можна сказати: оскільки текст нації складається з різних прошарків, то національна пам'ять теж є складною; глибоке прочитання багаторівневого тексту нації дозволяє читачеві краще зрозуміти себе як людину, що живе у просторах, які пов'язують її з різними культурними пластами, та людьми, що жили на цьому місці раніше.

У культурній пам'яті минуле згортається у символічні фігури, до яких прикріплюються спогади (Я. Ассман). Такими символічними фігурами почасти є історичні постаті. Героїзація політичних діячів, перетворення їх у національній пам'яті в культові фігури є процесом закономірним. Однак усвідомлення контроверсійності цих постатей, на наш погляд, дозволить позбавлятися проблеми перфекціонізму, більш глибоко розуміти історичну вагомість непростих особистостей, які варті пошани не за те, що вони були ідеальними, а за те, що були кращими в певних якостях, рішеннях, учинках, що суттєво вплинули на розвиток української культури та політичної нації. Пошук консолідаційного потенціалу в діяннях історичних політичних постатей — виклик, який залишається актуальним для творців об'єднуючої суспільство політики національної пам'яті. Крім того, на наш погляд, формуючи національну пам'ять, важливо наголошувати на тому, що елітарний прошарок суспільства відіграв суттєву роль у нашій історії, й тут ватро звертати увагу не лише на постаті політиків, але й значною мірою на тих представників військових, наукових, релігійних, промислових, мистецьких кіл, подвижників духу, які вже вплинули або можуть вплинути в подальшому на національний поступ у різних сферах суспільного життя. Наприклад, на фігури Варвари Ханенко та Юрія Лисянського, Любомира Гузара та Івана Пулюя, Микити Шаповала та Софії Русової, та ін.

У процесі формування й реалізації політики національної пам'яті слід зважати й на низку таких контроверсійних викликів:

— Національна/історична пам'ять спрямована на конкретні події в минулому, а не на „історію” як таку; це забезпечує кращу доступність історичних подій для широкої громадськості, але також спрощує складність національних історій [*European historical memory ...*, 2013].

— Щоб підтримувати послідовну і цілісну „біографічну саморозповідь про державу”, конструювання пам'яті неминує бути вибірковою і використовує „забуття”. Як наслідок, історичні спогади не завжди співвідносяться з історичними фактами і можуть протистояти групам меншин, чия ідентичність пригнічується та знищується такою неточністю [Yang, 2023].

Так, ключові події розставляють головні акценти в колективній пам'яті. Для Західної Європи сьогодні такими подіями є Друга світова війна з її націонал-соціалізмом та Голокостом. Для Східної — це ще й досвід тоталітаризму, зокрема, сталінізму. Для України ще додається пам'ять про Голодомор та депортації. Пол Коннертон говорить й про травматичний досвід не лише Другої, але й Першої світової війни, а також про негативний вплив на колективну пам'ять у Європі процесів модернізації та урбанізація [*Пост-катастрофічний міський текст ...*, 2019]. У книзі „Боротьба за європейську пам'ять” Клауса Леггеві та його співавтора Енн Ленг ідеться про забуті або маловідомі на Заході європейські трагедії, і метою дослідників було нагадати західним європейцям про забуті історичні події на „європейській периферії”, тобто у країнах, які або не входять у Європейський Союз, або приєдналися до спільноти зовсім недавно [*Німецький історик вніс розділ про Голодомор ...*, 2011]. Ідеться про те, що Європа не може бути дійсно об'єднаною, маючи неповноцінну історичну пам'ять. Серед забутих трагедій згадуються і досліджуються масові вбивства вірмен в Османській імперії, наслідки радянської окупації країн Балтії, конфлікт у Боснії, а також Голодомор в Україні. Автори зазначають, „що історична свідомість і культура пам'яті в об'єднаній Європі є такими ж важливими, як загальна валюта євро, вільне пересування чи політичні договори. А очевидні дефіцити, які є сьогодні у європейській єдності, не в останню чергу викликані тим, що ми не усвідомлюємо свою загальну історію” [*Німецький історик вніс розділ про Голодомор ...*, 2011]. Клаус Леггеві висловив досить контроверсійну думку щодо того, що досягти ідентичної історичної свідомості між українцями та росіянами, українцями та поляками, українцями та німцями практично нереально, оскільки він переконаний, що у різних народів, які перебували в конфліктах, ніколи не буде єдиного погляду на історію [*Німецький історик вніс розділ про Голодомор ...*, 2011].

Однак редукція розуміння історії лише до знакових подій ХХ століття призводить до нехтування іншими епохами та досвідом, наприклад, такими, як колоніалізм та імперіалізм [Prutsch, 2018]. Крім того, на наше переконання, зосередження лише на негативних подіях підживлює потенціал віктимності, „комплекс жертви”, який може стати на заваді інноваційному суспільному поступу України.

І нині також ми маємо чітко поставити для себе запитання: що ми будемо забувати? Забування не таїть у собі лише негативний потенціал, воно є необхідним і для суспільства, й для людини. „Архів пам'яті є динамічним. З одного боку, те, чим не користуються у даний момент, стирається і забувається. З іншого боку, розмежування між тим, чим користуються, і тим, що забувається, постійно змінюється у залежності від політичних, соціальних та культурних факторів” [*Пост-катастрофічний міський текст ...*, 2019].

І дуже значимим тут залишається „мобілізація культурного потенціалу соціуму на формування колективного "ми" — групових ідентичностей, позбавлених негативістського забарвлення і налаштованих на діалог і співпрацю” [Нагорна, 2012, с. 314].

Потребує розвитку більш реалістичний погляд на місце країни в контексті історії та подій сьогодення, поширення критичної „культури пам'яті”, яка передбачає посилення зусиль від національних держав прийти до згоди зі своїм власним відповідним минулим неупереджено, але й водночас приймаючи спільні європейські принципи та цінності [*European historical memory ...*, 2013].

В умовах повномасштабної війни РФ проти України актуалізувалося питання політики пам'яті. Адже історична пам'ять відіграє важливу роль в опорі агресивним впливам, виступає як „м'яка сила”. Зокрема, йдеться про нову державну політику пам'яті та новітню національну пам'ять. Значимими у цьому контексті стали ухвалені Закони України „Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну” [Про заборону пропаганди ..., 2022], „Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії” [Про засудження та заборону пропаганди ..., 2023] та „Про внесення змін до Закону України "Про географічні назви" щодо удосконалення діяльності, пов'язаної із встановленням, унормуванням, обліком, реєстрацією, використанням та збереженням географічних назв” [Про внесення змін до Закону ..., 2022].

Зазначимо, що прийняті раніше „Принципи Торонто” [*Принципи Торонто*, 2019] визначали впровадження політики у сфері культури і національної пам'яті одним з ключових пріоритетів на 2019–2023 рр. Зокрема, ставилися такі завдання: „розробити політику в галузі символів і комеморації, спрямовану на консолідацію української політичної нації, формування суспільного імунітету проти порушень прав людини, у тому числі через заборону пропаганди тоталітарних режимів, збереження місць пам'яті, відновлення прав жертв репресій та гарантування доступу до архівів” [*Політика національної пам'яті*, 2019]. Варто зазначити, що значна кількість завдань була реалізована.

В умовах війни держава не припиняє працювати над реалізацією національної політики пам'яті. Зокрема, у візійному документі „Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року” визначено, що політика національної пам'яті формує сприятливе суспільне та медійне середовище для постійного процесу критичного осмислення уроків далекого і близького минулого, унеможлиблює використання комплексів національної меншовартості або величчя й винятковості у зовнішній та внутрішній політиці, дозволяє порозумітися із європейськими сусідами стосовно травм минулого, зберігає, вшановує та поширює пам'ять про боротьбу українців за свободу, протистояння людиноненависницьким, імперським режимам [*Бачення України 2030 ...*, 2023]. Зазначено, що візія виокремлює дві групи базових цінностей: по-перше — це універсальні ліберально-демократичні цінності; по-друге — це цінності колективної, національно-культурної ідентичності.

Як бачимо, для України як ніколи стає важливим „вироблення раціоналістичних концептуальних основ інтеграції культурного простору на підвалинах тверезого осмислення минувшини як духовного ресурсу, фундаменту національної ідентичності, відродження моральності як принципу цивілізованого співжиття” [Нагорна, 2014, с. 201].

Виявлення суперечностей, з якими стикається вироблення політики в цій сфері, спроба їх узгодити, усвідомлення історії як вагомого чинника формування сьогодення та майбутнього суспільства й людини, на наш погляд, створюватиме передумови для відповідального ставлення до конструювання політики національної пам’яті в Україні й у світі.

Висновки за результатами дослідження. Отже, між історичною пам’яттю та нацією може існувати позитивна або негативна кореляція. Основою концептуалізації національної пам’яті в сучасних демократіях виступає політична нація, її базовою роллю стає утримання національної держави як уявної політичної спільноти. Це обумовлює провідну (модеруючу) роль держави в конструюванні національної пам’яті. Процеси будівництва, реконструкції та деконструкції національної пам’яті супроводжуються певними суперечностями та небезпеками. Зокрема, політичним та пропагандистським використанням минулого з боку держав.

Чинні законодавчі акти, через які держави впливають на функціонування історичної пам’яті, викликають неоднозначну оцінку, оскільки вони можуть бути використані для монополізації „правди про минуле”, гальмувати науковий історичний пошук й перетворюватися в ідеологічні інструменти правлячих еліт. Існує низка контроверсійностей, які виникають під час конструювання офіційної інтерпретації історичних подій. Зокрема, це можуть бути суперечності між пам’яттю окремих соціальних груп, офіційною версією історичних подій та особистісною, родинною, локальною, регіональною пам’яттю, колективною пам’яттю різних держав. Осмислення цих суперечностей є значимим для формування консолідації нації й вибудови зваженої політики пам’яті, яка враховує суспільну багатоманітність. Розширення суб’єктів політики пам’яті й залучення у цей процес представників різних його соціальних груп, широкого громадянського суспільства, транснаціональних утворень може сприяти розв’язанню зазначеної проблеми.

Цінності й етичні принципи, „етика пам’яті” є засадничими для формування державної політики пам’яті. Однак конструювання національної пам’яті крізь призму морального захисту репутації нації може супроводжуватися сумнівними з погляду етики процесами цензури, тиску, фальсифікації тощо, а абсолютизація „історичної правди” таїть у собі серйозні конфліктогенні небезпеки. Відповідальність, зважена національна самооцінка, здатність до національної самокритики стають дуже значимими складовими конструювання національної пам’яті на етичних засадах гуманізму, на цінностях людської гідності й поваги до людини, свободи, демократії, згуртованості та партнерства.

Для модерного функціонування новітньої політики національної пам'яті в Україні важливо ввести в її об'єднуюче смислове поле пам'яті регіональні й локальні, різних етносів, народностей, конфесій, базуючись при цьому на позиції об'єктивного існування української нації та існування України як незалежної та суверенної держави й на цій основі пов'язувати різні культурно-історичні пласти. Для повноти національної пам'яті важливо зберігати в ній спогади й про аграрну, й про індустріальну культуру, про історію сіл та історію міст і виявляти відповідальність та чутливість, усвідомлювати складність процесу конструювання колективного пригадування, вишукувати консолідаційний потенціал, зокрема як у рішеннях і вчинках історичних політичних постатей, так і в діяннях представників військових, наукових, релігійних, промислових, мистецьких кіл, подвижників духу.

Виклики сьогодення особливо в умовах повномасштабної війни РФ проти України потребують переосмислення минулого, відмови від радянських штампів ідеалізації і віктимізації історії. Політика пам'яті повинна стати впливовою умовою для нової післявоєнної національної і громадянської ідентичності українців. Визнаючи минулі несправедливості, Україна може працювати над розбудовою більш інклюзивного та демократичного суспільства.

Перспективи подальших досліджень наукової проблеми. Подальшого дослідження потребує ґрунтовна розробка політики пам'яті, яка б утверджувала європейські принципи та сприяла подоланню історичних травм, примиренню і взаєморозумінню, національній єдності та стійкості у суспільстві. Дослідження потребує виокремлення основних стратегій і механізмів, які використовуються для конструювання національної пам'яті, а також оцінки їхнього впливу на розвиток суспільства та держави; висвітлення важливості вивчення та розуміння процесів конструювання національної пам'яті для побудови мирного та згуртованого суспільства, а також для розвитку культурного та політичного діалогу між національними та етнічними групами.

Бібліографічні посилання

- Андріяш, В. (2013). Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 9. <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=626>
- Бачення України 2030: соціально-гуманітарна сфера. (2023). UAREforms. <https://uareforms.org/visions/new-vision-640>
- Бевз, Т. (2022). *Регіональна політична еліта Сумщини: цінності, ідентичності, політична поведінка*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Василевська, Т. (2016). Ціннісні виміри вироблення публічної політики. *Наукові записки ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса*, 1(81), 179–193.
- Василевська, Т. (2024, Лютий 20). *Конструювання національної пам'яті: в тенетах контраверсійності*. Виступ на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Публічне управління в Україні: історичний досвід та перспективи розвитку”

- (м. Київ, ННІ ПУДС, КНУ імені Тараса Шевченка). <https://ipacs.knu.ua/?lang=ukr&tip=osn&filtername=&page=2&tipn=News&newsid=2091>
- Гошко, Т. (2023, Червень 9). *Магдебурзьке право в українських містах*. Локальна історія. <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/magdeburzke-pravo-v-ukrayinskikh-mistakh-tetiana-goshko/>
- Дем'янчук, О. (2008). *Державна політика і державне управління: політологічні аспекти*. Київ: Факт.
- Драчук, С. (2008, Квітень 30). *Парламент Туреччини змінив обмеження свободи слова, але вдовольнив не всіх*. Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/1115082.html>
- Європейська свідомість та тоталітаризм*. (2009, Квітень 8). Резолюція Європейського Парламенту. <https://khpg.org/1239204375>
- Зебальд, В. Г. (2023). *Повітряна війна і література*. Київ: IST Publishing.
- Киридон, А. (2016). *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ: Видавництво „Ніка-Центр”.
- Ковальська-Павелко, І. (2022). „Війни пам'яті” як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*, 3 (35). <https://bibliotekanauki.pl/articles/2120305>
- Коннертон, П. (2004). Як суспільства пам'ятають. *Літопис*. <http://litopys.org.ua/connert/conn.htm>
- Махун, С. (2009, Грудень 5–11). *Януш Куртика: “Історична політика — це справа держави”*. Дзеркало тижня. <https://web.archive.org/web/20091208131241/http://www.dt.ua/1000/1550/67950/>
- Мезенцев К., Олійник Я., & Мезенцева Н. (Ред.). (2017). *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*. Київ: Видавництво „Фенікс”.
- Нагорна, Л. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Нагорна, Л. (2014). *Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Німецький історик вніс розділ про Голодомор у книгу про трагедії європейських народів*. (2011, Вересень 14). *Obozrevatel*. <https://www.obozrevatel.com/news/nimetskij-istorik-vnis-rozdil-pro-golodomor-u-knigu-pro-tragedii-evropejskih-narodiv.htm>
- Пост-катастрофічний міський текст і пам'ять у післявоєнній Центрально-Східній Європі*. (2019, Листопад 4). *Mistosite*. <https://mistosite.org.ua/articles/post-katastrofichni-miskyi-tekst-i-pamiat-u-pisliavoiennii-tsentralno-skhidnii-yevropi>
- Політика національної пам'яті*. (2019). *UAREforms*. <https://uareforms.org/reforms/new-reform-441>
- Про внесення змін до Закону України „Про географічні назви” щодо удосконалення діяльності, пов'язаної із встановленням, унормуванням, обліком, реєстрацією, використанням та збереженням географічних назв. Закон України № 2601-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2601-20#Text>
- Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну.

- Закон України № 2265-IX (2022) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text>
- Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії. Закон України № 3005-IX (2023) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text>
- Принципи Торонто*. (2019). Коаліція Реанімаційного пакету реформ. <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/TORONTO-PRINCIPLES-ua.pdf>
- „Memory laws” and freedom of expression. (2018). Council of Europe. Platform to promote the protection of journalism and safety of journalists. <https://rm.coe.int/factsheet-on-memory-laws-july2018-docx/16808c1690>
- Cassidy-Welch, M. (2019). *War and Memory at the Time of the Fifth Crusade*. <https://www.psupress.org/books/titles/978-0-271-08352-0.html>
- Dybris McQuaid, S., & Gensburger, S. (2019). Administrations of memory: Transcending the nation and bringing back the state in memory studies. *International Journal of Politics Culture and Society*, 32(4), June. <https://shs.hal.science/halshs-02081112/document>
- European historical memory: policies, challenges and perspectives*. (2013). Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT\(2013\)513977\(SUM01\)_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT(2013)513977(SUM01)_EN.pdf)
- Hammerstein, K. (2011). Rezension zu: Leggewie, Claus; Lang, Anne: Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt. *H-Soz-Kult*. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-15794>
- Memory laws in Europe. What common horizons are we journeying towards?* (2022). <https://europeanmemories.net/magazine/memory-laws-in-europe-what-common-horizons-are-we-journeying-towards/>
- Memory Laws in European and Comparative Perspective*. (2019). MELA. <https://melaproject.org/>
- Patton, Carl V., & Sawicki, David S. (1993). *Basic Methods of Policy Analysis and Planning*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Prutsch, M. J. (2018). European Remembrance Policies. *Magazine of the European Observatory on Memories*. <https://europeanmemories.net/magazine/european-remembrance-policies/>
- The dilemma of memory laws. To restore the dignity of victims without feeding into ultra-nationalism*. (2022, June 22). *Baltic Worlds*. <https://balticworlds.com/the-dilemma-of-memory-laws/>
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej*. (2023, 13 stycznia). Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/instytut-pamieci-narodowej-komisja-scigania-zbrodni-przeciwko-narodowi-16832221>
- Vallerani, M. A. (2022). (New). Spectre Is Haunting Europe: National Memory. *Storicamente*, 18. https://storicamente.org/vallerani_history_under_attack
- Yang, G. (2023, May 3). *China's National Memory Laws and the War on Storytelling*. Australian Institute of International Affairs. <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/chinas-national-memory-laws-and-the-war-on-storytelling/>

Yarosh, Y. B., & Kalishchuk, O. M. (2020). History, historical memory, memory policy: theoretical and methodological aspect. *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development* (p. 145–164). Lviv–Toruń: Liha-Pres.

References

- „Memory laws” and freedom of expression. (2018). Council of Europe. Platform to promote the protection of journalism and safety of journalists. <https://rm.coe.int/factsheet-on-memory-laws-july2018-docx/16808c1690>
- Andriiash, V. (2013). Derzhavna polityka: kontseptualni aspekty vyznachennia [State policy: conceptual aspects of the definition]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 9. <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626> [in Ukrainian].
- Bachennia Ukrainy 2030: sotsialno-humanitarna sfera* [Vision of Ukraine 2030: social and humanitarian sphere]. (2023). UAREforms. <https://uareforms.org/visions/new-vision-640> [in Ukrainian].
- Bevz, T. (2022). *Rehionalna politychna elita Sumshchyny: tsinnosti, identychnosti, politychna povedinka* [Regional political elite of Sumy: values, identities, political behavior]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Cassidy-Welch, M. (2019). *War and Memory at the Time of the Fifth Crusade*. <https://www.psupress.org/books/titles/978-0-271-08352-0.html>
- Dem'ianchuk, O. (2008). *Derzhavna polityka i derzhavne upravlinnia: politolohichni aspekty* [State policy and state administration: political aspects]. Kyiv: Fakt [in Ukrainian].
- Drachuk, S. (2008, Kvitenn 30). *Parlament Turechchyny zminyv obmezhenia svobody slova, ale vdovolnyv ne vsikh* [The Turkish parliament changed the restrictions on freedom of speech, but not everyone was satisfied]. Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/1115082.html> [in Ukrainian].
- Dybris McQuaid, S., & Gensburger, S. (2019). Administrations of memory: Transcending the nation and bringing back the state in memory studies. *International Journal of Politics Culture and Society*, 32 (4), June. <https://shs.hal.science/halshs-02081112/document>
- European historical memory: policies, challenges and perspectives*. (2013). Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT\(2013\)513977\(SUM01\)_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/513977/IPOL-CULT_NT(2013)513977(SUM01)_EN.pdf)
- Hammerstein, K. (2011). Rezension zu: Leggewie, Claus; Lang, Anne: Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt. *H-Soz-Kult*. <https://www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-15794>
- Hoshko, T. (2023, Chervenn 9). *Mahdeburzke pravo v ukrainskykh mistakh* [Magdeburg law in Ukrainian cities]. Lokalna istoriia. <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/magdeburzke-pravo-v-ukrayinskikh-mistakh-tetiana-goshko/> [in Ukrainian].
- Konnerton, P. (2004). Yak suspilstva pam'iatat [How Societies Remember]. *Litopys*. <http://litopys.org.ua/connert/conn.htm> [in Ukrainian].
- Kovalska-Pavelko, I. (2022). „Viiny pam'iaty” yak kliuchovy chynnyk formuvannia derzhavnoi polityky pam'iaty v suchasni Ukraini [„Memory wars” as a key factor in the formation of state memory policy in modern Ukraine]. *Krakowskie Studia Małopolskie*, 3 (35). <https://bibliotekanauki.pl/articles/2120305> [in Ukrainian].

- Kyrydon, A. (2016). *Heterotopii pam'iaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pam'iaty* [Heterotopias of memory: Theoretical and methodological problems of memory studies]. Kyiv: Vydavnytstvo: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Makhun, S. (2009, Hruden 5–11). *Yanush Kurtyka: "Istorychna polityka — tse sprava derzhavy"* [Janusz Kurtyka: „Historical policy is the state's business“]. Dzerkalo tyzhnia. <https://web.archive.org/web/20091208131241/http://www.dt.ua/1000/1550/67950/> [in Ukrainian].
- Memory laws in Europe. What common horizons are we journeying towards?* (2022). <https://europeanmemories.net/magazine/memory-laws-in-europe-what-common-horizons-are-we-journeying-towards/>
- Memory Laws in European and Comparative Perspective.* (2019). MELA. <https://melaproject.org/>
- Mezentsev K., Oliinyk Ya., & Mezentseva N. (Red.). (2017). *Urbanistychna Ukraina: v epitsentri prostorovykh zmin* [Urbanistic Ukraine: at the epicenter of spatial changes]. Kyiv: Vydavnytstvo „Feniks“ [in Ukrainian].
- Nahorna, L. (2012). *Istorychna pam'iat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Nahorna, L. (2014). *Istorychna kultura: kontsept, informatsiinyi resurs, refleksyivnyi potentsial* [Historical culture: concept, information resource, reflexive potential]. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Nimetskyi istoryk vnis rozdil pro Holodomor u knyhu pro trahedii yevropeyskykh narodiv* [A German historian contributed a chapter about the Holodomor to a book about the tragedies of European nations]. (2011, Veresen 14). Obozrevatel. <https://www.obozrevatel.com/news/nimetskij-istorik-vnis-rozdil-pro-golodomor-u-knigu-pro-tragedii-evropejskih-narodiv.htm> [in Ukrainian].
- Patton, Carl V., & Sawicki, David S. (1993). *Basic Methods of Policy Analysis and Planning*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Polityka natsionalnoi pam'iaty* [Politics of national memory]. (2023). UAReforms. <https://uareforms.org/reforms/new-reform-441> [in Ukrainian].
- Post-katastrofichni miskyi tekst i pam'iat u pisliavoiennii Tsentralno-Skhidnii Yevropi* [Post-catastrophic urban text and memory in post-war Central-Eastern Europe]. (2019, Lystopad 4). Mistosite. <https://mistosite.org.ua/articles/post-katastrofichni-miskyi-tekst-i-pamiat-u-pisliavoiennii-tsentralno-skhidnii-yevropi> [in Ukrainian].
- Pro nesennia zmin do Zakonu Ukrainy „Pro heohrafichni nazvy” shchodo udoskonalennia diialnosti, pov'iazanoi iz vstanovlenniam, unormuvanniam, oblikom, reiestratsiieiu, vykorystanniam ta zberezhenniam heohrafichnykh nazv [On Amendments to the Law of Ukraine „On Geographical Names” regarding the improvement of activities related to the establishment, normalization, accounting, registration, use and preservation of geographical names, Law of Ukraine]. Zakon Ukrainy No. 2601-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2601-20#Text> [in Ukrainian].
- Pro zaboronu propahandy rosiiskoho natsytskoho totalitarnoho rezhymu, zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii yak derzhavy-terorysta proty Ukrainy, symvoliky voiennoho vtorhnennia rosiiskoho natsytskoho totalitarnoho rezhymu v Ukrainu [On the prohibition of propaganda of the Russian Nazi totalitarian regime, armed aggression of the Russian Federation as a terrorist state against Ukraine, symbols of the military invasion of the Russian Nazi totalitarian regime in Ukraine, Law of Ukraine]. Zakon Ukrainy No. 2265-IX (2022) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text> [in Ukrainian].

- Pro zasudzhennia ta zaboronu propahandy rosiiskoi imperskoi polityky v Ukraini i dekolonizatsiiu toponimii [On condemnation and prohibition of propaganda of Russian imperial policy in Ukraine and decolonization of toponymy, Law of Ukraine]. *Zakon Ukrainy* No. 3005-IX (2023) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> [in Ukrainian].
- Prutsch, M. J. (2018). European Remembrance Policies. *Magazine of the European Observatory on Memories*. <https://europeanmemories.net/magazine/european-remembrance-policies/>
- Pryntsypy Toronto* [The Toronto Principles]. (2019). Koalitsiia Reanimatsiinoho paketu reform. <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/TORONTO-PRINCIPLES-ua.pdf> [in Ukrainian].
- The dilemma of memory laws. To restore the dignity of victims without feeding into ultra-nationalism*. (2022, June 22). *Baltic Worlds*. <https://balticworlds.com/the-dilemma-of-memory-laws/>
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej* [Act of December 18, 1998 on the Institute of National Remembrance]. (2023, 13 stycznia). Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/instytut-pamieci-narodowej-komisja-scigania-zbrodni-przeciwko-narodowi-16832221>
- Vallerani, M. A. (2022). (New). Spectre Is Haunting Europe: National Memory. *Storicamente*, 18. https://storicamente.org/vallerani_history_under_attack
- Vasylevska, T. (2016). Tsinnisni vymiry vyroblennia publichnoi polityky [Value dimensions of public policy development]. *Naukovi zapysky IPIEnD im. I. F. Kurasa*, 1 (81), 179–193 [in Ukrainian].
- Vasylevska, T. (2024, Liutyi 20). *Konstruiuvannia natsionalnoi pam'iaty: v tenetakh kontraversiinosti* [Construction of national memory: in tenets of controversy]. Vystup na Vseukrainskii naukovo-praktychnii konferentsii „Publichne upravlinnia v Ukraini: istorychnyi dosvid ta perspektyvy rozvytku” (m. Kyiv, NNI PUDS, KNU imeni Tarasa Shevchenka). <https://ipacs.knu.ua/?lang=ukr&tip=osn&filtername=&page=2&tip=News&newsid=2091> [in Ukrainian].
- Yang, G. (2023, May 3). *China's National Memory Laws and the War on Storytelling*. Australian Institute of International Affairs. <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/chinas-national-memory-laws-and-the-war-on-storytelling/>
- Yarosh, Y. B., & Kalishchuk, O. M. (2020). History, historical memory, memory policy: theoretical and methodological aspect. *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development* (p. 145–164). Lviv–Toruń: Liha-Pres.
- Yevropeiska svidomist ta totalitaryzm* [European consciousness and totalitarianism]. (2009, Kvitin 8). Rezoliutsiia Yevropeiskoho Parlamentu. <https://khpg.org/1239204375> [in Ukrainian].
- Zebald, V. G. (2023). *Povitriana viina i literatura* [Air war and literature]. Kyiv: IST Publishing [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2024

УДК 620.0:339.9(477+061.1ЄС)

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-8>

Енергетична сек'юритизація ЄС: місце України в європейській енергетичній системі

Анотація. Стаття присвячена дослідженню політики сек'юритизації Європейського Союзу в галузі енергетики, зокрема, забезпечення Союзу енергоносіями, що була розвинута у відповідь на ведення Росією енергетичних воєн 2006–2007 і 2008–2009 років проти України й непрямо — проти Європейського Союзу. Теорія сек'юритизації, сформульована С. Озканом, Б. Бузаном та іншими дослідниками, акцентує не стільки на ліквідації наслідків криз, скільки на створенні системи убезпечення відповідних галузей з підвищенням їхньої стресостійкості, диверсифікацією економічних і технологічних зв'язків з партнерами та посиленням соціальної спрямованості їх функціонування. Досліджено алгоритмізацію цієї політики та зміни, які привели до інституційної відповіді на російську агресію у галузі енергетики. Дослідження базуються на використанні підходу соціологічного (нео)інституціоналізму, який дозволяє пояснювати політичні процеси з погляду не лише економічних вигід, а й значення для розвитку інших сфер суспільного життя і міжнародної співпраці. Цей підхід базується на уявленні про те, що, по-перше, інституційне середовище, в якому діє окремий

інститут, забезпечує його необхідними ресурсами, а також надає легітимності й унормовує його діяльність. Завдяки цьому соціологічний інституціоналізм підкреслює роль норм, правил і культури, впливаючи на самоідентифікацію акторів, пов'язаних із цим інститутом, а також визначаючи „своїх” і „чужих” у загальній інституційній структурі. Показано, що зміни в енергетичній політиці ЄС продиктовані не лише економічними чи технологічними міркуваннями, але й необхідністю задовольняти потреби населення та економіки країн-членів ЄС. Водночас долучення України до загальної системи сек'юритизації ЄС відповідає економічним, політичним і соціальним інтересам України, яка і відповідно до Угоди про асоціацію, і в разі вступу до ЄС матиме статус країни-акцептора. Розглянуто можливі варіанти дій з боку ЄС та України для утвердження України як східного сек'юритизатора ЄС і відповідні їх наслідки для обох сторін.

Ключові слова: сек'юритизація, енергетика, інституціоналізм, Україна, ЄС.

Дарія Сингаєвська,
Національний університет
„Кієво-Могилянська академія”,
магістрантка

Daria Synhaievska,
National University of
„Kyiv-Mohyla Academy”,
master student

ORCID: 0000-0003-0951-9821
dsynhaievska@gmail.com

Олександр Дем'янчук,
доктор політичних наук,
професор,
Національний університет
„Кієво-Могилянська академія”,

Oleksandr Demyanchuk,
Doctor of Political Science,
Professor,
National University of
„Kyiv-Mohyla Academy”,
ORCID: 0000-0003-1389-1714
demyanchuk@ukma.edu.ua

EU Energy Securitisation: Ukraine's Place in the European Energy System

Abstract. This article focuses on the investigation of the European Union's securitisation policy in the energy sector, in particular, the provision of energy carriers to the Union, which was developed in response to Russia's energy wars of 2006–2007 and 2008–2009 against Ukraine and indirectly against the European Union. The theory of securitisation, formulated by S. Ozkan, B. Buzan and other researchers, focuses not so much on eliminating the consequences of crises as on creating a system of securitisation for the relevant industries with increased stress resistance, diversification of economic and technological ties with partners and strengthening the social orientation of their functioning. The algorithmization of this policy and the changes that led to the institutional response to Russian aggression in the energy sector are investigated. The research is based on the approach of sociological (neo)institutionalism, which allows explaining political processes in terms of not only economic benefits, but also their importance for the development of other spheres of public life and international cooperation. This approach is based on the notion that, first, the institutional environment in which a particular institution operates provides it with the necessary resources, as well as legitimates and regulates its activities. As a result, sociological institutionalism emphasises the role of norms, rules, and culture, influencing the self-identification of actors associated with this institution, as well as defining „friends” and „foes” in the overall institutional structure. It is shown that changes in the EU energy policy are dictated not only by economic or technological considerations, but also by the requirement to meet the needs of the population and economy of the EU member states. At the same time, Ukraine's inclusion in the EU's common securitisation system is in the economic, political, and social interests of Ukraine, which, both under the Association Agreement and in the event of its accession to the EU, will have the status of an acceptor country. The article considers possible options for the EU and Ukraine to establish Ukraine as the EU's eastern securitizer and their respective consequences for both parties.

Key words: securitisation, energy, institutionalism, Ukraine, EU.

*Боги були безсмертні. То за що ж вони боролися?
Тю, скажете ви, ну не за нафту ж і газ*

[Олійник, 2021, с. 10]

Постановка проблеми. Енергетична галузь давно стала одним із центральних предметів міжнародної політики. Нафта, газ, меншою мірою вугілля використовуються як інструменти тиску країн-постачальників цієї сировини на країни-акцептори. При цьому останнім часом викопні енергоносії все частіше стають зряддям не так економічного, як політичного тиску. За атаками на національні енергетичні системи, крім суто економічних міркувань, стоїть бажання деморалізувати суспільство та примусити політичних лідерів до перемовин і поступок на користь постачальника. Найпомітніший гравець у цих силових іграх — Росія — постійно використовує енергетичний тиск на країни Європи й інших регіонів світу. Так, Михайло Гончар та співавтори з Центру глобалістики у своїй статті детально описали численні випадки ведення Росією

„енергетичних воєн” зі споживачами енергоносіїв з багатьох країн [Гончар та ін., 2022].

Війна між Україною і Росією, що почалася у 2014 році й різко загострилася у лютому 2022, помітно змінила умови постачання російського газу до Європейського Союзу. Здавалося б, поступове припинення закупівлі Європою газу у країни-агресора виключає або принаймні суттєво зменшує роль України як одного з головних гравців на „газовому полі”. В умовах війни, яку Україна вже тривалий час веде проти Росії, європейська інтеграція постає одним із потужних механізмів протистояння агресії. Європейський Союз надає нашій країні критично важливу матеріальну, фінансову й моральну підтримку. Водночас Україна може відповісти не лише словами подяки, а й повернути собі роль сек'юритизатора для Європи в умовах зміни структури й орієнтації європейського енергетичного ринку, відмовляючись від російських енергоносіїв.

Оскільки євроінтеграція є магістральною лінією зовнішньої політики України, дипломатична вага останньої зростає як з політичної (у звіті за 2021 рік Секретаріат Енергетичного Співтовариства зафіксував стосовно України високі показники визнання *acquis communautaire* ЄС * у сфері енергетики за індикаторами: газ — 83%, енергоефективність — 75%, електроенергія — 51%), так і географічної перспективи (111 нерезидентів активно користуються українськими підземними сховищами газу обсягом у 33 млрд кубометрів) [Белькова, 2021].

Таким чином, постає питання, чи є в Україні можливість і потреба і чи може вона здійснити необхідні заходи, аби набути згаданої ролі сек'юритизатора для енергетичної галузі Європейського Союзу й тим самим збільшити шанси на членство в ЄС.

Для відповіді на це питання визначимо інституційні механізми застосування політики сек'юритизації, розглянемо потенційні можливості й резерви в розпорядженні нашої країни і оцінимо варіанти дій та відповідні перспективи посилення безпеки ЄС та інших партнерів України в галузі постачання енергоносіїв.

Об'єкт: політика енергетичної сек'юритизації ЄС.

Предмет — роль і місце України в політиці сек'юритизації енергетичного простору Європейського Союзу.

Метою дослідження є визначення місця України як енергетичного сек'юритизатора ЄС в європейській енергетичній системі.

Для виконання поставленої мети окреслені такі **завдання**:

1. Виявити способи енергетичної сек'юритизації ЄС.
2. Окреслити роль України в архітектурі енергетичної сек'юритизації ЄС.

Методологія дослідження. Оскільки цілісної теорії сек'юритизації у політичній думці не представлено й досі, для її розкриття використано розвідки С. Озкана, Б. Бузана, О. Уевера. Для демонстрації хвиль посилення сек'юритизації Європейського Союзу в умовах російської енергетичної агресії

* Сукупність принципів роботи ЄС, обов'язкових до виконання в усіх країнах-членах ЄС. – *Авт.*

супроти України було використано теорію соціологічного неоінституціоналізму П. ДіМаджіо і В. Пауелла, Д. Марча та Й. Олсена. Конкретно-емпіричними методами, а саме — аналізом вторинного емпіричного матеріалу та вивченням документів була висвітлена тенденційність розвитку політики сек'юритизації ЄС у контексті російських енергетичних війн проти України.

Застосування соціологічного інституціоналізму до цього і подібних кейсів, на відміну від класичного інституціоналізму, дає можливість повніше розкрити суть проблеми сек'юритизації і обґрунтувати потенціал України як потенційного і дієвого сек'юритизатора Європейського Союзу. Так, соціологічний інституціоналізм вводить уявлення про логіку відповідності, на яку впливає соціальне значення самих організацій. У самому соціологічному інституціоналізмі криються елементи раціональності й влади, і методика його застосування вимагає від аналітика зосередження не лише на тій раціональності, що продиктована владними відносинами навколо організації, але й на раціональності задоволення суспільних інтересів. Стосовно кейсу, який тут розглядається, це означає врахування не лише владних інтересів України і ЄС, але й інтересів, потреб та очікувань широких суспільних груп з обох сторін.

Виклад основного матеріалу. Парадигма сек'юритизації безпосередньо стосується конвергенції енергетичної політики між ЄС та Україною. Є семантична відмінність між поняттями енергетичної безпеки та енергетичної сек'юритизації. Поняття безпеки енергетичного сектору означає адекватне, доступне та надійне генерування та постачання енергії з можливістю врегулювання криз і конфліктів, що можуть виникнути між постачальниками енергоносіїв і їх споживачами. Воно з'явилося у вжитку як відповідь на кризу 1973 року, коли держави ОПЕК ухвалили рішення про щомісячне зниження видобутку нафти на 5% та введення ембарго на її постачання до США, Нідерландів, Португалії та ПАР, яких було звинувачено у сприянні Ізраїлю. Водночас Європейське економічне співтовариство почало замислюватися над розв'язанням проблеми енергозабезпечення вже в 1960-х роках. Справа в тому, що нафта замінила вугілля як основний компонент в енергетичних балансах країн-членів ЄЕС у 1950-х і 1960-х роках. Суецька криза 1956 року та шестиденна арабо-ізраїльська війна 1967 року, під час якої арабські країни наклали ембарго на постачання нафти до Франції, Сполученого Королівства та Німеччини, наочно продемонстрували європейцям небезпеку високої залежності від імпортованої нафти, особливо близькосхідної, якщо в майбутньому не буде альтернативних постачальників.

Під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України було здійснено дві методичні спроби вести енергетичний шантаж — завдані удари по Бурштинській та Ладжинській ТЕС, потужностях, які працювали на експортні потреби ЄС, та рішення від 5 жовтня 2022 року країн ОПЕК, зокрема Саудівської Аравії та РФ, скоротити видобуток нафти на 2 мільйони барелів на добу [Ghaddar et al., 2022], виразне з погляду на згадану політичну історію цієї організації. Це був серйозний удар по країнах ЄС, щоб змусити

їх відновити отримання газу через газопроводи „Північний потік” і не дати диверсифікувати постачання газу для стандартного опалювального сезону.

Красномовною є інституційна структура відповіді Європейського Союзу на енергетичний шантаж. Якщо раніше енергетична політика вирішувалася на рівні країн-членів ЄС, то зараз рішення переходять на рівень Єврокомісії – головного виконавчого органу ЄС. Причини такої відповіді кореняться не стільки у формальних інститутах ЄС, скільки у глибинній структурі та „правилах гри”, які впливають на політичне дизайнування та відтворення цієї структури. Це, свого часу, стало центральним питанням неоінституціоналізму, як реакції на атомістичні пояснення політичної поведінки та асоціальні пояснення контексту, в якому ця поведінка відбувається [Powell & DiMaggio, 1991, p. 5]. У своєму „соціологічному” крилі новий інституціоналізм досліджує роль інституційних елементів у визначенні „цінностей, норм, інтересів, ідентичностей та переконань” [March & Olsen, 1998, p. 960]. Новий досвід, отриманий під час участі у процесах прийняття рішень, частково формує вподобання тих, хто бере участь у цих процесах. Центральним теоретичним аргументом теоретиків нового інституціоналізму є те, що інститути формують дії. Нові інституціоналісти стверджують, що теоретизування в політичній науці повинно враховувати, що дії не відбуваються в інституційному вакуумі. Тому вони відкидають два погляди на зв'язок між інститутами та дією. Перший полягає в тому, що інститути є відображенням суспільних сил. Ця точка зору викликає заперечення, оскільки зображує інститути як механічно пристосовані до змін у суспільстві. Друга перспектива, яка критикується неоінституціоналістами, розглядає інститути як суто інструменти, якими актори можуть легко маніпулювати. Ця позиція вважається неадекватною, оскільки вона перебільшує ступінь, до якого окремі індивіди можуть використовувати інститути для досягнення своїх політичних цілей.

Сек'юритизація, своєю чергою, — це практики інтерсуб'єктивного розуміння забезпечення, що формує габітус спільноти. Підґрунтя цієї теорії становить декілька припущень [Balzacq, 2011, p. 8–18]: 1) широке визнання проблемного поля та подальша легітимізація сек'юритизації; інституціоналізація цієї підтримки через відповідні органи; 2) перформативність сек'юритизації досягається через семантичну регулярність, тобто знання про наративи й дії, та контекстуальні обставини, тобто набір емпіричних даних і їх контексту, що живить ці наративи та дії; 3) практики, що структурують поле регуляторними та організаційними інструментами. Усі три припущення буде застосовано під час розгляду інтенсифікації енергетичної сек'юритизації спільного простору України–ЄС.

Процес сек'юритизації розвивається за певним алгоритмом: актор-сек'юритизатор виявляє певну екзистенційну загрозу, що виникла для референтного об'єкта, наприклад, енергопостачання, і пропонує заходи задля зниження напруги. Сек'юритизацію можна вважати такою, що відбулася, якщо пропонуване рішення досягає підтримки акторів та призводить до чіткої реакції. У цьому випадку під акторами розуміються

всі залучені до процесу сторони, від яких залежить визнання тієї чи іншої проблеми як потенційної загрози та вживання певних заходів у відповідь. Тобто сек'юритизація розуміється як процес, під час якого певне питання, явище або актор політизується і сприймається окремими державами, групою держав або іншими міжнародними гравцями як загроза їхній безпеці.

Перформативність сек'юритизації сягає перших кроків колонізації Росією шляхів постачання енергоносіїв у 1992 році, коли були розпочаті переговори з Україною про списання боргів у 800 мільйонів доларів за здачу Чорноморського флоту. За звітом Тимчасової слідчої комісії (ТСК) Верховної Ради, поділ Чорноморського флоту від 28 травня 1997 року відбувся на користь Росії — вона отримала 388 з 525 суден. Але, що особливо примітно, це продаж суден за зниженою ціною у 1992 році акціонерним товариством „Україна-Ахтіар”, що належав Комерційному центру МОУ та російській компанії „Невікон”. Наприклад, есмінець „Проворний” був списаний за \$7,33 тис, а реалізований за \$185,4 тис [Обставини втрати Україною управління над ЧФ СРСР ..., 2019].

З 1992 по 2005 рік ціна газу залишалася сталою, а з 2006 року Кремль зажадав платні у 250 доларів за тисячу кубів, хоча договір про постачання газу мав регулювати оплату щорічно. Ніч на 1 січня 2006 року відома своїм одностороннім припиненням постачання газу Росією з подальшими звинуваченнями України у невиконанні домовленості та розгорнутими кампаніями з дискредитації України як постачальника — те, що зазвичай традиційно вважають першою газовою війною. Відтоді газова ціна стала зростати, як, власне, і політична. Криза 2006 року насправді була лекалом Росії, випробуванням та застосовуванням як інструмент шантажу Європи транзитними шляхами із Середньої Азії. Така газотранспортна монополія відсікла можливість України постачати газ з Туркменістану за вигідною ціною. Хоча у статті 2 ратифікованої угоди від 5 листопада 2001 року „Про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України” прописано: „Російська Сторона гарантує транзит середньоазійського природного газу для газопостачання споживачів України, здійснюваний на контрактній основі між господарюючими суб'єктами, по території Російської Федерації в обсягах, що визначаються на основі щорічних Міжурядових протоколів на відповідний рік на умовах, аналогічних умовам транзиту Українською Стороною російського природного газу до Західної Європи” [Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації ..., 2001]. У першій газовій війні Росії проти України у 2006 році переривання постачань мало значний вплив на Європу, оскільки понад 80% її членів залежало від постачань транзитним шляхом [Stern, 2006, р. 2]. У відповідь було надано ноту від польської делегації від 14 березня 2006 року про підготовку і прийняття Договору про європейську енергетичну безпеку (EEST) [Poland's non-paper, 2006 ..., р. 3]. Цей Договір став першим політичним інструментом, який об'єднав держави у сфері взаємних гарантій енергетичної безпеки за зразком гарантій, що лежать в основі НАТО (за винятком ситуації

збройного нападу, передбаченої Вашингтонським договором), а отже, й першим кроком до інституціоналізації політики сек'юритизації.

Для Європейського Союзу перша газова війна Росії проти України дала поштовх до внесення сектору енергетики до сфери спільної компетенції Лісабонського договору у 2007 році. Від моменту ратифікації договору у 2009 році Рада ЄС та Європарламент отримували повноваження ухвалювати рішення, пов'язані з енергетичною політикою. Це задіяло другий стовп енергетичної політики ЄС — сталий розвиток шляхом забезпечення диверсифікації постачань та стало регуляторним інструментом практики, що структурує енергетичне поле політики.

У газовій війні 2008–2009 рр. Європейський Союз став одним із потужних гравців — у першу чергу як сторона, що „постраждала” від припинення транзиту газу через Україну. Хоча, на перший погляд, конфліктна ситуація мала суто економічний характер і полягала в звичайному невиконанні однією зі сторін (Росією) умов контракту на постачання „блакитного палива” до країн ЄС, однак, врешті-решт, вона перетворилася на низку політичних вимог з боку Європи і до України, і до Росії [Мартинюк, 2009].

Таким чином, і ЄС, і Росія синхронно тиснули на Україну з тим, щоб якнайшвидше відновити постачання газу, і під цим тиском тодішня Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко змушена була підписати договір на постачання газу на кабальних для нашої країни умовах. Ця перемога принесла Росії Харківські угоди, а в ЄС було запущено відлік часу для термінової розробки Третього енергетичного пакета. Харківські угоди продовжили вектор російської політики десуверенізації України шляхом подовження перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі з 2017 до 2042 в обмін на анулювання митних зборів на транзит російського газу до України. Друга газова війна найсильніше відбилася на сек'юритизації європейської спільноти [*Commission staff working document ...*, 2009]. І в цій ситуації саме Україна проявила себе як такий собі „сек'юритизатор” Європейського Союзу, власним коштом рятуючи європейські країни від економічних і побутових проблем.

Третій енергопакет, уведений у дію у вересні 2009 року, був покликаний організувати ринок природного газу та електроенергії відповідно до європейського *acquis communautaire* — тобто з урахуванням анбандлінгу, прозорості, підзвітності та тарифікації постачань. Європейські правила транзиту газу нині передбачають прозоре формування тарифів на газ та його транзит. Тому компанія, яка постачає газ, не може відповідати за його транспортування. Україна зобов'язалася розділити свою найбільшу енергетичну компанію — Нафтогаз — та виокремити оператора ГТС в окрему юридичну особу [*Абетка енергетики: Третій енергопакет ЄС*, 2019].

Реформа також допоможе залучити іноземні інвестиції, адже Україна володіє одним із найбільших запасів традиційного газу в Європі та вигідні для західних партнерів підземні газосховища. Сильна сторона України в цьому процесі — її роль медіатора, що поєднує Західну Європу

з Центральною, Східною та Південною. Окрім того, Угода про асоціацію Україна–ЄС, що закріплює вектор зовнішньої політики сторін, містить статтю 338, яка наголошує на „посиленні наявної енергетичної інфраструктури ... повному відновленні енергетичної транзитної інфраструктури ... на зовнішніх кордонах України” [Угода про асоціацію Україна–ЄС, 2014].

Свого часу, принцип анбандлінгу нехтувався російським проектом „Північний потік-2”, що був інструментом третьої енергетичної агресії Росії проти України. Сертифікація обхідних енерготранспортних шляхів для України означала щонайменше втрату 1,2 млрд доларів [International Monetary Fund, 2021, р. 10]. Лейтмотивом цього проекту було усунення України як конкурента російського монополізму та партнера європейського *acquis communautaire*, що є відвертим посяганням на цілі зовнішньої політики України. Це також означало додаткову присутність військових суден у Балтійському морі та систем моніторингу, які були виявлені на захоплених бурових платформах у Чорному морі, а отже, нарощення військових потужностей для ведення Росією акваторіальної війни, у тому числі через роботу пасивного гідроакустичного комплексу МГК-608 „Север” для переривання з’єднувальних мереж. Адвокаційною кампанією на той час Україна змогла задовольнити національні інтереси — захистити власний суверенітет, зберегти цілісні відносини зовнішньої політики з ЄС та запобігти посиленню європейської залежності від російського енергетичного важеля геополітичного впливу („Газпром” уже був присутній у менеджеріальній конфігурації низки компаній — німецьких „BASF”, „Wintershall”, „Uniper”, австрійської „OMV”, французької „Engie”, чеської „NET4Gas”). Окрім того, Україна виконала два основні завдання анбандлінгу — закріпити курс на євроінтеграцію, тобто працювати за європейським законодавством, та створити конкурентоспроможний ринок газу. Коаліційна угода 2014 року передбачала лібералізацію структурних умов „Нафтогаз України”, „зниження непродуктивних витрат держави і підтримки стійкого економічного розвитку” [Угода про Коаліцію депутатських фракцій ..., 2014]. Були визначені три основні завдання реформи національного ринку газу. По-перше, імплементувати положення про ринок енергії відповідно до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, а саме — реорганізувати НАК „Нафтогаз України” та сертифікувати оператора ГТС. Це робилося для розподілу і відділення видобутку, транспортування, зберігання та постачання природного газу. По-друге, необхідно було створити єдиний рівень цін на природний газ для всіх споживачів та виділити дотації соціально вразливим верствам населення, ліквідувати перехресне субсидіювання, призначити пільгові ціни й тарифи для окремих галузей промисловості та споживачів енергії і газу на рівні закону. По-третє, забезпечити прозорість енергетичних ринків та підвищити їх ефективність. Для цього потрібно втілити стандарти „Ініціативи щодо прозорості видобувних галузей” (EITI).

Основні положення ухваленого у 2015 році Верховною Радою України Закону „Про ринок природного газу” передбачали:

- Прозорість спеціальних обов'язків.
- Вільний доступ постачальників до ринку газу згідно з чинним законодавством Енергетичного Співтовариства.
- Вибір постачальника має здійснюватися на основі відповідності визначеним Кабінетом Міністрів України критеріям [Про ринок природного газу, 2015].

До реформування оптовий ринок природного газу України мав певні недоліки. Так, НАК „Нафтогаз України” був звільнений від оподаткування операцій із ввезення на митну територію України природного газу; були встановлені корпоративні зносини з суб'єктами господарювання інших ринків; збігалися функції постачальника та продавця на оптовому ринку; незалежні актори не мали доступу до ринку. Анбандлінг став тим інституційним інструментом, що зробив енергоринок ефективним та усунув вищеперелічені недоліки. І, окрім того, підтвердив прийняті й прийнятні правила гри всередині та ззовні європейської спільноти, зокрема, зобов'язання країн-учасниць ЄС дотримуватися принципу енергетичної солідарності, визначеного статтею 194 Лісабонського договору [*Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union*, 2012].

Так чи інакше, кожна нова криза призводила до шляхів сек'юритизації Європейської енергетичної спільноти. Якщо у 2021 році частка російського газу становила 40% споживань ЄС [BP Statistical Review of World Energy, 2022, р. 7], то станом на листопад 2022 року — менше 25% [*Where does the EU's gas come from*, 2023]. Така висока затребуваність у природному газі може бути пояснена курсом на декарбонізацію ЄС, а отже, й кількістю спалюваного вугілля, яку треба знижувати. Єврокомісія ще навесні 2022 року розробляла політичний план RePowerEU вартістю 300 мільярдів євро, спрямований на прискорення переходу до „зеленої” енергії шляхом майже подвоєння споживання енергії з відновлюваних джерел у Європі до 2030 року.

Таким чином, Україна могла би забезпечити свої інтереси та бути сек'юритизуючим актором європейської політики в разі, якщо будуть ужиті такі заходи:

- Розвиток реверсних потоків газу та завантаження національної ГТС через Трансбалканський та інші газопроводи, що можуть бути збудовані поза досяжністю Росії, задля диверсифікації ринку ЄС.

- Введення в дію плану політичного та інфраструктурного приєднання до Південного Газового Коридору.

- Реалізація своп-поставок газу за маршрутом Болгарія–Румунія–Україна.

- Ініціювання запуску RESP — Регіонального енергетичного стратегічного партнерства — для посилення енергетичної безпеки східноєвропейського регіону, включно з розбудовою інтерконекторів (чого, приміром, бракує Іспанії задля убезпечення ЄС [Escribano, 2022]) та вдосконаленням методології з моніторингу викидів метану.

Висновки. Питання еволюції системи енергетичної сек'юритизації і магістральна вимога диверсифікації джерел постачання енергоносіїв стали

ключовою інституційною відповіддю на енергетичні кризи, ведені Росією супроти України, а непрямо — і проти Європейського Союзу. Інтерсуб'єктні структури сек'юритизації не можуть пояснити преференції кожного актора Європейського Союзу, але підхід раціонального вибору цих преференцій не пояснює, як усе ж досягаються колективні рішення. Отже, знову повертаємося до соціологічного інституціоналізму, тобто процесу взаємодії та об'єднання окремих інтересів відповідно до контексту їх існування. У практиці сек'юритизації енергетичного простору ЄС помітним є розвиток її інституціоналізації: від Договору про європейську енергетичну безпеку (EEST) до передачі повноважень в енергетичній політиці ЄС до Європейської Комісії.

Боротьба української нації оформила у поняття головну помилку західного світу — вестспленінг (westsplaining — можна перекласти як „сонливість Заходу”). Цей іронічний термін виник на позначення зволікання європейських акторів із реакцією на актуальну загрозу „руського міра” та критики центрально-східних акторів за недовіру до ведення переговорів з Росією. Політична ставка на спробу відмежуватися від історичних злочинів Московії, Російської імперії, СРСР та Російської Федерації не об'єднала довкола устремління у майбутнє, а змотивувала РФ реанімувати імперський план.

Оскільки „Пульс угоди” фіксує виконання 71% завдань з реформування енергетичного сектору за 12 місяців 2022 року [Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції, 2023], а відповідність Європейській газовій директиві, зокрема анбандлінг НАК „Нафтогаз України”, була досягнута ще у 2019 році [Emerson et al., 2021, p. 8], Україна та ЄС могли б у поствоєнному майбутньому ефективно сек'юритизувати поставки газу через українські потужності. Втім, операція „газова буря” все ще триває.

Серед **перспектив подальших досліджень** доцільно запропонувати розгляд впливу глобальних енергетичних криз на стратегію сек'юритизації ЄС. Заслуговує на увагу дослідження стратегічного партнерства між ЄС та Україною в контексті сек'юритизації енергетичного простору, включно з побудовою нових атомних станцій в Україні та розгляду цього проекту в контексті відмови від російських енергоносіїв. Не менш далекосяжною могла б бути оцінка впливу політики сек'юритизації ЄС на економічну та політичну стабільність України, особливо у світлі відбиття російської воєнної агресії.

Бібліографічні посилання

- Абетка енергетики: Третій енергопакет ЄС. (2019). Українська енергетика. <https://ua-energy.org/uk/posts/abetka-enerhetyky-tretii-enerhopaket-yes>
- Белькова, О. (2021). Перевірка солідарності: які ризики „Північного потоку-2” має врахувати ЄС. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2021/12/9/7131309/>
- Гончар, М., Іщук, О., & Стукаленко, І. (2022). *Політико-дипломатичні аспекти енергетичної війни рф проти України та ЄС: наслідки та контрзаходи*. Центр глобалістики „Стратегія XXI”. <https://analytics.intsecurity.org/energetic-war-consequences/>
- Мартинюк, В. (2009). Україна і ЄС після газового конфлікту: варіанти розвитку. *Економічна правда*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/19/182131/>

- Обставини втрати Україною управління над ЧФ СРСР, поділ флоту та ознаки розкрадання — звіт ТСК. (2019). <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html>
- Олійник, Ю. М. (2021). *Живі та мертві*. Київ: Темпора.
- Про ринок природного газу. Закон України (2015) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text>
- Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про додаткові заходи щодо забезпечення транзиту російського природного газу по території України (2001) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_221#Text
- Угода про асоціацію Україна–ЄС (2014) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- Угода про Коаліцію депутатських фракцій „Європейська Україна” (2014) (Україна). <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>
- Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції. (2023). Пульс угоди. Енергетика. <https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/energy-sector-and-energy-security>
- Balzacq, T. (2011). *Securitization Theory. How security problems emerge and dissolve*. London: Routledge.
- BP Statistical Review of World Energy 2022. (2022). [71st edition]. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf>
- Commission staff working document: *The January 2009 gas supply disruption to the EU: an assessment*. (2009). Commission of the European Communities. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009SC0977&from=EN>
- Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union*. [Part Three — Union Policies And Internal Actions]. Title XXI — Energy. Article 194. (2012). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E194>
- Emerson, M., Movchan, V., & Akhvlediani, T. (2021). *Deepening EU-Ukrainian Relations. Updating and upgrading in the shadow of Covid-19*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Escribano, G. (2022). *Ten ways Spain can contribute to increase European energy autonomy from Russia*. Real Instituto Elcano. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/ten-ways-spain-can-contribute-to-increase-european-energy-autonomy-from-russia/>
- Ghaddar, A., Lawler, A., & Edwards, R. (2022). *OPEC+ agrees deep oil production cuts, Biden calls it shortsighted*. Reuters. <https://www.reuters.com/business/energy/opec-heads-deep-supply-cuts-clash-with-us-2022-10-04/>
- International Monetary Fund. (2021). *First Review Under The Stand-By Arrangement, Requests For Extension And Rephasing Of Access Of The Arrangement, Waivers Of Nonobservance Of A Performance Criterion, Financing Assurances Review, And Monetary Policy Consultation—Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For Ukraine*. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/CR/2021/English/1UKREA2021001.ashx>
- March, J., & Olsen, J. (1998). The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization*, 52 (4), 943–969. <https://doi.org/10.1162/002081898550699>

- Poland's non-paper: Outline of the European Energy Security Treaty*. Council of European Union. (2006). <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%207160%202006%20INIT/EN/pdf>
- Powell, W. W., & DiMaggio, P. (Eds.) (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press. <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/uchi051/91009999.html>
- Stern, J. (2006). *The Russian-Ukrainian gas crisis of January*. The Oxford Institute for Energy Study.
- Where does the EU's gas come from?* (2023). European Council. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/#:~:text=Russia's%20share%20of%20the%20market,gas%20imports%20is%20below%2020%25>

References

- Abetka enerhetyky: Tretii enerhopaket YeS* [The ABC of energy: The EU's Third Energy Package]. (2019). Ukrainska enerhetyka. <https://ua-energy.org/uk/posts/abetka-enerhetyky-tretii-enerhopaket-yes> [in Ukrainian].
- Balzacq, T. (2011). *Securitization Theory. How security problems emerge and dissolve*. London: Routledge.
- Bielkova, O. (2021). Perevirka solidarnosti: yaki ryzyky „Pivnichnoho potoku-2” maie vrakhuvaty YeS [Solidarity test: what risks of Nord Stream 2 should the EU take into account]. *Yevropeiska pravda*. <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2021/12/9/7131309/> [in Ukrainian].
- BP Statistical Review of World Energy 2022. (2022). [71st edition]. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2022-full-report.pdf>
- Commission staff working document: The January 2009 gas supply disruption to the EU: an assessment*. (2009). Commission of the European Communities. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009SC0977&from=EN>
- Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union*. [Part Three — Union Policies And Internal Actions]. Title XXI — Energy. Article 194. (2012). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E194>
- Emerson, M., Movchan, V., & Akhvlediani, T. (2021). *Deepening EU-Ukrainian Relations. Updating and upgrading in the shadow of Covid-19*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Escribano, G. (2022). *Ten ways Spain can contribute to increase European energy autonomy from Russia*. Real Instituto Elcano. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/ten-ways-spain-can-contribute-to-increase-european-energy-autonomy-from-russia/>
- Ghaddar, A., Lawler, A., & Edwards, R. (2022). *OPEC+ agrees deep oil production cuts, Biden calls it shortsighted*. Reuters. <https://www.reuters.com/business/energy/opec-heads-deep-supply-cuts-clash-with-us-2022-10-04/>
- Honchar, M., Ishchuk, O., & Stukalenko, I. (2022). *Polityko-dyplomatychni aspekty enerhetychnoi viiny rf proty Ukrainy ta YeS: naslidky ta kontrzakhody* [Political and Diplomatic Aspects of Russia's Energy War against Ukraine and the EU: Consequences and Countermeasures]. Tsentr hlobalistyky „Stratehiia XXI”. <https://analytics.intsecurity.org/energetic-war-consequences/> [in Ukrainian].

- International Monetary Fund. (2021). *First Review Under The Stand-By Arrangement, Requests For Extension And Rephasing Of Access Of The Arrangement, Waivers Of Nonobservance Of A Performance Criterion, Financing Assurances Review, And Monetary Policy Consultation–Press Release; Staff Report; And Statement By The Executive Director For Ukraine*. <https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/CR/2021/English/1UKREA2021001.ashx>
- March, J., & Olsen, J. (1998). The Institutional Dynamics of International Political Orders. *International Organization*, 52 (4), 943–969. <https://doi.org/10.1162/002081898550699>
- Martyniuk, V. (2009). Ukraina i YeS pislia hazovoho konfliktu: varianty rozvytku [Ukraine and the EU after the gas conflict: development options]. *Ekonomichna pravda*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/19/182131/> [in Ukrainian].
- Obstavyny vtraty Ukrainoiu upravlinnia nad ChF SRSR, podil flotu ta oznaky rozkradannia — zvit TSK* [Circumstances of Ukraine's loss of control over the Black Sea Fleet, division of the fleet and signs of theft – report of the TSC]. (2019). <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html> [in Ukrainian].
- Oliinyk, Yu. M. (2021). *Zhyvi ta mertvi* [The living and the dead]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Poland's non-paper: Outline of the European Energy Security Treaty*. Council of European Union. (2006). <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%207160%202006%20INIT/EN/pdf>
- Powell, W. W., & DiMaggio, P. (Eds.) (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. University of Chicago Press. <http://catdir.loc.gov/catdir/toc/uchi051/91009999.html>
- Pro rynek pryrodnoho hazu [On the Natural Gas Market]. Zakon Ukrainy (2015) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-19#Text> [in Ukrainian].
- Stern, J. (2006). *The Russian-Ukrainian gas crisis of January*. The Oxford Institute for Energy Study.
- Uhoda mizh Kabinetom Ministriv Ukrainy i Uriadom Rosiiskoi Federatsii pro dodatkovy zakhody shchodo zabezpechennia tranzytu rosiiskoho pryrodnoho hazu po terytorii Ukrainy [Agreement between the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Government of the Russian Federation on additional measures to ensure the transit of Russian natural gas through the territory of Ukraine] (2001) (Ukraine). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_221#Text [in Ukrainian].
- Uhoda pro asotsiatsiiu Ukraina–YeS [Ukraine–EU Association Agreement] (2014) (Ukraine). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].
- Uhoda pro Koalitsiiu deputatskykh fraktsii „levropeiska Ukraina” [Agreement on the Coalition of Parliamentary Factions „European Ukraine”] (2014) (Ukraine). <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> [in Ukrainian].
- Uriadovi ofis koordynatsii yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii* [Government Office for Coordination of European and Euro-Atlantic Integration]. (2023). Puls uhody. Enerhetyka. <https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/energy-sector-and-energy-security> [in Ukrainian].
- Where does the EU's gas come from?* (2023). European Council. <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/#:~:text=Russia's%20share%20of%20the%20market,gas%20imports%20is%20below%2020%25>

Стаття надійшла до редакції 01.03.2024

Що вивчають соціальні науки: інститути чи інституції?

Віктор Котигоренко,
доктор політичних наук,
професор,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Viktor Kotygorenko,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID: 0000-0003-0302-6794
viktorkotygorenko@gmail.com

Анотація. Ця стаття про поняття соціальних досліджень, щодо якого тривають безперестанні дискусії. У традиції науковців західних країн це поняття означають словом „інституції” (institutions). На пострадянському просторі, зокрема в Україні, таких слів два: „інститути” (institutes) та „інституції”.

У першому випадку полеміка сфокусована на питаннях, які саме аспекти інституцій та їх функціонування слід вивчати, щоб здобути знання, важливе для розроблення й ухвалення дієвих управлінських рішень, що сприятимуть покращенню ситуації в усіх сферах соціальних відносин і соціальної поведінки. Адже інституції є визначальними структурними компонентами й регуляторами функціонування суспільства як системи.

У другому випадку серед пріоритетів дискусії питання, як припасувати термін „інститути” до понятійного апарату інституціональних економічних, політичних та інших соціальних досліджень. Витоки цієї дискусії сягають часів СРСР. Тоді, як відомо, вектори наукового пошуку визначалися з Москви. Там виконувалися й звіди поширювалися російськомовні переклади результатів досліджень західних науковців. При цьому траплялися оказії некоректних перекладів і неадекватних трактувань. Саме так сталося з розщепленням терміна-поняття „інституції” на два: „інституції” та „інститути”. Перевага надавалася другому. Сталося це усупереч термінологічній традиції інституціональних досліджень, започаткованих на Заході ще в останній чверті 1800-х рр. Від початку 1990-х оновлені парадигми інституціоналізму для багатьох учених у всьому світі — українських також — стали одним з головних інструментів соціального пізнання.

Щоб ефективно застосовувати цей інструмент для вивчення, прогнозування та моделювання імовірних і бажаних соціальних змін у своїй та інших країнах, необхідно узгодити терміни й поняття національного наукового дискурсу з питомим тезаурусом інституціональних досліджень країн, де ці дослідження починалися й дотепер є лідерськими. У такому разі доведеться визнати факт, що об’єктом і предметом останніх є феномени, відомі саме як „інституції”, а не „інститути”.

Звісно, зв’язок між цими двома термінами і поняттями існує. Однак він не є ані об’єкт-предметним, ані концептуальним. Цей зв’язок інфраструктурний. Він полягає в тому, що інститути є організаціями, де науковці досліджують теоретичні та прикладні аспекти становлення й функціонування соціальних інституцій. А ті,

хто в інститутах навчається, вивчають результати дослідження інституцій і мають можливість брати участь у таких дослідженнях. Коротко кажучи: інституції вивчають в інститутах.

Перша частина статті — про генезис термінів і понять „інституції” та „інститути” у науковому дискурсі в Україні. Друга — про трактування цих термінів і понять на Заході. Порівняння двох дискурсів та їх історії дало аргументи для висновку про необхідність узгодження першого з другим. Можливо, ця пропозиція потребуватиме цільового обговорення.

Ключові слова: соціальні науки, наукові поняття, інституції, теорія інституціоналізму, інституціональні дослідження, інститути.

What do Social Sciences Study: Institutes or Institutions?

Abstract. This article deals with the concept of social studies, which are subject to ongoing debate. In the tradition of Western scholars, this scientific concept is referred to as „institutions”. In the post-Soviet space, in particular, in Ukraine, there are two terms: „institutes” and „institutions”.

In the first case, the polemic focuses on what aspects of institutions and their functioning should be studied to acquire essential knowledge for developing and adopting effective management decisions that contribute to improving the situation in all spheres of social relations and social behaviour. After all, institutions are decisive structural components and regulators of society’s functioning as a system.

In the second case, the debate also focuses on how to adapt the term „institutes” to the conceptual framework of institutional economic, political and other social studies. The origins of this debate trace back to the Soviet Union era. Then, as we know, the vectors of scientific research were determined from Moscow. Russian translations of the research results from Western scholars were carried out there and distributed from there. Sometimes there were situations of incorrect translations and inadequate interpretations. This is how the term-concept „institutions” was split into two: „institutions” and „institutes”, and in favour of the latter. This happened contrary to the terminological tradition of institutional studies initiated in the West in the last quarter of the 1800s. Since the early 1990s, updated paradigms of institutionalism have become one of the main instruments of social cognition for many scholars worldwide, including Ukrainian ones.

In order to effectively apply this instrument to study, forecasting and modelling probable and desirable social changes in one’s own and other countries, it is necessary to align the terms and concepts of the national scientific discourse with the relevant thesaurus of institutional studies in the countries where these studies began and continue to be leading. In this case, it will be necessary to acknowledge the fact that the object and subject of the latter are phenomena known as „institutions” rather than „institutes”.

Of course, there is a connection between these two terms and concepts. However, it is neither object-subject nor conceptual; it is infrastructural. Institutes are organizations where scholars investigate theoretical and applied aspects of the formation and functioning of social institutions. And those who study at institutes study the results of institutional research and have the opportunity to participate in such research. In short: institutions are studied in institutes.

The first part of the article discusses the genesis of the terms and concepts of „institutions” and „institutes” in the scientific discourse in Ukraine. The second part is about the interpretation of these terms and concepts in the West. Comparing the two discourses and their histories has provided arguments for the conclusion about the necessity of harmonising the former with the second. Perhaps this proposal will require a targeted discussion.

Key words: social sciences, scientific concepts, institutions, institutional theory, institutional research, institutes.

Ця стаття — пропозиція повернутися до термінів, про змістовне наповнення і вжиток яких, як відомо, домовляються, а не сперечаються, або ж формулюють їх прикладні дефініції відповідно до специфіки об'єкта та предмета дослідження. Зокрема, давно досягнуто домовленості, що соціальні науки (social sciences), на відміну від тих, що досліджують фізичний світ, живих істот та їх вітальність, покликані вивчати й вивчають суспільство, його організаційні та інші структури, відносини і поведінку людей у суспільстві. Багато хто дійшов згоди, що до таких наук (кожна з яких є багатогалузевою) належать соціальна (культурна) антропологія та соціальна психологія, соціологія, економічна та політична науки. Також пропонують долучити до цих п'ятьох шосту — історію. Їх опоненти схильні вважати історію гуманітарною наукою разом з науками про мову, літературу, мистецтво та про людську мудрість (філософію).

Хай би як завершилася ця полеміка, мало хто з дослідників заперечуватиме евристичний потенціал теорії інституціоналізму (institutional theory) в дослідженні просторів соціального та їх динаміки, а також раціоналізації соціальних практик. Таку функцію виконують, зокрема, терміни і наукові поняття (scientific concepts) обох напрямів цієї теорії — старого (old institutionalism) і нового (new institutionalism). Ці напрями не заперечують, а доповнюють один одного, є двома взаємопов'язаними теоретичними моделями і методологіями дослідження одного об'єкта — інституцій суспільства (social institutions).

Постановка проблеми та актуальність дослідження. На відміну від західних наукових досліджень, в Україні та на всьому пострадянському просторі названий об'єкт найчастіше означають двома термінами і поняттями — „інститути” („institutes”) та „інституції” („institutions”). Довкола зв'язку, тотожності чи відмінності цих термінів багато років поспіль не вщухають дискусії.

В одних випадках підставами для них стають особливості та трансформації різних сегментів людської життєдіяльності, досліджуваних різними галузями науки, а також поглиблення й примноження знань про феномени, що вивчаються. Такі випадки є нормальною неминучістю. Адже суспільство гетерогенне й поліморфне та безперестанно змінюється. Тому знання про нього не може бути збіркою остаточних істин, раз і назавжди пізнаних та непідвладних змінам.

В інших випадках дискусії про терміни та означувані ними поняття (дефініції) спричинені некоректними їх інтерпретаціями, в тому числі

зумовленими неумисними або й умисними помилками перекладів іншомовних наукових текстів, зокрема словникових. Саме так сталося з термінами, винесеними у заголовок статті. Це ускладнює пізнавальний процес і обмін дослідницькими здобутками між вітчизняними науковими школами та між ними й дослідницькими спільнотами інших країн. Одночасно зменшується потенціал застосування здобутого знання у соціальних практиках.

Мета і завдання цієї статті — проаналізувати описану ситуацію та її причини, а за результатами обґрунтувати необхідність та оптимальний спосіб узгодження термінів і понять вітчизняного термінологічного апарату з питомим тезаурусом інституціональних досліджень західних країн, де ці дослідження починалися й дотепер є лідерськими. *Джерелами* необхідної для цього інформації стали різномовні словники, а найперше — фахові видання з відповідної проблематики. Останні умовно можна розділити на дві групи. *Перша* — публікації, мета і завдання яких подібні заявленим. *Друга група* — власне інституціональні теоретичні та прикладні дослідження — зарубіжні, а також вітчизняні, зокрема ті, автори яких не могли не зважати на означені термінологічні проблеми, а тому мусили аргументувати щодо них власну позицію.

Виклад основного матеріалу поділений на дві частини. *Спершу* йтиметься про історію та особливості застосування термінів і понять „інституції” та „інститути” українськими науковцями у текстах, опублікованих державною мовою, а також російською. *Друга частина* — про термінологічну специфіку західного інституціонального дискурсу, переважно англomовного, а також франкомовного.

Частина 1. Генезис термінів і понять „інституції” та „інститути” у науковому дискурсі в Україні.

Прикметно, що на початку 1960-х років у республіках колишнього СРСР, де соціальне наукове знання могло розвиватися виключно в парадигмі „марксизму-ленінізму”, працювали вчені, добре обізнані з інституціоналізмом. Тоді його кваліфікували як „одну з течій буржуазної політичної науки та конституційного права”, що сформувалася в 1920–1930-х рр. у Франції. Вони адекватно описували суть цієї „течії”, хоча й супроводжували опис ідеологізованими конотаціями: „Інституціоналізм спекулює на наявності в суспільстві великої кількості політичних, економічних, релігійних та інших організацій та об’єднань (партії, церква, профспілки, спілки підприємців, корпорації та т. п.), підводячи їх під розпливчате й абстрактне поняття „інституція”. З точки зору інституціоналізму держава є хоча й важливою, але лише однією з багатьох інституцій, що здійснюють політичну владу так само, як право, створюване державою, є лише одним з багатьох прав, що існують у суспільстві. За такого підходу затушовується справжня роль капіталістичної держави як головного знаряддя політичної влади буржуазії” [Туманов, 1962, с. 281–282].

Через 20 років потому в іншому енциклопедичному виданні було вміщено статтю, у якій ішлося вже не про інституцію, а про „інститут

соціальний”, у якому, залежно від сфери суспільного життя, слушно виокремлювалися інститути (*на Заході їх називають інституціями, — авт.*): економічний, політичний, виховання, споріднення, шлюбу, сім’ї, культури тощо. „Соціальний інститут” трактувався у властивому західному інституціоналізмові розумінні інституцій, а формування цього розуміння пов’язувалося зі становленням і розвитком марксистської соціології [Ильичев и др., 1983, с. 209].

Незадовго до та в роки після розпаду Радянського Союзу термінологію інституціоналізму найчастіше актуалізували й актуалізують економісти. Вірогідною причиною цього є те, що становлення інституціональних соціальних досліджень, їх теорії та пізнавального інструментарію починалося і досі плідно розвивається в сегменті „західного” знання про економічні зміни. Звідти терміни та поняття цього знання увійшли до „східного” наукового тезауруса. Хоча не варто забувати, що слово „institutions” застосовувалося в англійських наукових виданнях задовго до публікації дослідження Т. Веблена (1899 р.), якого вважають, принаймні економісти, основоположником інституціоналізму. Це, зокрема, частина великої праці Г. Спенсера „Принципи соціології”, у якій викладено результати дослідження природи політичних інституцій (political institutions), таких як судова влада, армія та інші, включно з політичним лідерством, уособлюваним вождями, королями тощо [Spencer, 1876].

На радянському та пострадянському просторах поширенню термінів теорії інституціоналізму сприяло видання зарубіжної наукової літератури, перекладеної російською мовою. З особливостями таких перекладів більшість дослідників пов’язують постання проблеми, винесеної у заголовок цієї статті. У цьому контексті зазвичай називають перше російськомовне видання книги Т. Веблена [1984], у якому термін „institutions” було перекладено як „інститути”. Такий слововжиток відтворювався в усіх наступних перекладах праць західних інституціоналістів і став домінуючим не тільки в російському, а й в українському науковому та практично-політичному дискурсах.

Однак нема підстав вважати, що саме це видання Т. Веблена започаткувало переінакшення інституцій на інститути. Можливо, не першим, але знаковим випадком такого переінакшення був переклад книги знаного французького інституціоналіста — юриста Моріса Оріу (Maurice Hauriou). Його вважають фундатором теорії інституції (théorie de l’institution) та доктрини публічної влади в науках про політику і право [Hauriou, 1916]. М. Оріу розглядав інституцію як ідею роботи або починання, яка на правових підставах реалізується у соціальному середовищі. Для реалізації цієї ідеї організовується влада. Головною складовою публічної влади М. Оріу називав державу як корпоративну „інституцію інституцій”, покликану захищати цивільне життя і свободу.

У російськомовному виданні книги М. Оріу за відповідник слова „інституція” („l’institution”) було обрано інше — „інститут” [Ориу, 1929]. Чи існувала така перекладацька практика раніше? — достовірна відповідь потребує

спеціального вивчення. Наразі є підстави вважати, що цю практику було започатковано за часів СРСР і продовжено після його розпаду. Так, уже згадане дослідження політичних інституцій Г. Спенсером було перекладене й у 1882 р. уперше надруковане в Російській імперії з ближчою до оригіналу назвою „Развитие политических учреждений”. Наступні передруки цього видання у Росії після того, як вона стала йменуватися федерацією, виконувалися з урахуванням оновленої орфографії — без „і” та літери „ять”, але чомусь зі зміненою назвою: російськомовне „учреждение” було замінене на інше — „институты” [Спенсер, 1882/2015].

Прикметним новітнім випадком перекичування термінологічної традиції інституціоналізму стала книга Корнеліуса Касторіадіса, російськомовне видання якої дістало назву „Воображаемое установление общества” [Касториадис, 2003]. Цього разу франкомовний іменник „L'Institution” було замінено словом „установление”, яке може означати або дію, або її результат. Натомість в оригінальному франкомовному [Castoriadis, 1975] та англomовному [Castoriadis, 1987] виданнях його назва і зміст указували на інший об’єкт дослідження — „Уявну інституцію суспільства” (у перекладі українською). У російськомовному передруці питомий термін „інституція” було замінено іншим — „інститут”.

Але повернемося до книги Т. Веблена. У вступній статті до неї перекладачка С. Сорокіна постулювала недостовірні (щоб не сказати „сфальсифіковані” *) відомості, що термін „інституціоналізм”, уживаний на означення „одного з головних напрямів буржуазної політичної економії”, буцімто пов’язаний з двома поняттями: „інституція” — установлення, звичай, порядок, заведений у суспільстві, та „інститут” — закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону або установи. Неадекватність такого трактування не обійшли увагою науковці [Гайдай, 2006; Коваленко, 2010; Обушна, 2016, с. 42–43 та ін.]. Проте їхні практичні висновки зі встановленого факту були різними.

Ілюстрацією й доказом „достовірності” постулату від С. Сорокіної мала слугувати сформульована В. Гамільтоном дефініція, згідно з якою (цитую мовою перекладу): „институты — это словесный символ для лучшего обозначения группы общественных обычаев. Они означают преобладающий и постоянный образ мысли, который стал привычным для группы или превратился для народа в обычай... Институты устанавливают границы и формы человеческой деятельности. Мир обычаев и привычек, к которому мы приспособливаем нашу жизнь, представляет собой сплетение и неразрывную ткань институтов” [Сорокина, 1984, с. 6].

* Безпрецедентно показовий зразок фальсифікації містить публікація російськомовного перекладу видання Jary, D., & Jary, J. (1995). Collins dictionary of sociology (2nd ed.). Glasgow: Harper Collins; Джери, Дэвид, & Джери, Джулия. (2001). Большой толковый социологический словарь (Collins). (Том 1. А — О). (Пер. с англ.). Москва: Вече, АСТ. На с. 248 цієї книги уміщено статтю „ИНСТИТУТ” з англomовним відповідником поданої у дужках назви — (institute). При цьому текст російськомовного пояснення цього терміна збігається зі вміщеним в оригінальному англomовному виданні поясненням терміна „Institution”.

А ось оригінал російськомовного перекладу фрагмента статті В. Гамільтона, уперше опублікованої у 1932 р.: „INSTITUTION is a verbal symbol which for want of a better describes a cluster of social usages. It connotes a way of thought or action of some prevalence and permanence, which is embedded in the habits of a group or the customs of a people. In ordinary speech it is another word for procedure, convention or arrangement; in the language of books it is the singular of which the mores or the folkways are the plural. Institutions fix the confines of and impose form upon the activities of human beings. The world of use and wont, to which imperfectly we accommodate our lives, is a tangled and unbroken web of institutions” [Hamilton, 1932, p. 84].

Українською цей текст можна перекласти так: „ІНСТИТУЦІЯ — це словесний символ, який за браком кращого описує сув’язь (cluster) соціальних звичаїв. Він означає спосіб мислення або дії, що має певну поширеність і сталість, яка вкорінена у звичках групи або звичаях народу. У повсякденній мові це ще одне слово для позначення процедури, конвенції або домовленості; у книжковій мові це одиниця, а звички або народні звичаї — множина. Інституції фіксують межі та нав’язують форму діяльності людей. Світ звичок і звичаїв, до якого ми недосконало пристосовуємо своє життя, — це заплутане і безперервне павутиння інституцій”.

Відомо, що поширене в українській та російській мовах слово „інститут” пишеться й вимовляється англійською як „institute”. Лексичний аналіз оригінальних текстів Т. Веблена [Veblen, 1899] та В. Гамільтона засвідчує, що обидва автори вживали це слово виключно як дієслово (to institute) у значенні установлювати, запроваджувати, засновувати, призначати тощо. Аналогічною була й залишається лексика досліджень усіх інших старих і нових інституціоналістів [Hodgson, 1988; North, 1990; North, 1991 та ін.].

Проте постулат від С. Сорокіної виявився надивовижу живучим. Схоже, саме він визначив термінологічну специфіку російськомовного перекладу не тільки досліджень Т. Веблена та В. Гамільтона, а й інших інституціоналістів [Норт, 1997; Ходжсон, 2003]). Не тільки в Росії, а й в Україні цей постулат у різних варіаціях досі відтворюють [Хаустова та ін., 2023] і розвивають [Кармазіна та Шурбована, 2006; Пастух, 2013; Стрижак, 2016] та ін. При цьому на видання книги Д. Норта російською мовою посилаються частіше, аніж на українськомовне з адекватнішим перекладом питомих термінів [Норт, 2000].

Серед українських науковців, які працюють у сегменті інституціоналізму або дотичні до нього, виокремлюються три групи за ознакою термінологічних переваг. До однієї належать ті, хто прихильний концепції розрізнення та змістовної диференціації двох термінів і понять — „інституції” та „інститути”. До іншої — хто послуговується одним терміном і поняттям — „інститути” — у „первородному” їх розумінні як „інституції”. Ще до іншої — хто наполягає на важливості означування об’єкта (об’єктів) інституціональних досліджень питомим для них словом „інституції”.

Раніше термінологічні відмінності публікацій вітчизняних дослідників подібно структурували [Шолом та Беренда, 2015]. Під децю іншим кутом

зору ці відмінності вивчала О. Федорчак. Вона дійшла висновку про наявність не трьох, а чотирьох видів таких відмінностей: 1) поняття „інститут” та „інституція” розглядаються як синоніми; 2) поняття „інститут” та „інституція” не ототожнюються, але при цьому науковці по-різному трактують відмінності між ними; 3) використовується лише термін „інституція”; 4) вживається лише термін „інститут” [Федорчак, 2016]. Ці підходи й висновки збіжні з результатами аналітичної роботи Т. Лозинської [2014].

У цій статті не розглядалися курйози та/або випадки редакторської недбалості, коли в одному тексті на одну тему за підписом одного автора або більше те саме поняття називали різними словами (термінами). Водночас бралися до уваги ситуації, коли у виданнях з викладом результатів досліджень, виконаних дослідницькими колективами, окремі автори, залежно від їхніх особистісних переваг, у написаних ними текстах вживали різні терміни на означення поняття, яке зі своїми колегами вони однаково розуміють: або „інституції”, або „інститути” [Лібанова, 2023]. Такі вияви-ознаки неусталеності українськомовної термінології інституціональних досліджень узгоджуються зі структуруванням відповідного слововжитку на три групи.

Серед новітніх публікацій науковців групи, мною названої першою, стаття, яку вирізняє опрацювання великого масиву зарубіжних і вітчизняних досліджень. Її автори звертають увагу на наявність в економічній літературі двоїстого трактування „інституцій” та „інститутів” або й повного ототожнення. На їхнє переконання, відсутність єдиного підходу та плюралізм у судженнях стосовно одного й того самого об’єкта дослідження створюють так звану „гносеологічну пастку”, посилюючи методологічні протиріччя та гальмуючи тим самим розвиток сучасної інституціональної науки [Макалюк та ін., 2022, с. 208]. У цьому вони солідарні зі своїми російськими попередниками [Іншаков та Фролов, 2011, с. 54], на яких в Україні часто посилаються та яких часом називають українськими дослідниками [Шолом та Беренда, 2015, с. 320].

Водночас, у супереч своїй же критичній конотації щодо проблемності „плюралізму суджень” (термінологічних), пропонують уживати відповідні терміни диференційовано в їх „діалектичному зв’язку”, а саме: „**під інституцією** (англ. перекладають institution) розуміти функціонально-організуючу, соціально значущу ідею, яка зумовлює тип взаємовідносин, поведінки учасників певної соціальної спільноти через усталення принципів, правил, норм, статусів і ролей на основі спільної ідеології, що забезпечує задоволення базових інтересів і потреб суспільства в межах правової, політичної, економічної та інших систем”); а „**інститут** (англ. institute) визначати як стійке структурне утворення, яке забезпечує реалізацію однієї або комплексу однорідних інституцій через правове закріплення раціональних моделей поведінки та дій визначеної групи членів соціуму, пов’язаних спільністю інтересів, у формі законів, нормативних актів, інструкцій, регламентів, що сприяє підвищенню рівня організованості суспільства та зміцненню соціального порядку” [Макалюк та ін, 2022, с. 221–222].

Таке розмежування та диференційоване вживання, стверджують автори, удосконалює понятійний апарат інституціональної теорії, а його впровадження стане „поштовхом до удосконалення інституціональної структури національного господарства з метою підвищення добробуту усіх його учасників і суспільства загалом” [Макалюк та ін., 2022, с. 205–206].

Вище згадані російські вчені також посилалися на велику кількість англомовних та російськомовних видань, коли обґрунтовували власну термінологічну позицію. Вони запропонували визначати *інституції* як „базову категорію інституціональної теорії”, „об’єктивно необхідну рушійну силу будь-якої конкретної діяльності” та як „соціальні форми функцій суб’єктів, об’єктів, процесів і результатів економічної діяльності, що забезпечують еволюцію системи суспільного розподілу праці на підставі статусів, норм, правил, інструкцій, регламентів, контрактів, стандартів і порядків” [Іншаков та Фролов, 2011, с. 56]. Аргументуючи таке розуміння, автори посилалися на знаних зарубіжних інституціоналістів — Т. Веблена та Дж. Серла, а також на К. Маркса, згідно з трактуваннями якого, наголошується у статті, інституціями є „різні суспільні функції” або „способи життєдіяльності, що змінюють один одного” [Маркс, 1951, с. 493]. У цьому контексті до авторитету цього вченого — фундатора школи економічної науки, названої його ім’ям — апелювали й українські науковці [Макалюк та ін., 2022, с. 210].

На відповідній сторінці Марксового „Капіталу” справді є цитовані словосполучення, але не в контексті інституцій. Утім, це зауваження не заперечує внеску К. Маркса в становлення теорії інституціоналізму. Коли Д. Норта запитали, „кого із великих економістів чи філософів Ви могли б назвати своїм „інтелектуальним батьком”?” — він відповів: „напевно, такою фігурою був Маркс... коли я працював над докторською дисертацією з економіки, здебільшого обговорювалися проблеми ринкового ціноутворення. Проблем реального світу практично не торкалися. Маркс же ставив правильні питання, щоправда, із відповідями на них важко було погодитися”. Серед таких досі актуальних питань Д. Норт назвав питання про причини соціальних змін і роль технологічного прогресу, про виникнення протиріч і напруг у функціонуванні економічних систем, про роль і джерело формування ідеології в економіці, про те, як формуються переконання людей. А далі продовжив, що „простих відповідей на ці питання немає, але важливо, що вони були поставлені”, що він вивчав їх упродовж усієї своєї наукової кар’єри, але доходив інших висновків, аніж Маркс, і це його надихало [Норт та Расков, 2007, с. 6–7].

О. Іншаков і Д. Фролов вважають парадоксальним, що категорія „інститут” багатьма дослідниками „виводиться не прямо з інституції, а лише опосередковано — через організацію” [2011, с. 58]. На їхнє переконання [Іншаков та Фролов, 2011, с. 61], інститути є типовими комплексами „інституцій, які виступають функціональними генотипами організацій, моделями, що еволюційно склалися, їх функціональної структури. Кожен

інститут має у своєму розпорядженні унікальний склад інституцій, що забезпечує можливість різноманітних форм організації людської діяльності". Тому до інститутів слід відносити, — цитують В. Белоусова — „армію, але не військову службу загалом, церкву, але не релігію, сім'ю, але не шлюб, підприємство, але не малий або великий бізнес, податкову інспекцію, але не систему оподаткування і т. д.". Наполягаючи на доцільності використання у наукових текстах поняття „інститут” для позначення організацій певного функціонального вигляду, вважають допустимим англійською перекладати його як *institution* (у значенні *a type of established organizations*), щоб уникнути нерозуміння з боку зарубіжних колег [Іншаков та Фролов, 2011, с. 61].

Подібно визначає зв'язок та відмінності термінів і понять „інституція” („*institution*”) та „інститут” (*institute*) О. Стрижак: перше — як звичай, порядок, прийнятий у суспільстві, друге — як звичай, порядок, закріплений у вигляді закону або установи [Стрижак, 2016]. Обґрунтовуючи таке трактування, він солідаризується з В. Гриценком, О. Шпикуляком [Шпикуляк, 2009] та іншими.

Має прихильників і „дзеркальний” підхід до розмежування та диференційованого застосування термінів і понять „інститути” та „інституції”. За С. Вовканичем, **інститутами** (однина англ. *institute*) є „сукупність правових норм, звичаїв, традицій, навичок; набір соціалізованих правил поведінки, неформальних обмежень і механізмів примусу їх дотримання; надумана система ролей як постійний і звичний елемент, гідний основних потреб людини, громади і суспільства; сталі установки, усталені правила дотримання прийнятого порядку; релігійні почуття, мотиви, цінності, нематеріальні активи тощо. **Інституціями** (однина англ. *institution* (*organization*)) є організації з певним управлінським апаратом: *політичні* (партії, рухи, регуляторно-управлінські підрозділи, виконкоми, парламент, міська (сільська) рада); *економічні* (підприємства, фірми, кооперативи); *освітні* (університети, коледжі, школи; вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації, проектно-конструкторські та науково-дослідні організації, де передаються традиційні та генеруються нові знання, досвід тощо); *суспільні* (церкви, клуби, спортивні установи, громадські організації, профспілки тощо)” [Вовканич, 2016, с. 20, 22]. Поділяє таке трактування Н. Назаров (хоча англійською перекладає обидва українськомовні терміни як один: „*institution*”) [Назаров, 2021] та інші.

Н. Обушна, яка звертала увагу на неадекватність твердження С. Сорокіної про зв'язок терміна „інституціоналізм” з двома поняттями — „інститут” та „інституція”, менше з тим, запропонувала власне їх трактування [2016, с. 45–46]. Серед українських дослідників, які наполягають на необхідності розмежовувати ці поняття та подають власне розуміння кожного з них, — О. Сисоєв [2014], Н. Пастух [2013], Р. Чубарь [2013], О. Катигрובה [2011], Т. Усюк [2011] та інші.

З огляду на величезний масив інституціональних досліджень, результати яких публікували та публікують українські науковці, практично

неможливо вирахувати кількісне співвідношення видань за ознакою прихильності авторів до застосування термінів і понять, про які йдеться у цій статті. Менше з тим, аналіз літератури дає підстави припустити, що *серед знаних українських учених, передовсім економістів, найбільше тих, хто трактує термін і поняття „інститути” у звичному для західного інституціоналізму значенні „інституцій”*. Порівнювати тут пропонувані ними визначення нема потреби, оскільки така робота вже проведена, а підходи до визначень класифіковані за низкою ознак [Стрижак, 2016; Макалюк та ін., 2022].

Застосування терміна та поняття „інститути” у „західному розумінні” „інституцій” переважає у політичній [Рафальський та Майборода, 2019; Рибій, 2011], юридичній [Воронкова, 1999; Несинова, 2014] та інших [Руденко та Сегеда, 2016] галузях наукового знання про суспільство. У затвердженому Міністерством освіти і науки, молоді та спорту чинному „Переліку наукових спеціальностей” міститься спеціальність „Політичні інститути та процеси” (шифр 23.00.02) [Про затвердження Переліку наукових спеціальностей, 2011].

Важливо звернутися до аргументів, чому саме такому слововжитку віддається перевага. У цьому аспекті привертають увагу принаймні дві статті [Лозинська, 2014; Мазур, 2014]. Т. Лозинська, проаналізувавши використання у науковій літературі термінів „інститут” та „інституції”, дійшла висновку, що „таке використання не лише не вносить нічого нового в теорію інституціоналізму, а й породжує методологічну плутанину, наслідком якої є поширення практики використання контекстуальних дефініцій цих понять. У зв’язку з цим у сфері наукового пізнання доцільним є використання терміна „інститут”, під яким слід розуміти складну суспільну форму людської взаємодії, що ґрунтується на сукупності формальних і неформальних обмежень, механізмах дотримання встановлених норм і відповідній структурно-організаційній основі. Функціональний бік такої взаємодії забезпечується правилами й нормами (формальними та неформальними), а структурний — організаціями (інституціональними одиницями)” [Лозинська, 2014, с. 11]. Схожої позиції, стверджує дослідниця, дотримуються В. Геєць, В. Мокряк і Е. Мокряк, К. Поланьї, загал учених Інституту економіки та прогнозування НАН України (посилається на монографію [Гриценко, 2008]).

На переконання О. Мазур, „недоцільно здійснювати розподіл понять „інститут” та „інституція”, аргументуючи це помилками літературного перекладу Т. Веблена, адже під час перекладу не було жодним чином змінено (викривлено чи спотворено) теоретичне і змістовне наповнення цього поняття ... терміни „інститут” та „інституція” доцільно вважати синонімами, водночас віддаючи перевагу „інституту” як найбільш уживаному, звичному й популярному у вітчизняній науковій спільноті — як серед економістів-інституціоналістів, так і серед соціологів, філософів, правознавців та ін. ...Усі правила і норми, включно з організаціями як утіленням комплексу норм, слід вважати за інститути” [Мазур, 2014, с. 43–44].

Прагнення України інтегруватися в євроатлантичний економічний, політичний і безпековий простір супроводжувалося розширенням можли-

востей ознайомлення з науковими здобутками і соціальним практиками західних країн. Відповідно, збільшувалася кількість українських науковців, прихильних застосуванню у вітчизняному науковому та політичному дискурсах терміна „інституції” („institutions”) у трактуванні, усталеному на Заході, звідки цей термін був запозичений.

Твердження про „усталене трактування” може викликати заперечення. Для цього є підстави. Головна з них та, що питання універсального визначення „інституції” залишається відкритим від часу запровадження терміна й дотепер повсюдно — і там, де він є питомим, і де привнесеним. Але на Заході ніколи не було намірів і спроб замінити цей термін і відповідне поняття іншим або розділити на частини (на кшталт поділу на власне „інституції” та „інститути”).

Ускладнювальні чинники визначення інституцій проаналізувала та структурувала Т. Гайдай [2006, с. 62–64]. До онтологічних вона віднесла поліморфність природи самих інституцій як об’єктів дослідження, їх переплетення, взаємопроникнення й зрощення та належність до різних сфер життєдіяльності суспільства. Структура форм прояву інституцій уміщує, зокрема, політичні, правові, соціальні, етнонаціональні, соціокультурні, економічні, етичні, моральні, культові, релігійні, звичаєві та ін. норми і правила. Серед ускладнювальних гносеологічних чинників дослідниця виокремила розмитість, розпливчастість, відсутність аналітичної витонченості; ігнорування категорії „інституція” та інституціонального підходу в цілому представниками „західної” ортодоксії; тривалу консервацію категорії у початково розробленому вигляді аж до останньої третини ХХ ст., коли почав розвиватися новий інституціоналізм, який синтезував елементи економічної ортодоксії з інституціональним аналізом.

Т. Гайдай та інші українські науковці [Коваленко, 2010; Шолом та Беренда, 2015] детально аналізували дослідження західних учених на предмет обґрунтування, визначення й розвитку ними поняття „інституції” як пізнавального інструменту. Повторювати їхні оцінки й висновки тут нема потреби. Ознайомитися з ними може самостійно кожен, хто цікавиться темою і не схильний покладатися на перекази. Тому в анонсованій на початку статті її другій частині акцентую увагу на деяких аспектах, які видаються проблемними або такими, що потребують розгляду з іншого ракурсу.

Частина 2. Термін і поняття „інституції” у західному науковому дискурсі.

Окремі сюжети цієї теми вже розглядалися в контексті питань становлення термінології вітчизняних інституціоналістських досліджень, зокрема, витоків цієї термінології у працях Т. Веблена та В. Гамільтона. Тут важливо акцентувати увагу на тому, що вже на початку становлення інституціоналізму як школи економічних досліджень ця школа істотно відрізнялася від традиційної тоді науки про економіку. Остання досліджувала свій об’єкт як автономну компоненту в структурі суспільства. Т. Веблен започаткував вивчення економіки як інституції, щільно пов’язаної

зі соціальними та культурними інституціями [Veblen, 1899]. Це дає підстави вважати його засновником не тільки теорії про роль інституцій у формуванні поведінки людей в економічній сфері (economic behavior), а й одним із фундаторів теорій про впливи інституцій на людську поведінку в інших сферах життєдіяльності соціуму.

Категорія „інституція” стала „своєрідним "тараном" у прориві економічної теорії в галузь міждисциплінарних досліджень, суміжних з іншими суспільними науками. Вона виступила теоретичним засобом включення соціального, історичного та культурного антропогенезу в площину економічної науки” [Гайдай, 2006, с. 58].

Вебленівську традицію продовжив і розвинув Д. Коммонс. Розмірковуючи над тим, що саме може бути універсальною обставиною, спільною для поведінки, відомої як інституціональна, він визначив „інституцію як колективну дію, спрямовану на контроль, вивільнення та розширення індивідуальної дії. Колективна дія варіюється від неорганізованого звичаю до численних організованих підприємств, таких як сім'я, корпорація, профспілка, держава. Спільним для всіх них є принцип більшого чи меншого контролю, вивільнення і розширення індивідуальної дії за рахунок колективної” [Commons, 1931, р. 648].

Це визначення та його наступне пояснення дають підстави стверджувати, що Д. Коммонс відносив до інституцій як регуляторів людської поведінки „неорганізовані звичаї” („unorganized custom”), а також організації та встановлювані ними правила. „Або держава, або корпорація, або картель, або холдингова компанія, або кооперативна асоціація, або профспілка, або асоціація роботодавців, або торговельна асоціація, або спільна торговельна угода двох асоціацій, або фондова біржа, або торговельна рада можуть встановлювати і забезпечувати дотримання правил, які визначають для індивідів цей пучок кореляційних і взаємних економічних відносин. Справді, ці колективні дії економічних організацій часом є потужнішими, ніж колективні дії політичного підприємства, держави” [Commons, 1931, р. 649].

1980–1990 рр. стали для інституціональних досліджень періодом ренесансу. Його пов'язують, зокрема, з розвитком інтелектуальних надбань у межах „старої” школи Т. Веблена. Найвідомішим її послідовником став тоді Д. Ходжсон після виходу його книги „Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics” [Hodgson, 1988]. У її російськомовному виданні „інституції” були звично переінакшені на „інститути” [Ходжсон, 1988/2003].

Серед опублікованих інституціональних досліджень Д. Ходжсона варто окремо назвати (чому саме? — стане зрозуміло у контексті наступного сюжету) статтю „What Are Institutions?”. Відповідаючи на запитання, винесене у заголовок статті, він обґрунтував визначення інституцій як „стійких систем встановлених і закріплених соціальних правил, які структурують соціальну взаємодію, а не правила як такі”; „...це ті структури, які мають найбільше значення у соціальній сфері (realm): вони визначають зміст суспільного

життя”. „Мова, гроші, право, система мір і ваг, етикет за столом, фірми (та інші організації) — усе це... є інституціями” [Hodgson, 2006, p. 2, 13].

У цей самий період почала формуватися й сформувалася школа, названа „новим інституціоналізмом”. Її визнанню чи не найбільше посприяли дослідження Д. Норта, чию концепцію інституцій не минає увагою, мабуть, жоден, хто цікавиться питаннями теорії та методології соціального пізнання.

У своїй статті-есе „Institutions”, зміст якої, де-факто, є конспектом-квінтесенцією його знаменитої книги [North, 1990], Д. Норт визначає інституції як — „створені людьми обмеження, що структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію. Вони складаються як з неформальних обмежень (санкції, табу, звичаї, традиції та кодекси поведінки), так і з формальних правил (конституції, закони, права власності). Упродовж усієї історії люди створювали інституції, щоб створити порядок і зменшити невизначеність... Разом зі стандартними економічними обмеженнями інституції визначають набір можливостей вибору, а отже, трансакційні та виробничі витрати, а також, прибутковість і доцільність економічної діяльності. Вони еволюціонують поступово, пов’язуючи минуле з теперішнім і майбутнім; як наслідок, історія — це переважно історія інституціональної (institutional) еволюції, в якій історичні показники економіки можуть бути зрозумілі лише як частина послідовної історії. Інституції забезпечують структуру стимулів в економіці; в міру того, як ця структура розвивається, вона формує напрям економічних змін у бік зростання, стагнації або занепаду” [North, 1991, p. 97].

Українські дослідники, чії публікації розглядаються у цій статті та які зверталися до нортівської концепції інституцій, наголошували, що Норт розмежовує інституції як обмеження і правила та організації як акторів соціальної взаємодії (поведінки). Таке трактування доволі поширене також серед західних науковців. Насправді ж воно узгоджується тільки з тематичними пріоритетами досліджень Д. Норта, передовсім його знаменитої книги. У ній він визначив інституції (зберігши дефініцію, наведену в статті) як правила гри в суспільстві або, більш формально, створені людиною обмеження, що формують людську взаємодію. Як наслідок, інституції структурують стимули в людському обміні — політичному, соціальному чи економічному. Концептуально, слід чітко відрізнити правила від гравців. Мета правил — визначити спосіб, у який грається гра. Але мета команди в рамках цього набору правил — виграти гру [North, 1990, p. 3–5].

Щоб уточнити розуміння Д. Нортом зв’язку інституцій та організацій, Д. Ходжсон у 2002 р ініціював переписку з ним. Витяги з цієї переписки опубліковані та прокоментовані у тексті його статті, названої вище [Hodgson, 2006, p. 10, 19–21]. З’ясувалося, що насправді Д. Норт не стверджує, що організації (політичні партії, фірми, профспілки, університети тощо) не є інституціями. Він тільки окреслює рамки власного першочергового інтересу до економічних систем, а не до внутрішнього функціонування окремих організацій. Його не дуже цікавлять соціальні правила, які є внутрішніми для

організацій, тому що він хоче їх (інституції) розглядати як унітарних гравців і зосередитися на їх взаємодії на національному або інших вищих рівнях.

Водночас Д. Норт визнає, що організації також вміщують у себе структури або мережі, які не можуть функціонувати без правил комунікації, членства або суверенітету. Наявність в організаціях внутрішніх гравців, а також систем правил, які регулюють поведінку цих гравців, означає, що організації слід розглядати як особливий тип інституцій.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що „стара” та „нова” західні школи міждисциплінарних інституціональних досліджень орієнтовані на теоретичне, методологічне та праксіологічне осмислення саме інституцій, а не інститутів. Також зрозумілі загальні параметри феноменів, названих інституціями. Звісно, хтось може заперечити, що це твердження базується на обмеженій кількості джерел інформації, хай би якими авторитетними були автори цих джерел. Слабкість такого заперечення стане зрозумілою будь-кому, хто прочитає опубліковану в Стенфордській енциклопедії ґрунтовну статтю про соціальні інституції та їх розуміння знаними західними вченими, які представляють різні галузі наукового пізнання [Miller, 2019]. Автор статті зробив репрезентативну вибірку опублікованих наукових досліджень за відповідною тематикою, систематизував їх за ознакою відмінностей реалізованих у них наукових підходів та виклав результати їх порівняльного аналізу. У тексті статті слово „institute” у значенні іменника не з’являється жодного разу.

Залишається з’ясувати походження терміна „інституції” та назвати хоча б найголовніше, означуване цим терміном.

Українські автори, незалежно від їх прихильності називанню відповідних феноменів інституціями чи інститутами, убачають їх витоки в словах давньої латинської мови — часом різних. Тому важливо з’ясувати, від якого саме латинського слова походить англословне „institution” у значенні, в якому цей термін застосовується в інституціональних дослідженнях, а насправді — не тільки в них, а також у політико-правовому й масовому дискурсах англійської та інших західних мов? Адже в українську лексику термін „інституція” увійшов не безпосередньо з давньої латини, а через „живі” мови умовного Заходу. Найдоцільніше буде звернутися до латинсько-англійського словника XIX століття — тобто часів Г. Спенсера і Т. Веблена. Латинське „institutum” у цьому словнику перекладено низкою слів, значення більшості яких суголосне зі сучасними трактуваннями різних виявів інституцій, а в одному з варіантів має за відповідник саме „institution” [Lewis & Short, 1879, p. 969.].

Отже, про переклад латинського „institutum” англійською, а з англійської — українською.

Англійською: A purpose, intention, design. An arrangement, plan. Mode of life, habits, practices, manners. A regulation, ordinance, **institution**. Instruction. Agreement, stipulation.

У перекладі з англійської українською, відповідно: Мета, намір, задум. Домовленість, план. Спосіб життя, звички, практика, манери. Постанова, розпорядження, **інституція**. Інструкція. Угода, домовленість.

Тож які саме соціальні феномени англійською та іншими „західними” мовами називають інститутами, а які інституціями? Відповідь на це запитання у наведеній нижче таблиці та посиланнях, коментарях і поясненнях до неї (табл. 1).

Таблиця 1.

Інститути та інституції – подібність та відмінності понять

Слово (термін)	Значення/трактування в англomовному (Британія, США) дискурсі
Інститут / Institute*	1. Організація, створена з певною метою (найчастіше науково-дослідною, навчальною, медичною чи іншою), або будівля, яку відповідна організація використовує для своєї діяльності) [Cambridge Dictionary, <i>Institute</i> , n.d.; Merriam-Webster, <i>Institute</i> , n.d.]] *.
Інституція / Institution**	1. Велика усталена (established) організація або об'єднання (cooperation), що виконує важливу роль/функцію в суспільстві (банк, корпорація, університет...) [Cambridge Dictionary, <i>Institution</i> , n.d.; Merriam-Webster, <i>Institution</i> , n.d.]] **. 2. Усталені впродовж тривалого часу звичаї, традиції, закони, практики життєдіяльності (функціонування) певного суспільства [Cambridge Dictionary, <i>Institution</i> , n.d.; Merriam-Webster, <i>Institution</i> , n.d.]] **.

* Серед прикладів називання словом „інститут” („institute”) наводять такі: інститут наукових досліджень (an institute for scientific research), місце навчання (a place for study usually in a special field) тощо.

** Словом „інституція” („institution”) у значенні/трактуванні (1) означають: організації, об'єднання (корпорації) та інших соціальних акторів/суб'єктів, які тривалий час функціонують згідно з усталеними традиціями й законами та виконують важливу соціальну роль/функцію.

Такі інституції можуть бути:

а) національними (виконують певні функції в межах певної держави/суспільства);

б) транснаціональними політичними, економічними та іншими: Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та ін.

**Словом „інституція” („institution”) у значенні/трактуванні (2) означають:

— системи взаємопов'язаних соціальних ролей, соціальних норм і моделей поведінки, організованих навколо і для задоволення важливих потреб суспільства та його складових;

— усталені впродовж тривалого часу соціальні відносини (системи, структури), такі як сім'я, шлюб, освіта, економіка, право, культура, мова, релігія, політика та інші (зазвичай їх називають соціальними інституціями / Social Institutions).

Отже, є підстави стверджувати, що в англійській мові та соціальних практиках англomовних країн зв'язок між поняттями, означуваними словами „інституції” та „інститути”, полягає в тому, що інституції вивчають в інститутах. Тобто, це зв'язок не є ані об'єкт-предметним, ані

концептуальним. Цей зв'язок інфраструктурний. Він полягає в тому, що інститути є установами, де науковці досліджують теоретичні та прикладні аспекти становлення й функціонування соціальних інституцій. А ті, хто в інститутах навчається, вивчають результати дослідження інституцій і мають можливість брати в них участь.

Серед системних утворювальних ознак інституцій виокремлюють такі:

— **універсальність.** У різних країнах (культурах, цивілізаціях) вони різняться за складністю, спеціалізацією, організаційними формами та ін. Спільні у них мета та цілі;

— **відносна постійність і усталеність** існування та виконання первинних і вторинних (латентних) соціальних функцій. Інституційні зміни зазвичай відбуваються повільно й поступово;

— **володіння матеріальними і нематеріальними ресурсами (механізмами)** для реалізації соціальних функцій — регулятивних, контрольних, санкційних (визначених законом і моральних) та інших;

— **взаємопов'язаність;**

— **інституціональна пам'ять** як здатність до кількісних і якісних змін на основі здобутих знань, культурних та інших традицій.

Універсальність, відносна постійність і усталеність соціальних інституцій не означає їх незмінності або однаковості в різних суспільствах.

Базові соціальні інституції:

— **Сім'я** — первинна соціальна інституція, головні ролі якої — відтворення і первинна соціалізація людини. Інституції сім'ї в різних суспільствах і в різні часи різняться.

— **Освіта** має менші або більші країнові відмінності й водночас спільну для різних освітніх систем відповідальність за передачу знань, навичок і культурних цінностей.

— **Економіка** є сукупністю взаємопов'язаних інституцій, які забезпечують життєдіяльність суспільства через виробництво, розподіл і споживання товарів і послуг. Економічні системи можуть суттєво різнитися, але їхні соціальні функції однакові або подібні.

— **Релігія** — „традиційна” і „громадянська” („civic religion”) — як система вірувань, символів, ритуалів, моральних норм, які регулюють людську поведінку

— **Політика** — система відносин, організацій, повноважень і відповідальностей, яка „розподіляє” політичну владу, виконує владні функції, регулює функціонування інших соціальних інституцій (систем), забезпечує соціальний порядок.

Висновки. Навряд чи можна не помітити, а тим більш заперечити термінологічну розхристаність вітчизняних досліджень соціальних феноменів, які є визначальними структурними компонентами й регуляторами життєдіяльності суспільства як системи, у тому числі його резильєнтності. На Заході ці компоненти/регулятори означають давно усталеним терміном — інституції. Дискусії, які там ніколи не вщухали,

стосуються не термінів, а того, які саме аспекти інституцій слід вивчати, щоб здобути знання, необхідне для розроблення програм і ухвалення дієвих рішень, які сприятимуть покращенню ситуації в усіх сферах соціальних відносин і соціальної поведінки.

Очевидно, що українські науковці, врешті-решт, мають домовитися, яким чином вийти із ситуації, виниклої унаслідок багатолітньої хай і відносної, але ізольованості від західного наукового простору. Ключ від дверей до нього тримала влада, сформована на ментальних інституціональних конструктах імперського „русского міра”. Вона прочиняла двері саме настільки, наскільки це було потрібно, щоб запозичити західне, але надати йому форм, у тому числі вербальних, необхідних для впровадження чужого кращого як власного — „окремішнього” й „унікального”.

Можна залишити так, як є тепер, і продовжувати „міжсобойну” полеміку в параметрах, заданих східними „сусідами”.

Можна домовитися про оперування одним терміном — „інститути” — за умови його розуміння як інституцій з відповідним перекладом, щоб бути зрозумілими для зарубіжних колег і розуміти їх.

Однак і перший, і другий спосіб не розв’яжуть проблему. Ця проблема не тільки наукова, вона ще й практично-політична. Саме так нині прочитується чи не найважливіше у статті, автори якої аналізували етимологію поняття „institution” у контекстах функціонування Світової організації торгівлі (СОТ). А це тільки одна з багатьох і багатьох транснаціональних інституцій, дієва співпраця з якими украй важлива для успішного для України завершення розпочатої Росією війни, відбудови й оновлення країни, її інтеграції в європейський та євроатлантичний економічний, політичний і безпековий простори, відновлення повноти українського соціуму й укріплення його інституціональної демократично орієнтованої національно-громадянської ідентичності.

Настав час учитися розмовляти із Заходом не тільки однією мовою, а мовою однаковою — і науковою, і політичною.

Можливо, ця пропозиція потребуватиме цільового обговорення. Адже бачення доцільності та способів її реалізації може бути різним.

Бібліографічні посилання

- Веблен, Т. (1984). *Теорія праздного класу* (В. В. Мотылев, Ред. ; С. Г. Сорокина, Пер.). Москва: Изд. „Прогресс”.
- Вовканич, С. Й. (2016). Префекти в системі децентралізації влади: новий інститут, модерна інституція (організація) чи розвиток в Україні неінституціоналізму? *Регіональна економіка*, 80(2), 18–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2016_2_6
- Воронкова, В. Г. (1999). Інститут. У Ю. С. Шемшученко та ін. (Ред.). *Юридична енциклопедія* (Т. 2. Д–Й), (с. 696–697). Київ: Вид-во „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана.
- Гайдай, Т. В. (2006). Інституція як інструмент інституційного економічного аналізу. *Економічна теорія*, 2, 53–64.

- Гриценко, А. А. (2006). Институциональная архитектура: предмет, основные законы, методология. *Научные труды ДОННТУ. Серия: Экономическая*, 103–1, 31–37.
- Гриценко, А. А. (Ред.). (2008). *Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований*. Киев: Форт.
- Дементьев, В. (2015). Сучасна теорія інститутів: ідентифікація предметного поля. *Економічна теорія*, 1, 26–49.
- Джери, Дэвид, & Джери, Джулия. (2001). *Большой толковый социологический словарь (Collins)* (Том 1. А–О). Москва: Вече, АСТ.
- Ильичев, Л. Ф. и др. (Ред.). (1983). Институт социальный. У *Философский энциклопедический словарь* (с. 209). Москва: Сов. Энциклопедия.
- Іншаков, О. В., & Фролов, Д. П. (2011). Інституція — ключ до розуміння економічних інститутів. *Економічна теорія*, 1, 52–62. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/28447>
- Кармазіна, М., & Шурбована, О. (2006). „Інститут” та „інституція”: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*, 4, 10–19. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_instytut-2.pdf
- Касториадис, К. (2003). *Воображаемое установление общества* (Г. Волкова, С. Офертас, Пер.). Москва: Издательство „Гнозис”, Издательство „Логос”.
- Катигрובה, О. В. (2011). Сутнісна характеристика понять „інститут” та „інституція” в теорії інновацій. *SWorld*. <https://www.sworld.com.ua/index.php/economy-311/economic-theory-and-history-311/7510-description-of-understanding-sutnsna-qnstitutq-ta-qnstitutsyaq-in-teor-nnovatsy>
- Коваленко, Ю. (2010). Зміст категорії „інституція” в інституційному економічному аналізі. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*, 4, 19–31. <https://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/202>
- Лібанова, Е. М. (Ред.). (2023). *Напрями повоєнного відновлення довкілля та забезпечення резилієнтності екосистем: монографія*. Київ: Інститут демографії та проблем якості життя НАН України.
- Лозинська, Т. М. (2014). До проблеми вживання термінів „інститут” і „інституція” в контексті інституціонального аналізу. *Бізнес Інформ*, 7, 8–13. http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_7_2
- Мазур, О. Є. (2014). Систематизація підходів до визначення категорії „інститут”. *Економіка розвитку*, 1, 41–45. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_1_9
- Макалюк, І., Жалдак, Г., & Мартиненко, В. (2022). „Інституція” та „інститут”: тенденція „штучної підміни” понять. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 8(1), 204–234. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.01.11>
- Маркс, К. (1951). *Капитал. Критика политической экономии*. (Т. I. Кн. I: Процесс производства капитала). Москва: Госполитиздат.
- Назаров, Н. К. (2021). Дефінітивний аналіз інституційних імперативів розвитку соціально-трудова відносин. *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 42(1), 228–237. <https://doi.org/10.17721/tppe.2021.42.18>
- Несинова, С. В. (2014). Необхідність наукового обґрунтування сутності поняття інститут в праві. *Право і суспільство*, 4, 38–43.

- Николюк, О. М. (2013). Інституціональна економіка: ключові положення та основні поняття. *Сталий розвиток економіки*, 5, 43–50. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2013_5_7
- Норт, Д. (1997). *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики* (А. Н. Нестеренко, Пер. ; Б. З. Мильнер, Ред.). Москва: Фонд экономической книги „Начала”.
- Норт, Д. (2000). *Институції, інституційна зміна та функціонування економіки* (І. Дзюб, Пер.). Київ: Основи.
- Норт, Д., & Расков, Д. Е. (2007). „Понять, как устроено общество и как оно изменяется”: Интервью с профессором Д. Нортом. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика*, 4, 3–9. <https://economicsjournal.spbu.ru/article/view/3928>
- Обушна, Н. І. (2016). Особливості категоріального апарату інституціональної теорії у площині державного управління. *Менеджер: вісник Донецького державного університету управління. Серія Державне управління*, 1, 40–48. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2016_1_8
- Ориу, М. (1929). *Основы публичного права* (Е. Пашуканис, Пер. ; Н. Челябинов, Ред.). Москва: Изд-во Ком. Акад.
- Пастух, Н. В. (2013). Проблема визначення поняття „соціальна інституція” у науковій літературі. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 27, 146–148. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1861>
- Пилипенко, Г. М. (2008). Категоріальне оформлення поняття „інститут”: проблеми і перспективи інституціональної теорії. *Економічний вісник НГУ*, 4, 12–18.
- Помаза-Пономаренко, А. Л. (2018). Інституціональні аспекти державної соціальної політики: Україна та світ. *Вісник Національного Університету Цивільного Захисту України*, 8(1), 258–263. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1240934>
- Про затвердження Переліку наукових спеціальностей. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України № 1057 (2011) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11/conv#n16>
- Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2019). *Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні*: збірник наукових праць. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/demokratysatsia_politychnyh_instytutiv.pdf
- Рибій, О. (2011). Інститут політичний. У Ю. Левенець та ін. (Ред.). *Політична енциклопедія* (с. 288–289). Київ: Парламентське видавництво.
- Руденко, О. М., & Сегеда, Т. М. (2016). Інституціалізація діалогу влади та громадянського суспільства. *Global world: науковий альманах*, 2, 23–31. https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6216/1/Global_world_2_2006-23-31.pdf
- Сисоєв, О. В. (2014). Поняття „інститут” та „інституція”: економічний контекст. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*, 3, 140–149. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2014_3_18
- Сорокина, С. (1984). Торстейн Веблен и его книга „Теория праздного класса” (В Т. Веблен Вступительная статья). *Теория праздного класса* (с. 5–54). Москва: Изд. „Прогресс”.
- Спенсер, Г. (2015). История политических институтов. У *Политические сочинения в 5 т.* (Т. 3). ООО „ИД „Социум””. <https://cutt.ly/7w5gxV3V> (Печатается по изданию: Спенсер, Г. (1882). *Развитие политических учреждений*. СПб.: Изд-во журн. „Мысль”).

- Стрижак, О. О. (2016). Поняття інституту: основні підходи до визначення суті та змісту. *Економіка та держава*, 8, 38–43. <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=3573&i=5>
- Сухорукова, М. О., & Педь, І. В. (2016). Прояви глобальної інституціоналізації фіскальної політики у світовій системі господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 8(2), 94–98. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/12127>
- Туманов, В. (1962). Інституціоналізм. У Ф. В. Константинов (Ред.). *Философская энциклопедия*. Т. 2 (с. 281–282). Москва: Государственное научное издательство „Советская энциклопедия”.
- Усюк, Т. В. (2011). Загальне та особливе у дефініціях теорії інституціоналізму. *Сталий розвиток економіки*, 8(5), 169–173. http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/2518/1/SRE_2011_5_169-173.pdf
- Федорчак, О. (2016). Проблема наукового визначення категорій „інститут” та „інституція” та її управлінське значення. *Актуальні проблеми державного управління*, 68(4), 49–54. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2016_4_10
- Хаустова, В. Є., Решетняк, О. І., & Зінченко, В. А. (2023). Інститути та інституційна резильєнтність: сутність і роль у повоєнній розбудові економіки України. *Бізнес Інформ*, 11, 77–92. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-11-77-92>
- Ходжсон, Д. (2003). *Экономическая теория и институты. Манифест современной институциональной экономической теории* (М. Я. Каждан, Пер. ; В. И. Маевский, Науч. ред., Пер.). Москва: Изд-во „Дело” (Оригинальная работа опубликована в 1988 году).
- Чубарь, О. Г. (2013). Інститути та інституціональне середовище: теоретичні узагальнення засад економічного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія „Економіка”*, 40(3), 98–104. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1148>
- Шолом, А. С., & Беренда, С. В. (2015). Етимологія поняття „institution” та еволюція його змістовної сутності в економічних дослідженнях на прикладі СОТ. *Проблеми економіки*, 1, 319–325. https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2015-1_0-pages-319_325.pdf
- Шпикуляк, О. Г. (2009). *Інституції аграрного ринку*. Київ: ННЦ „ІАЕ” УААН.
- Cambridge Dictionary (n.d.). *Institute*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/institute>
- Cambridge Dictionary (n.d.). *Institution*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/institution>
- Castoriadis, C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Translated by Kathleen Blarney. Cambridge: Polity Press. <https://files.libcom.org/files/57798630-Castoriadis-The-Imaginary-Institution-of-Society.pdf>
- Castoriadis, C. (1975). *L'Institution imaginaire de la societe*. Paris: Editions du Seuil.
- Commons, J. R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648–657. <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368commonsoninstitutionalecontable.pdf>
- Hamilton, W. H. (1932). Institution. In *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Edited by E. R. A. Seligman. Vol. 8. Industrial Revolution–Labor Turnover. (p. 84–89). New York: Macmillan. Macmillan.

- Hauriou, M. (1916). *Principes de droit public à l'usage des étudiants en licence (3e année) et en doctorat ès-sciences politiques (2e éd.)*. Paris, L. Tenin. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k553439>
- Hodgson, G. M. (1988). *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Cambridge and Philadelphia: Polity Press and University of Pennsylvania Press.
- Hodgson, G. M. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, 40(1), 1–25. <https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879>
- Jary, D., & Jary, J. (1995). *Collins dictionary of sociology (2nd ed.)*. Glasgow: Harper Collins.
- Lewis, C. T., & Short, C. (1879). *Harpers' Latin Dictionary: A New Latin Dictionary Founded on the Translation of Freund's Latin-German Lexicon Edited by E. A. Andrews*. New York and Oxford: Harper & Brothers and Clarendon Press.
- Merriam-Webster (n.d.). *Institute*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/institute>
- Merriam-Webster (n.d.). *Institution*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/institution>
- Miller, S. (2019). Social Institutions. In E. N. Zalta (Ed.) *The Stanford encyclopedia of philosophy*. (Summer 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/social-institutions/>
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- Spencer, H. (1876). *Political Institutions, being Part V of the Principles of Sociology (The Concluding Portion of Vol. II)*. London: Williams and Norgate. <https://oll.libertyfund.org/titles/spencer-political-institutions-being-part-v-of-the-principles-of-sociology>
- Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class. An economic study in the evolution of institutions*. London: Macmillan. https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Veblen_Theory_of_Leisure_Class.pdf

References

- Cambridge Dictionary (n.d.). *Institute*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/institute>
- Cambridge Dictionary (n.d.). *Institution*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/institution>
- Castoriadis, C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Translated by Kathleen Blarney. Cambridge: Polity Press. <https://files.libcom.org/files/57798630-Castoriadis-The-Imaginary-Institution-of-Society.pdf>
- Castoriadis, C. (1975). *L'Institution imaginaire de la société*. Paris: Editions du Seuil.
- Chubar, O. H. (2013). Instytuty ta instytutsionalne seredovyshche: teoretychni uzahalnennia zasad ekonomichnoho rozvytku [Institutes and the institutional environment: theoretical generalisations of the principles of economic development]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya „Ekonomika“*, 40(3), 98–104. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1148> [in Ukrainian].
- Commons, J. R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648–657. <https://la.utexas.edu/users/hcleaver/368/368commonsoninstitutionalecontable.pdf>

- Dementiev, V. (2015). Suchasna teoriia instytutiv: identyfikatsiia predmetnoho polia [Modern theory of institutes: identification of the subject field]. *Ekonomichna teoriia*, 1, 26–49 [in Russian].
- Dzheri, Djevid, & Dzheri, Dzhulija. (2001). *Bol'shoj tolkovyj sociologicheskij slovar'* [The large explanatory dictionary of sociology]. (Collins) (Tom 1. A–O). Moskva: Veche, AST [in Russian].
- Fedorchak, O. (2016). Problema naukovocho vyznachennia katehorii „instytut” ta „instytutsiia” ta yii upravlinske znachennia [The problem of scientific definition of the categories „institute” and „institution” and its managerial significance]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, 68(4), 49–54. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2016_4_10 [in Ukrainian].
- Gricenko, A. A. (2006). Institucional'naja arhitektonika: predmet, osnovnye zakony, metodologija [Institutional architectonics: subject, basic laws, methodology]. *Nauchnye trudy DonNTU. Serija: Jekonomicheskaja*, 103–1, 31–37 [in Russian].
- Gricenko, A. A. (Red.). (2008). *Institucional'naja arhitektonika i dinamika jekonomicheskikh preobrazovanij* [Institutional architectonics and dynamics of economic transformations]. Kiev: Fort [in Ukrainian].
- Haidai, T. V. (2006). Instytutsiia yak instrument instytutsiinoho ekonomichnoho analizu [Institution as an instrument of institutional economic analysis]. *Ekonomichna teoriia*, 2, 53–64 [in Ukrainian].
- Hamilton, W. H. (1932). Institution. In *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Edited by E. R. A. Seligman. Vol. 8. Industrial Revolution–Labor Turnover (p. 84–89). New York: Macmillan. Macmillan.
- Hauriou, M. (1916). *Principes de droit public à l'usage des étudiants en licence* (3e année) et en doctorat ès-sciences politiques (2e éd.). Paris, L. Tenin. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k553439>
- Hodgson, G. M. (1988). *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*. Cambridge and Philadelphia: Polity Press and University of Pennsylvania Press.
- Hodgson, G. M. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, 40(1), 1–25. <https://doi.org/10.1080/00213624.2006.11506879>
- Hodzhson, D. (2003). *Jekonomicheskaja teorija i instytut. Manifest sovremennoj institucional'noj jekonomicheskoy teorii* [Economic theory and institutes. Manifesto of modern institutional economic theory]. (M. Ja. Kazhdan, Per. ; V. I. Maevskij, Nauch. red., Per.). Moskva: Izd-vo „Delo” (Original'naja rabota opublikovana v 1988 godu) [in Russian].
- Il'ichev, L. F. i dr. (Red.). (1983). Institut social'nyj [Institute social]. U *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* (s. 209). Moskva: Sov. Jenciklopedija [in Russian].
- Inshakov, O. V., & Frolov, D. P. (2011). Instytutsiia — kliuch do rozuminnia ekonomichnykh instytutiv [Institution is the key to understanding economic institutes]. *Ekonomichna teoriia*, 1, 52–62. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/28447> [in Ukrainian].
- Jary, D., & Jary, J. (1995). *Collins dictionary of sociology* (2nd ed.). Glasgow: Harper Collins.
- Karmazina, M., & Shurbovana, O. (2006). „Instytut” ta „instytutsiia”: problema rozrznennia poniat [„Institute” and „institution”: the problem of distinguishing concepts]. *Politychnyi menezhment*, 4, 10–19. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/karmazina_instytut-2.pdf [in Ukrainian].

- Kastoriadis, K. (2003). *Voobrazhaemoe ustanovlenie obshhestva* [The Imaginary Institution of Society]. (G. Volkova, S. Ofertas, Per.). Moskva: Izdatel'stvo „Gnozis”, Izdatel'stvo „Logos” [in Russian].
- Katyhrobova, O. V. (2011). Sutnisna kharakterystyka poniat „instytut” ta „instytutsiia” v teorii innovatsii [Essential Characteristics of the Concepts of „Institute” and „Institution” in the Theory of Innovation]. *SWorld*. <https://www.sworld.com.ua/index.php/economy-311/economic-theory-and-history-311/7510-description-of-understanding-sutnisna-qnstitutq-ta-qnstitutsyaq-in-teor-nnovatsy> [in Ukrainian].
- Khaustova, V. Ye., Reshetniak, O. I., & Zinchenko, V. A. (2023). Instytuty ta instytutsiina rezylentnist: sutnist i rol u povoiennii rozbudovi ekonomiky Ukrainy [Institutes and institutional resilience: the essence and role in the post-war development of the Ukrainian economy]. *Biznes Inform*, 11, 77–92. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-11-77-92> [in Ukrainian].
- Kovalenko, Yu. (2010). Zmist katehorii „instytutsiia” v instytutsiinomu ekonomichnomu analizi [The content of the category „institution” in institutional economic analysis]. *Visnyk Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*, 4, 19–31. <https://visnyk.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/202> [in Ukrainian].
- Lewis, C. T., & Short, C. (1879). *Harpers' Latin Dictionary: A New Latin Dictionary Founded on the Translation of Freund's Latin-German Lexicon Edited by E. A. Andrews*. New York and Oxford: Harper & Brothers and Clarendon Press.
- Libanova, E. M. (Red.). (2023). *Napriamy povoiennoho vidnovlennia dovkillia ta zabezpechennia rezylientnosti ekosystem: monohrafiia* [Directions of post-war environmental restoration and ensuring ecosystem resilience]. Kyiv: Instytut demohrafii ta problem yakosti zhyttia NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lozynska, T. M. (2014). Do problemy vzhvannia terminiv „instytut” i „instytutsiia” v konteksti instytutsionalnoho analizu [To the problem of using the terms „institute” and „institution” in the context of institutional analysis]. *Biznes Inform*, 7, 8–13. http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2014_7_2 [in Ukrainian].
- Makaliuk, I., Zhaldak, H., & Martynenko, V. (2022). „Instytutsiia” ta „instytut”: tendentsiia „shtuchoi pidminy” poniat [„Institution” and „institute”: the tendency of „artificial substitution” of concepts]. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 8(1), 204–234. <https://doi.org/10.51599/are.2022.08.01.11> [in Ukrainian].
- Marks, K. (1951). *Kapital. Kritika politicheskoy jekonomii* (T. I. Kn. I: Process proizvodstva kapitala) [*Capital. Critique of political economy*]. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
- Mazur, O. Ye. (2014). Systematyzatsiia pidkhodiv do vyznachennia katehorii „instytut” [Systematisation of approaches to the definition of the category „institute”]. *Ekonomika rozvytku*, 1, 41–45. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecro_2014_1_9 [in Ukrainian].
- Merriam-Webster (n.d.). *Institute*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/institute>
- Merriam-Webster (n.d.). *Institution*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/institution>
- Miller, S. (2019). Social Institutions. In E. N. Zalta (Ed.) *The Stanford encyclopedia of philosophy*. (Summer 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/social-institutions/>
- Nazarov, N. K. (2021). Definityvnyi analiz instytutsiinykh imperatyviv rozvytku sotsialno-trudovykh vidnosyn [Definitional analysis of institutional imperatives for the

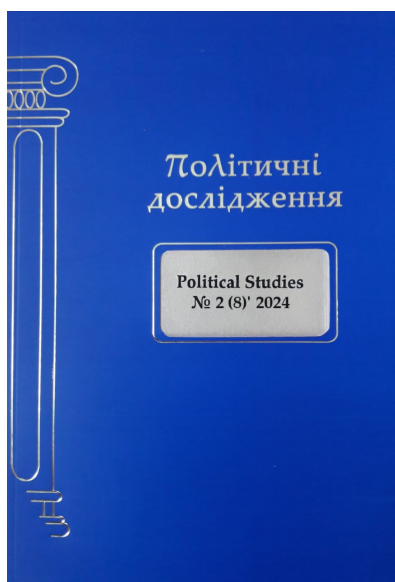
- development of social and labour relations]. *Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky*, 42(1), 228–237. <https://doi.org/10.17721/tppe.2021.42.18> [in Ukrainian].
- Nesynova, S. V. (2014). Neobkhdnist naukovoho obgruntuvannia sutnosti poniattia instytut v pravi [The need for scientific substantiation of the essence of the concept of institutes in law]. *Pravo i suspilstvo*, 4, 38–43 [in Ukrainian].
- Nort, D. (1997). *Instituty, institucional'nye izmeneniya i funkcionirovanie ekonomiki* [Institutes, Institutional Change and the Functioning of the Economy]. (A. N. Nesterenko, Per.; B. Z. Mil'ner, Red.). Moskva: Fond jekonomicheskoy knigi „Nachala” [in Russian].
- Nort, D. (2000). *Instytutsi, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. (I. Dziub, Per.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Nort, D., & Raskov, D. E. (2007). „Ponjat', kak ustroeno obshchestvo i kak ono izmenjaetsja”: Interv'ju s professorom D. Nortom [„Understanding how society works and how it changes”: An interview with Professor D. North]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Jekonomika*, 4, 3–9. <https://economicsjournal.spbu.ru/article/view/3928> [in Russian].
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678>
- North, D. C. (1991). Institutions. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112. <https://doi.org/10.1257/jep.5.1.97>
- Nykoliuk, O. M. (2013). Instytutsionalna ekonomika: kliuchovi polozhennia ta osnovni poniattia [Institutional economics: key provisions and basic concepts]. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, 5, 43–50. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sre_2013_5_7 [in Ukrainian].
- Obushna, N. I. (2016). Osoblyvosti katehorialnoho aparatu instytutsionalnoi teorii u ploshchyni derzhavnogo upravlinnia [Features of the categorical apparatus of institutional theory in the plane of public administration]. *Menedzher: visnyk Donetskoho derzhavnogo universytetu upravlinnia. Serii Derzhavne upravlinnia*, 1, 40–48. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzhm_2016_1_8 [in Ukrainian].
- Oriu, M. (1929). *Osnovy publichnogo prava* [Fundamentals of public law]. (E. Pashukanis, Per.; N. Cheljapov, Red.). Moskva: Izd-vo Kom. Akad. [in Russian].
- Pastukh, N. V. (2013). Problema vyznachennia poniattia „sotsialna instytutsiia” u naukovii literaturi [The problem of defining the concept of „social institution” in the scientific literature]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Pedagogika. Sotsialna robota*, 27, 146–148. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1861> [in Ukrainian].
- Pomaza-Ponomarenko, A. L. (2018). Instytutsionalni aspekty derzhavnoi sotsialnoi polityky: Ukraina ta svit [Institutional aspects of the state social policy: Ukraine and the world]. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu Tsyvilnoho Zakhystu Ukrainy*, 8(1), 258–263. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1240934> [in Ukrainian].
- Pro zatverdzhennia Pereliku naukovykh spetsialnostei [On approval of the List of scientific specialties]. Nakaz Ministerstva osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrainy № 1057 (2011) (Ukraine). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11/conv#n16> [in Ukrainian].
- Pylypenko, H. M. (2008). Katehorialne oformlennia poniattia „instytut”: problemy i perspektyvy instytutsionalnoi teorii [Categorisation of the concept of institute: problems and prospects of institutional theory]. *Ekonomichnyi visnyk NHU*, 4, 12–18 [in Ukrainian].

- Rafalskyi, O. O., & Maiboroda, O. M. (Red.). (2019). *Demokratyzatsiia politychnykh instytutiv i suspilnyi rozvytok v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats* [Democratisation of political institutes and social development in Ukraine: a collection of scientific papers]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/demokratyzatsiia_politychny_instytutiv.pdf [in Ukrainian].
- Rudenko, O. M., & Sehedra, T. M. (2016). Instytutsializatsiia dialohu vlady ta hromadianskoho suspilstva [Institutionalisation of the dialogue between government and civil society]. *Global world: naukovyi almanakh*, 2, 23–31. https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/6216/1/Global_world_2_2006-23-31.pdf [in Ukrainian].
- Rybii, O. (2011). Instytut politychnyi [Political institute]. U *Politychna entsyklopediia*. Yu. Levenets ta in. (Red.) (s. 288–289). Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
- Sholom, A. S., & Berenda, S. V. (2015). Etymolohiia poniattia „institution” ta evoliutsiia yoho zmistovnoi sutnosti v ekonomichnykh doslidzhenniakh na prykladi SOT [Etymology of the concept of „institution” and evolution of its content in economic research on the example of the WTO]. *Problemy ekonomiky*, 1, 319–325. https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2015-1_0-pages-319_325.pdf [in Ukrainian].
- Shpykuliak, O. H. (2009). *Instytutsii ahrarnoho rynku* [Institutions of the agrarian market]. Kyiv: NNTs „IAE” UAAN [in Ukrainian].
- Sorokina, S. (1984). Torstejn Veblen i ego kniga „Teorija prazdnogo klassa” [Thorstein Veblen and his book The „Theory of the Idle Class”]. (V T. Veblen Vstupitel'naja stat'ja). *Teorija prazdnogo klassa* (s. 5–54). Moskva: Izd. „Progress” [in Russian].
- Spencer, H. (1876). *Political Institutions, being Part V of the Principles of Sociology (The Concluding Portion of Vol. II)*. London: Williams and Norgate. <https://oll.libertyfund.org/titles/spencer-political-institutions-being-part-v-of-the-principles-of-sociology>
- Spenser, H. (2015). Istorija politicheskikh institutov [History of political institutes]. U *Politicheskie sochinenija v 5 t.* (T. 3). OOO „ID "Socium"”. <https://cutt.ly/7w5gxV3V> (Pechataetsja po izdaniju: Spenser, G. (1882). Razvitie politicheskikh uchrezhdenij. SPb.: Izd-vo zhurn. „Mysl”) [in Russian].
- Stryzhak, O. O. (2016). Poniattia instytutu: osnovni pidkhody do vyznachennia suti ta zmistu [The concept of an institute: main approaches to defining the essence and content]. *Ekonomika ta derzhava*, 8, 38–43. <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=3573&i=5> [in Ukrainian].
- Sukhorukova, M. O., & Ped, I. V. (2016). Proiavy hlobalnoi instytutsionalizatsii fiskalnoi polityky u svitovii systemi hospodarstva [Manifestations of global institutionalisation of fiscal policy in the world economic system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo*, 8(2), 94–98. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/12127> [in Ukrainian].
- Sysoiev, O. V. (2014). Poniattia „instytut” ta „instytutsiia”: ekonomichni kontekst [The concepts of „institute” and „institution”: economic context]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 3, 140–149. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_eco_2014_3_18 [in Ukrainian].
- Tumanov, V. (1962). Institucionalizm [Institutionalism]. U F. V. Konstantinov (Red.). *Filosofskaja jenciklopedija* (T. 2) (s. 281–282). Moskva: Gosudarstvennoe nauchnoe izdatel'stvo „Sovetskaja jenciklopedija” [in Russian].

- Usiuk, T. V. (2011). Zahalne ta osoblyve u definitsiiah teorii instytutsionalizmu [General and special in the definitions of the theory of institutionalism]. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, 8(5), 169–173. http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/2518/1/SRE_2011_5_169-173.pdf [in Ukrainian].
- Veblen, T. (1899). *The theory of the leisure class. An economic study in the evolution of institutions*. London: Macmillan. https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Veblen_Theory_of_Leisure_Class.pdf
- Veblen, T. (1984). *Teorija prazdnogo klassa* [The Theory of the Idle Class]. (V. V. Motylev, Red.; S. G. Sorokina, Per.). Moskva: Izd. „Progress” [in Russian].
- Voronkova, V. H. (1999). Instytut [Institute]. (Yu. S. Shemshuchenko ta in., Red.). U *Yurydychna entsyklopediia*, T. 2 (D–I) (s. 696–697). Kyiv: Vyd-vo „Ukrainska entsyklopediia” imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].
- Vovkanych, S. Y. (2016). Prefekty v systemi detsentralizatsii vlady: novyi instytut, moderna instytutsiia (orhanizatsiia) chy rozvytok v Ukraini neoinstytutsionalizmu? [Prefects in the system of decentralisation of power: a new institute, a modern institution (organisation) or the development of neo-institutionalism in Ukraine]. *Rehionalna ekonomika*, 80(2), 18–33. http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2016_2_6 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2024

РОЗПОЧАТО ПРИЙМАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ
ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ У ЧЕРГОВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ
„ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ”

Тематичне спрямування журналу представлено такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія
- Політичні інститути та процеси. Політична соціологія
- Політична культура та ідеологія. Політична психологія
- Проблеми світового політичного розвитку. Основи національної безпеки держави
- Етнополітологія та етнодержавознавство

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (категорія „Б”) за спеціальністю 052 – „політологія” (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 р. № 320).

З основами редакційної політики журналу та вимогами до рукописів статей можна ознайомитися на сайті Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (URL: <https://ipiend.gov.ua>) та на сайті журналу (URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/>).

Рукописи статей, які будуть опубліковані в черговому номері журналу, приймаються до 1 жовтня 2024 року. Вихід друком – до 30 листопада 2024 року.

Електронна адреса редакції: editor_ipiend@ukr.net

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 1 (7)' 2024

Літературний редактор – С. Носова

Технічний редактор – Н. Сінельнікова

Дизайн журналу – Ю. Шайгородський

Верстка – ПП Лисенко М. М.

Підписано до друку 25.04.2024 р. Формат: 70×100/16

Гарнітура Calibri, Palatino Linotype

Ум. друк. арк. 16,2. Обл.-вид. арк. 15,5

Папір офсетний. Друк цифровий

Наклад 140 прим. Зам. № 2209

Видавець

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-1222

(рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
від 31.08.2023 р. № 792)

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600

Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.